

Schuilkerken en hun bedienaren in 's-Hertogenbosch

1629 - 1811

Ton Vogel

KRING VRIENDEN
VAN 's-HERTOGENBOSCH

Inhoud

1. Inhoud
2. Voorwoord
3. Inleiding
5. Het jaar 1629: de inname van ’s-Hertogenbosch, de gevolgen voor de katholieke bevolking
9. Kanttekeningen bij de maatregelen van de overheid na de ‘reductie’
9. a. periode 1629-1673
17. b. periode 1673-1775
21. c. periode 1775-1811
22. Het Groot Begijnhof met de St.-Nicolaaskerk na 1629
25. A. De schuilkerken die door jezuïeten bediend werden
28. 1. Bedehuis Verwersstraat 7, De Wildeman
31. 2. Bedehuis Lange Putstraat/Verwersstraat/Peperstraat
36. 3. Bedehuis Rederijkersstraatje, Zoete LieveVrouw van Den Bosch
38. 4. Bedehuis Achter de Tolbrug, St.-Pieter
45. B. De schuilkerken die door predikheren bediend werden
46. 5. Bedehuis Hinthamerstraat 183 en 179, St.-Jacob
52. 6. Bedehuis achter Het Beerken,Vughterstraat 98, bij de Molenbrug, St.-Cathrien
58. 7. Bedehuis Kerkstraat/Gasselstraat/Hinthamerstraat, St.-Anna
62. C. De schuilkerken die door minderbroeders bediend werden
63. 8. Bedehuis Postelstraat 44-48, Het Wapen van Luik/Huis van Boxtel
67. 9. Bedehuis Vughterstraat/St. Jorisstraat, De Zeven Weeën
71. D. De schuilkerk die door kapucijnen bediend werd
73. 10. Bedehuis In den Boerenmouw, Heilig Kruis
77. E. Andere bekende bidplaatsen
77. 11. Bedehuis Hooge Steenweg 21/23, Rome
81. 12. Bedehuis Kruisstraat 2/4/6/8, De Nobel/St.-Jan
85. 13. Bedehuis Fonteinstraat 4, De Groote Fontein
86. 14. Bedehuis Hinthamerstraat 193, De Druijf
89. 15. Bedehuis Walpoort, Mariënburg
94. 16. Bedehuis Oude Dieze 3, In ’t Cofferen
97. 17. Bedehuis Kerkstraat 33, De Rooseboom
99. 18. Bedehuis Hinthamerstraat 83a oostelijk deel van Het Houtere Huiske
100. 19. Bedehuis naast herberg Het Bont Peertjen
104. 20. Bedehuis Vughterstraat 81, St.-Cathalijne

106. Bijlage I Religies in de stad, na de reductie
108. Bijlage II Uit de Franse Tijd: dagboeknotities van kapelaan Moors (1810-1814)
111. Bijlage III Schuilkerken-wandelroute 1
113. Bijlage IV Schuilkerken-wandelroute 2
114. Bijlage V 's-Hertogenbosch in de frontlinie 1629-1811
117. Bijlage VI Korte notities over de staat van de Hollandse Missie, in het bijzonder over de staties van de jezuïeten. Litterae annuae van de jezuïeten
129. Bijlage VII Over 1650: Relationes Status
131. Bijlage VIII Uit twee schepenakten van 29 januari 1659 over de dominicaan pater Dominicus Strick van de schuilkerk achter Het Beerken
132. Bijlage IX Enkele brieven aangaande de handhaving van plakkaten tegen de roomse geestelijkheid en de pausgezinden uit 1653 en een Waerschouwinge uit 1666
137. Bijlage X Uit de resolutieboeken van de stadsregering 1676: namenlijst van priesters en monniken
138. Bijlage XI De 5 gereformeerde kerken en de lutherse kerk in de 17e en 18e eeuw
141. Bijlage XII Schuilkerk De Zeven Weeën: situatieschets anno 1992
142. Bijlage XIII De 20 roomse schuilplaatsen in de 17e en 18e eeuw, met plattegrond
143. Nawoord
144. Bronnen

Voorwoord

De ‘Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch’ heeft in het jaar 2000 de werkgroep ‘kerken en kloosters’ in het leven geroepen om religieus en cultuurhistorisch erfgoed in beeld te krijgen en vast te leggen. Het jaar 2010 was een goede aanleiding om onderzoek te doen en te publiceren over de tijd van de schuilkerken. De katholieke bewoners van de stad ’s-Hertogenbosch konden na 1629 hun geloof niet in vrijheid beleven in het openbaar. Ze waren aangewezen op schuilplaatsen.

Een kwart eeuw na de oprichting van de werkgroep, het is 2025, is de tijd gekomen onze eerste publicatie over dit onderwerp van 2010 kritisch te beschouwen en een aangepaste, definitieve versie te verzorgen. Die hebt u nu in handen.

De woorden schuilkerk, sluipkerk, kerkhuis en huiskerk gebruiken we in het vervolg door elkaar. In de literatuur komen we vaak het begrip ‘geheim bedehuis’ tegen. Het is zeker gedurende de eerste jaren een plaats om in het geheim te bidden, de mis te vieren en sacramenten te ontvangen, meestal in kelders en kamers achteraf. Na een tiental jaren is de locatie van de meeste ‘geheime’ bedehuizen algemeen bekend, zeker omdat ze massaal bezocht worden. Het komt er voor betrokkenen op aan een modus te bedenken om die schuilplaatsen toegankelijk te houden: boetes betalen, losprijzen voor gearresteerde geestelijken afrekenen of ambtenaren omkopen. De praktijk wordt hierna beschreven.
De Vrede van Münster in 1648 is voor de Bosschenaren een definitief afscheid van de Spaanse Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden vormen na 1648 een buffer voor de Republiek der Verenigde Nederlanden met 7 ‘provinciën’ tegen het Franse koninkrijk. Een onbetrouwbare buffer, veronderstellen de Staten-Generaal, want Spaans/Roomse sentimenten zouden altijd tot een opstand kunnen leiden.

Niet alleen in de stad zijn er schuilkerken geweest gedurende 180 jaar, er wordt eveneens gekerkt in de Meierij, in zgn. schuurkerken. Uit de naaste omgeving kennen we de schuurkerk van Rosmalen, op de plaats waar na 1960 de ‘Kentering’ is verrezen. De lokale heemkundekring heeft er veel documentatie over, zelfs een maquette. Op Coudewater werd een schuurkerk gekoesterd. Evenals in Orthen. In de studie van Peijnenburg, 1987 dl.1, p136 staat een tekening van die, inmiddels afgebroken, schuurkerk van Orthen. In Den Dungen, Sint-Michielsgestel en Vught werden schuurkerken ingericht. In Bokhoven was geen schuurkerk nodig. In deze Vrije Heerlijkheid kon de religie ongehinderd beleefd worden, evenals in de volgende enclaves in het noordoosten van Staats-Brabant: het graafschap Megen, het Land van Ravenstein, de Baronie van Boxmeer, het Kleefse ambt Oeffelt en na 1662 in de Commanderij Gemert. Het werden toevluchtsoorden voor verdreven geestelijken met blijvende vrijheid van godsdienstbeleving.

Op de titelpagina van deze studie ziet u een plattegrond met de locatie van roomse schuilkerken (1 t/m 20) en een zestal kerken (A t/m F) voor Nederduits Gereformeerden, Waals Gereformeerden en Lutheranen binnen de vesting ‘s-Hertogenbosch. De illustratie is genomen uit de bijlage van het standaardwerk ‘’s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990’, (Vos, e.a. 1997), nu aangepast aan de resultaten van het volgend onderzoek.
Alle foto’s van fragmenten van de kadastrale kaarten van 1823 van de stad komen uit het Stadsarchief van ’s-Hertogenbosch. Uit de studie van de gebroeders Mosmans (1907) zijn de schematische kaartjes overgenomen, met de nummering die afwijkt van de kadastrale nummers van 1823.

Hezenmans (1899) verschafte ons veel informatie over de plakkaten, die door de Staten-Generaal werden uitgevaardigd. Hij ploos alle registers na van de besluiten van de Magistraat van ’s-Hertogenbosch, de ‘stadsresolutieboeken’ van 1629-1798, waarvan we dankbaar gebruik maken in het hoofdstuk Kanttekeningen. Andere bronnen worden in de tekst steeds vermeld, verwijzen meestal naar de Bronnen op pagina 144.
Aan het Begijnhof is een aparte paragraaf gewijd. Veel speurwerk is verricht naar personen die de schuilkerkjes bedienden. Tot besluit illustreren 13 bijlagen de schuilkerkenperiode van 1629-1811. De bijlagen III en IV zijn beschrijvingen van twee stadswandelingen langs alle besproken locaties van ‘geheime bedehuizen’. Vooral Bijlage VI is voor geïnteresseerden om te smullen en wellicht een aanleiding verder te zoeken in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel.

‘s-Hertogenbosch, najaar 2025

Inleiding

We kennen de periode van 1609 tot 1621 als 'Het Twaalfjarig Bestand', de 'Trèves', tijdens de Tachtigjarige Oorlog 1568-1648. Tijdens het Bestand wordt in onze stad volop gewerkt aan de vestingwerken en het kruithuis. De kooplieden in Amsterdam wensen eigenlijk geen wapenstilstand in 1609. Ze vrezen dat een vredesverdrag een vroegtijdig einde zal maken aan hun nieuwe handel in Azië en Zuid-Amerika. Een ander motief om de oorlog voort te zetten heeft stadhouder prins Maurits van Oranje; hij koestert vorstelijke aspiraties en wil graag de Zuidelijke Nederlanden 'bevrijden'. Toch weet raadspensionaris Van Oldenbarnevelt de wapenstilstand af te dwingen. Na afloop van het bestand in 1621 gaat de oorlog voort. De Oranjepartij heeft intussen Van Oldenbarnevelt in 1619 geliquideerd. Nu de strijd wordt hervat, betekent dit voor Amsterdam: vrije handel in Azië en Zuid-Amerika en een lucratieve kaperij van Spaanse schepen.

In 1629 capituleert 's-Hertogenbosch. Nu de piketpaaltjes op de wereldbol zijn geplaatst door de V.O.C. en W.I.C., stemt Amsterdam in met een vredesverdrag tussen de Republiek en de Spaanse koning, bij de vrede van Westfalen, te Münster, in 1648. (vgl. '1609 De vergeten geschiedenis van Hudson, Amsterdam en New York', door Geert Mak en Russell Shorto, uitgave van de Volkskrant, 2009, p.19-26).
Na de inname van 's-Hertogenbosch in september 1629, behoort de stad aan de Staten-Generaal en wordt de Raad van State in Den Haag belast met het toezicht op het dagelijks bestuur. Stad en Meierij worden pas in 1648 bij de Vrede van Münster officieel door de Spaanse regering aan de Republiek overgedragen. Ze vormen een deel van alle Generaliteitslanden: globaal genomen het huidige Noord-Brabant, Limburg en 'de landen van Overmaze', dat zijn zuidelijk Limburg en de Voerstreek. Die gebieden worden bestuurd door de Generaliteit, d.w.z. de Staten-Generaal en de Raad van State in Den Haag. Dit laatste orgaan is in het bijzonder belast met het beheer van de geconfisqueerde 'geestelijke' goederen, dus de kloosters, kerken, kapellen, refugiehuizen, begijnhoven, en woningen van geestelijken. De leden van de 'Staten' worden als de 'Hoog-Mogenden' (Ho: Mo:) betiteld. Zij bepalen de 'kerkpolitiek' in de Generaliteitsgebieden.

Hierbij moeten we bedenken dat dit centrale bestuur door gereformeerde predikanten in onze stad met klachten wordt bestookt als aan andersdenkende gelovigen, dus katholieken, doopsgezinden, lutheranen, joden, enz. te veel vrijheid wordt toegestaan. De gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius is de belangrijkste woordvoerder van de behoudende calvinisten. Hij alleen kent 'Het Zuivere Woord Gods'.
'Al deze maatregelen werden uitgelokt door de kerkenraad, waar Voetius de hoofdrol vervulde en voldeed de magistraat niet spoedig genoeg aan zijn eischen, dan werden de Staten door hem ingeroepen', schrijft Hezenmans op bladzijde 27. De verschillende opvattingen echter binnen de gereformeerde kerk over de zondagsheiliging, over genade, verlossing en verbond liepen hoog op tussen de 'rekkelijke' en 'precieze' calvinisten in Holland en Utrecht.

In de Republiek der Zeven Provinciën zijn politiek en religie met elkaar verstrengeld. De Generaliteitslanden, zonder enige politieke macht, zijn aan de willekeur van Den Haag overgeleverd. De Stad en Meierij kennen een zeer zware tijd. De belastingen en de voortdurende oorlogen met Frankrijk en aanvankelijk ook met Engeland, hebben wrede effecten op het dagelijkse leven van de bevolking en hebben gevolgen voor het godsdienstig leven.
De schok van de Franse invasie in de Republiek, door Lodewijk XIV in 1672, draagt enerzijds bij tot meer verdraagzaamheid tegenover de roomsen, maar anderzijds voedt de opstelling van veel katholieken die Lodewijk XIV als een roomse 'redder' zien, de wrok van gereformeerden. De nieuwe stadhouder van de Republiek, Willem III, die in dat jaar aantreedt, vindt het verstandig zich niet door conservatieve gereformeerden te laten gebruiken en hij bevordert juist enige tolerantie.
Bijvoorbeeld: In het 'Edict van Nantes' uit 1598 garandeert de Franse katholieke koning Hendrik IV de protestantse Hugenoten een vorm van geloofsvrijheid. Maar koning Lodewijk XIV komt hierop terug. Zijn opheffing, herroeping, van het Edict van Nantes in 1685, impliceert hernieuwde beknotting van de Hugenoten. Daarom nemen ze de vlucht uit Frankrijk, vooral naar de Republiek en de gebieden van de Duitse keurvorsten. Evenwel is deze repressie van de Franse koning voor stadhouder

Willem III in de Republiek toch geen reden om het anti-katholieke sentiment van predikant Voetius en zijn aanhangers te benutten of aan te wakkeren. Integendeel, hij dwarsboomt onverdraagzame gereformeerden.
Een ander voorbeeld:
Financiële bijdragen voor een invasievloot van Willem III, die gebruikt wordt om de vurig katholieke vorst Jacobus II van Engeland te verjagen, worden opgebracht door joden en doopsgezinden, maar niet van katholieke zijde. Dit heeft geen negatieve gevolgen voor de katholieken. De regenten proberen eveneens de antikatholieke gevoelens te doen matigen. In de Zeven Provinciën kunnen de katholieken zich daarom handhaven, onder niet al te zware pressie.

Terug naar de Generaliteitslanden: de overgrote meerderheid van de bevolking blijft trouw aan de katholieke kerk. Officieel is deze religie verboden, behalve in Maastricht en enkele vrije enclaves als Megen, Ravenstein, Bokhoven en Gemert. De Generaliteit doet wel forse stappen om de Gereformeerde Kerk en de daarmee verbonden Waalse Kerk te stimuleren (J. Israel, blz. 758 e.v.). Ze voert een minder vriendelijk beleid ten opzichte van andere protestantse kerken en joden. In 's-Hertogenbosch kunnen katholieke godsdienstige bijeenkomsten, (het woord 'conventiculen' werd toen gebruikt voor godsdienstige bijeenkomsten), aanvankelijk alleen doorgaan in het verborgene, in kelders en achterhuizen, op onvoorspelbare tijdstippen. Talrijke verstoringen door invallen van de stadhouders, de plaatsvervangers van de schout, vinden plaats. Over die kerkhuizen en de 'verstoringen' van de diensten en alles wat daarmee samenhangt, gaat het vervolg.

P.M.
We zien af van het beschrijven van de toestand in de Meierij na 1629, verwijzen bij deze naar het artikel van A.M. Frenken, pr. 'De onderhandelingen van B. van Kessel en J. Moors met de Staten-Generaal over de retorsieën 1637-1639' in: 'Bossche Bijdragen' XVI, 1938/1939, p.286-323.
Het artikel in het tijdschrift 'Boschboombladeren' 28, december 1982, van L. v.d. Meerendonk, over het memoriaal van de norbertijner abt Jan Moors is belangrijk om een indruk te krijgen van de ellendige omstandigheden in de Meierij, voor de bevolking en haar geestelijken, erger dan in onze stad. Hezenmans (1899) schrijft uitgebreid over de wederwaardigheden van de bevolking in de tijd van de Franse invallen.

De Meierij is voor de Republiek van grote geopolitieke betekenis, een buffer in geval van oorlog met Spanje en Frankrijk. De Meierij is het terrein van slagvelden en strooptochten, bij voorbeeld door Franse ruiters in 1688, 1694, 1702 en 1708. Vier Franse oorlogen in deze periode hebben de belastingdruk doen toenemen per hoofd van de bevolking. Ook wordt een nieuw belastingstelsel na 1648 ingevoerd.
De Meierij is niet vertegenwoordigd in de Staten-Generaal, een probleem met gevolgen op politiek-bestuurlijk vlak: het regent rekesten vanuit de Meierij om de belastingdruk te verminderen en om kwijtschelding van belastingen, waaraan slechts in 7% van de gevallen beantwoord wordt.
Wat de belastingdruk in de Meierij na 1648 betreft: dit is een zeer gecompliceerde kwestie. Kappelhof (1986) maakt onderscheid tussen de absolute belastingdruk in de periode 1648-1794, dat is het totale bedrag dat moet worden afgedragen aan de overheid, en de relatieve belastingdruk, waarbij het totale bedrag wordt gerelateerd aan het inkomen van de bevolking. De boterprijzen vormen dan een goed referentiekader. En belangrijk is, in hoeverre de ingevorderde belastinggelden worden besteed in de Meierij zelf: voor de defensie, de aanleg van vestingwerken, de voeding van het leger, enz. Het belastinggeld komt deels ten goede van de zich hier vestigende gereformeerde predikanten en schoolmeesters; zij besteden hun salarissen voor een deel wel in deze omgeving.

Zeker is de Meierij in fiscaal opzicht voor Den Haag niet onbelangrijk. In oorlogstijd echter wordt dit gebied zwaar getroffen en daalt de belastingopbrengst. De vaak gehoorde conclusie dat de Meierij fiscaal onevenredig zwaar door Den Haag geterroriseerd wordt, deelt Kappelhof niet zonder meer.

Over de politieke reformatie gaat een reglement van de Staten-Generaal van april 1660. De strekking luidt: alle ambtenaren en beambten uit Staats-Brabant moesten zijn 'van de waare Christelijcke Gereformeerde Religie'. Tot 1775 wordt hier streng de hand aan gehouden. (Van S.v.Y.1925).

Het jaar 1629: de inname van 's-Hertogenbosch en de gevolgen voor de katholieke bevolking

Tot 1629 heeft onze stad zich succesvol kunnen verdedigen, maar op 14 september 1629 moet ze voor Frederik Hendrik, de stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, capituleren. Er worden condities gesteld met betrekking tot de uitoefening van de katholieke religie in de stad.
In de 'Kroniek van het St.-Geertruiklooster' zijn alle voorwaarden opgenomen, 27 algemene artikelen op p.351-357. De artikelen die speciaal voor de gouverneur, kapiteins en het krijgsvolk bestemd zijn, staan op p.358-361. In 'Bossche Bouwstenen' deel II, p.82-88, staan de algemene bepalingen eveneens opgesomd.

Veel artikelen, zoals nummer VI, betreffen vriendelijke tegemoetkomingen van de overwinnaars aan *'deze stadt met hare borgers ende ingesetenen voorschreven soo geestlijcke als wereltlijcke, bij de Hoog Mogende Heeren Staten Generael der geünieerde Provintiën ende zijn Princelijcke Excellentie ontvangen ende getracteert sal en sullen worden in alle soeticheyt ende goedertierenheyt, omme voortaen in alle vruntschappe ende eendrachticheyt met de andere geünieerde Provintiën ende steden te leven, t'samen te handelen, ende te coopmanschappen op haeren ouden vrijdom nae behoren'...*

* Er blijft vrijheyt van consciëntie, van geweten, staat in art. II, maar *'d' ingesetenen van dese stadt sullen hun moeten dragen volgens de placcaten vanden lande.'* De uitoefening van de katholieke godsdienst wordt verboden. Alle geestelijke manspersonen moeten vertrekken, behalve de geboren Bossche geestelijken, maar deze mogen geen openbare kerkdiensten meer verrichten. De kerken worden aan de eredienst onttrokken en evenals de kloosters van de mannelijke kloosterlingen, in beslag genomen. De Raad van State oppert eind 1630 het idee - en het is uitgevoerd - om alle binnen de stad gelegen 'geestelijke goederen', de geconfisqueerde kloosters, kerken en woningen van geestelijken, te verkopen en met de opbrengst daarvan een dwangburcht te bouwen. Voor dat fort Willem-Maria, later Citadel genoemd, is veel geld nodig. Het is bekend dat het overgrote deel van de bevolking het nieuwe regime niet goed gezind is en oproer niet ondenkbeeldig. In die schans, in de volksmond Papenbril gedoopt, kan het garnizoen zich in dat geval terugtrekken.

* Een volgende conditie bij de capitulatie is: *'Geen enkel ambt of burgerlijke betrekking kan nog door hen die katholiek zijn, bekleed worden.'*
Er volgt dan ook een ontslaggolf en vanuit Zaltbommel en verder, worden hervormde bestuurders voor het stadsbestuur, maar ook voor het H. Geesthuis, het Weeshuis, het Groot Gasthuis ontboden. De Hervorming zegeviert op zowel staatkundig als godsdienstig gebied. De bevriende Franse koning Lodewijk XIII richt een verzoek aan de Staten-Generaal om godsdienstvrijheid te bepleiten, maar dat wordt 'beleefd' genegeerd. (Hezenmans p.31).

* Alle mannelijke religieuzen moeten binnen twee maanden de stad verlaten, tenzij ze geboren Bosschenaars zijn, maar de kloosterlingen behouden wel hun leven lang inkomsten uit hun kloostergoederen. De roerende goederen mogen ze meenemen. Ook de seculiere priesters moeten de stad verlaten. De geboren Bossche seculiere priesters, kanunniken en nonnenrectoren kunnen blijven, maar het is hen verboden pastoraal werk te doen.

* De vrouwelijke kloosterlingen worden galanter behandeld. Zij hoeven niet te vertrekken, maar hun kloosters mogen geen nieuwe zusters opnemen. Ook zij behouden levenslang jaarlijkse inkomsten uit hun kloostergoederen, die evenwel na het overlijden van de laatste zuster geconfisqueerd zullen worden.

* De Begijnen: Het Groot Begijnhof is sinds 1629 een twistappel tussen de Staten-Generaal en het stadsbestuur. Het kwam niet tot een confiscatie, zoals Den Haag wenste. De gereformeerde kerkenraad trachtte ook de begijnen te doen verjagen, maar dit lukte niet. De machtige tweede gemalin van gouverneur Johan Wolfert van Brederode, Louise Christina van Solms-Braunfels (1609-1669), een zus van de tweede echtgenote van Frederik Hendrik, Amalia van Solms (1602-1675), beschermde de begijnen. De laatste begijn stierf in 1694 en het Begijnhof werd toen pas geconfisqueerd en grotendeels afgebroken.
Over het Klein Begijnhof is weinig bekend; het had in ieder geval geen eigen kapel. Er stond in de 15e eeuw wel een aantal huisjes op de hoek Begijnenstraatje/Postelstraat, waar enkele begijntjes woonden (kaartje, p.63). Het hof wordt al genoemd in 1429 als een begijn een legaat overmaakt aan de predikheren. De begijnen kerkten waarschijnlijk in de kloosterkerk van de minderbroeders, vlakbij gelegen. Het Klein Begijnhof was rond 1525 als zodanig al opgeheven en komt hier niet meer aan de orde. (Martin de Bruijn en Ranjith Jaysena in 'Bossche Bladen' 2003 nr.2, p.45-48).

* Kwezels, klopjes of geestelijke dochters. Zij zijn geen kloosterlingen en dus niet verbonden aan een orde. Ze leefden volgens de regel van de Derde Orde van St.-Norbertus. Zij beleefden hun godsdienst in de praktijk: o.a. door het geven van catechismusonderwijs en na 1629 ook door het overbrengen van boodschappen over het waar en wanneer de H. Missen in geheime bedehuizen plaatsvonden. Zij werden niet verbannen en evenmin geregistreerd door de magistraat. Maar na een plakkaat van 1641 worden ook tegen hen maatregelen getroffen: *'verbod op catechisatie, op pene van arbitrale correctie en mulctatie'.* De 'arbitrale correctie' betekent verbanning en het Latijnse 'mulcta' staat voor boete.
De benaming klopje verwijst naar 'deurklopper', om gelovigen te waarschuwen. Een klopje werd ook geestelijke dochter genoemd. Adriana-Elisabeth Doncquers, een zus van de jezuïet Daniël Doncquers die we zullen tegenkomen bij bedehuis 4, was zo'n klopje. Na haar dood in 1760 werd nog geprocedeerd, want volgens een plakkaat van 14 oktober 1655 was het verboden om nonnen of zusters als erfgenaam aan te wijzen. Adriana-Elisabeth was echter begunstigd door Aegidius Bruno Gijsels, gedoopt in 1667 en gestorven in 1752. Hij was haar zwager. De andere erfgenamen betwistten toen de rechtmatigheid van Gijsels' testamentaire beschikking ten gunste van het klopje Doncquers. Ze zagen zich benadeeld en hadden volgens dat plakkaat van honderd jaar eerder het recht om nietigverklaring van het testament te eisen. (Van S.v.Y. 'Taxandria' 1922).

In het proces komt aan de orde wat eigenlijk een klopje is, hoe ze gekleed gaat, dat ze catecheselessen geeft en of ze mag deelnemen aan mondaine bezigheden als kaartspel e.d.
Het klopje Doncquers werd op 13 februari 1677 gedoopt in de schuurkerk Achter de Tolbrug en overleed op 22 juli 1760 in haar huis in Achter het Wild Varken. Ze is haar hele leven ongehuwd gebleven.

Klopjes en katholieke geestelijken geven wel onderwijs, maar dit is hen verboden na de 'reductie'. Er staan flinke boetes op. Over het lager onderwijs, de scholen, hun uithangborden, de inspectie, de vakken, de betaling van de gereformeerde schoolmeesters uit de inkomsten van de verbeurd verklaarde katholieke geestelijke goederen, gebruikte gebeden, enzovoort leest u bij Van S.v.Y. II, p.123 en bij Hezenmans, p.325. Het is katholieke schoolmeesters wel toegestaan om kinderen van boven 12 jaar sterrenkunde, aardrijkskunde, vestingbouwkunde, boekhouden en muziek te onderwijzen, maar deze vakken mogen niet als dekmantel voor godsdienstles gebruikt worden.

* Frederik Hendrik heeft een mooi staaltje van belegeren geleverd, de Moerasdraak is verslagen. De Staten-Generaal hanteren het principe ‘cuius regio, eius et religio’ (wiens gebied, diens religie). Al heel gauw worden de nieuwe machthebbers geconfronteerd met een probleem van bestuurlijke aard. Nooit eerder namen zij een stad in die zo lang in Spaanse handen was geweest en waar de Contrareformatie, de katholieke reactie op de leerstellingen van Calvijn en Luther, haar werk grondig heeft gedaan. Nagenoeg alle inwoners zijn katholiek en al snel is duidelijk dat deze katholieken niet van plan zijn zich te bekeren tot de gereformeerde religie. Het is ook ondenkbaar dat katholieken deel zouden gaan uitmaken van het nieuwe stadsbestuur, omdat de oorlog tegen Spanje nog in volle gang was.

* De politieke constellatie eist een uit gereformeerden samengesteld stadsbestuur. In het capitulatieverdrag is echter vastgelegd dat de privileges van de stad zouden worden gewaarborgd. De leden van de magistraat moeten dus geboren poorters zijn, in 's-Hertogenbosch gedoopt, mannen van onbesproken gedrag. De eis dat de kandidaten gereformeerd moeten zijn, geeft een probleem. Zulke gekwalificeerde personen zijn in de stad niet te vinden. Er moeten noodgrepen gehanteerd worden, met als gevolg dat het nieuwe stadsbestuur bestaat uit geïmmigreerde personen van zeer verschillende herkomst die elkaar niet of nauwelijks kennen. Geen wonder dat er de eerste decennia steeds conflicten zijn. (Kappelhof, ‘Niets menselijks was hen vreemd’. in: ts. ’s-Hertogenbosch’, 1994/1).

* De stad staat er economisch slecht voor. De band met het noorden werd verbroken in 1579, bij de Unie van Utrecht, toen de meeste gereformeerden naar het noorden uitweken, omdat de ‘Spaanse’ veldheer Parma in aantocht was. Daarna werd ook de handel vanaf de Noordelijke Nederlanden met onze stad geblokkeerd. En de haven van Antwerpen? Die was in Spaanse handen gekomen in 1585 en sindsdien ontoegankelijk/afgesloten door toedoen van Den Haag. Na 1629 duurt het bijna twintig jaar, voordat de vrede van Münster wordt gesloten. In die tussenliggende periode probeert de prins van Oranje, Frederik Hendrik, in opdracht van de Staten-Generaal en in samenwerking met de Fransen zich snel meester te maken van de Spaanse Nederlanden. In 1640 is bijvoorbeeld Antwerpen zijn krijgsdoel. De troepenbewegingen hebben gevolgen voor de katholieken in ‘s-Hertogenbosch; ze worden met meer gestrengheid in de gaten gehouden. Eigenlijk acht Frederik Hendrik het onverstandig de roomse religie in ’s-Hertogenbosch en de Meierij al te zeer te onderdrukken, vooral uit strategische overwegingen. Dat zou de Zuidelijke Nederlanden maar afschrikken. De Staten echter waren onverbiddelijk. Deze godsdienst wilde men met wortel en tak uitroeien. (Hezenmans, p.34). Van Spaanse zijde trekken ook soldaten door het rivierengebied en overvallen daar schepen en aanlegplaatsen. Tot 1648 blijft het in deze omgeving bepaald onveilig.

* Op 5 juni 1648 feestte het stadsbestuur op het stadhuis. De vrede werd afgekondigd vanaf het bordes. Voor de katholieken in de stad was de vreugde van korte duur. Op 15 juni wordt weer een streng plakkaat tegen ‘mis-papen’ uitgevaardigd. De oorlogsellende is dan wel voorbij, maar Brabant voelt zich niet bevrijd. Integendeel de bewoners van Stad en Meierij voelen zich ‘gereduceerd’ door de nieuwe wetten. Het ene plakkaat volgt op het andere in 1648/1649, niets anders dan knevelarij. (Hezenmans, p.115-149). De verwarrende omstandigheden in de stad zorgen er aanvankelijk voor dat de huiskerkjes onbekend en ongemoeid blijven, maar dat duurt niet lang. De predikanten eisen het ‘stoppen dier holen en winkelen’. Echter: ‘Hoe is het toch mogelijk geweest, dat de privileges die al door Jan III van Brabant werden verleend aan de Bosschenaren, terzijde werden geschoven?’ Eén van deze privileges luidt dat *‘geen ambtenaar een huis mocht binnendringen en een burger er uit halen als dore en naeste vensteren gesloten zijn’*. (Beermann p.177 e.v.). Jan III was hertog van 1312 tot 1355; dat privilege werd al driehonderd jaar gerespecteerd!

Kortom, de vrede geldt niet de inwoners van de Meierij en de stad 's-Hertogenbosch, althans de vrede heeft een bittere smaak. We refereerden al, met enige nuance, aan de belastingdruk. Daar komt bij dat de schout, president-schepen en schepenen het vaak oneens zijn over de handhaving van de plakkaten. De Tachtigjarige Oorlog is wel achter de rug. De koning van Spanje erkent de Verenigde Provinciën als een onafhankelijke staat. Hij staat ook Staats-Brabant en de overige Generaliteitslanden af, maar een expliciete discriminatie van het grootste deel van de autochtone bevolking wordt hevig in gang gezet. En confiscatie van eigendommen past nu eenmaal in een oorlogssituatie. De gereformeerde religie wordt formeel geen staatsgodsdienst, maar in het dagelijks leven lijkt het er op, zeker de eerste decennia.
Dat de Raad van State geld en gebouwen nodig heeft in 's-Hertogenbosch voor de defensie van de Verenigde Nederlanden blijkt uit de volgende opsomming van geestelijke goederen die worden geconfisqueerd en verkocht of een andere bestemming krijgen. Het is slechts een selectie.

1631 Sint-Corneliskapel wordt afgebroken.
De grond met de fundamenten wordt in 1664 verkocht in 3 grote percelen.
1632 Kapellen van St.-Eloy en St.-Barbara worden ingericht als turfschuren.
De kapel van St.-Joris van de Oude Schuts: De Oude Schuts wordt gedwongen zilverwerk en een kazuifel te verkopen.
1637 Allerlei roomse rituelen rond uitvaarten en begrafenissen worden verboden, (gebruik van wijwater, kaarsen, knielen voor de kist, crucifix op de kist) op straffe van 50 gulden voor de 1e en 100 gulden voor de 2e overtreding èn arbitrale correctie.
1641 Raad van State verkoopt het predikherenklooster: *f.*6260, het minderbroeders klooster voor *f.*7220 Het baselaarsklooster voor *f.*5850; de windmolen van de baselaars voor *f.*2125; de bleek van de baselaars voor *f.*750 en de bleek van de kruisbroeders voor *f.*1500.
1641 Het huis van de beneficianten der St.-Janskerk wordt verbeurd verklaard en verkocht.
Idem het huis der koralen van de St.-Janskerk. In de omgeving Papenhulst, Oude Dieze, Peperstraat, Choorstraat met veel eigendommen van de kanunniken van St.-Jan: ze worden allemaal opgeëist door de Raad van State en te gelde gemaakt.
1674 In de kloosters van de zusters van de Tolbrug, van de zusters van Orthen en van Bethanië op de Windmolenberg zijn stallen gemaakt voor de ruiterij.
1676 In de refter van het klooster van de Zwartzusters wordt de 'tolkamer' gehouden.
1681 Van het kruisbroedersklooster is een gevangenis gemaakt voor de militie.
1689 In de St.-Jacobskerk, St.-Joriskapel en de St.-Barbarakapel worden stallen ingericht.
1690 Het Bethaniëklooster op de Windmolenberg wordt voor *f.*7000 verkocht.
1691 Het Zusters van Orthenklooster wordt verkocht in 7 percelen voor *f.*9000.
1691 De stadsmagistraat verkoopt de St.-Teuniskapel (St.-Antoniuskapel), behalve de voorgevel, voor *f.*400.
1692 Het klooster Achter de Tolbrug, St. Elisabeths Bloemenkamp, wordt aan de stad gegeven om er een spinhuis, een vrouwengevangenis, in te vestigen,
1692 Het halve klooster van St.-Geertrui wordt verkocht voor *f.*2300.
1693 De grafzerken uit het klooster op de Uilenburg, Mariënburg, worden verkocht, de kapel wordt een munitiehuis.

Corruptie.
Nu enkele opmerkingen over persoonlijke verrijking door ambtenaren, tegenwoordig 'graaicultuur' genoemd:
De rentmeesters der 'geestelijke goederen', die belast zijn met de confiscatie van de huizen van priesters, van kloostergebouwen, kerken, kapellen en met het beheer van de Domeinen

in Stad en Meierij, evenals de ontvangers der 'gemeene middelen', de gecommitteerden van de Raad van State en andere hoge ambtenaren en officieren, hebben er na 1630 wel degelijk garen bij gesponnen, blijkt uit de bronnen. (Mosmans 1918, p.122-133).

Abt Jan Moors van de norbertijner heren betrekt het slotje in Heeswijk en houdt een dagboek bij. In 1630 tekent hij in smeuïg Nederlands het volgende aan, over de stadspensionaris en ontvanger der gemene middelen Johan Gans: '*Wy gelooven wel dat Gans sal mettertijt soecken actie om selver te mogen in 't smeer veth te wordden'*. En in een brief van 19 maart 1632 verzucht hij: *'My dunck, dat wy van alle canten, soo lange wy pluymen hebben, sullen gepluckt worden'*. En dit naar aanleiding van het feit dat *'vereringen'* worden geëist door de militaire machthebbers, de gouverneur en commandanten van Den Bosch, van Heusden en van de kapiteins te Hemert. Dan kun je beter maar niet weigeren, als het gaat om cadeautjes als *'bomen uit het Bernse bos, een oxhoofd Franse wijn of een os'* (Frenken: Het Dagboek van prelaat Jan Moors in 'Bossche Bijdragen', XVII, 1940, noten op p.48/49).

Het wordt de vertrekkende kloosterlingen toegestaan hun roerende eigendommen mee te nemen. De dominicanen raken echter toch goederen kwijt, zoals schilderijen, boeken, geschilderde vensterglazen en archiefmateriaal. Toen ze namelijk die spullen wilden verschepen, eind 1629, werden ze in beslag genomen door de rentmeester der geestelijke goederen en pas na een hoge prijs teruggegeven. Na gerechtelijke procedures, aangespannen door het klooster, wordt in hoogste instantie, door de Ho: Mo: het rekest van de dominicanen in 1632 afgewezen.
Ambtenaren die na de 'reductie' belast worden met het beheer van de stichtingen en 's lands middelen in Stad en Meierij, eigenen zich vaak geld toe. We noemen Simon Coenraet Lintworm, schepen van de stad die veel corruptiegevoelige bijbaantjes heeft. Na diens dood wordt zelfs zijn nalatenschap 'verworpen' door het stadsbestuur en onder beheer van curators gesteld.

Kanttekeningen bij de maatregelen van de overheid na de 'reductie'

a. Periode 1629-1673

De etymologische verklaring voor het begrip 'reductie' is: 'het terugbrengen naar de juiste plaats'. Dit is de visie van de Staten-Generaal: de stad wordt gereduceerd onder de gehoorzaamheid van de Hoog Mogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden.
De uitoefening van de katholieke godsdienst wordt aan banden gelegd. In artikel II der *'Poincten by syne Princelycke Excellentie ende Gedeputeerde van de Hoog Moghende Heeren Staten-Generaal der Vereenichde Provinciën den 14 September 1629 aen die Geestelijckheyt, Magistraet ende Borgerye van de Stadt van 's-Hertogenbosch geaccordeerd'*, is het volgende bepaald:

Plakkaten/repressie.
'dat de Ingesetenen van dese Stadt hun sullen moeten draghen volgens de Placaten van den Lande, midts ghenietende de vryheyt van consciëntie, ghelijck sulckx alomme wort ghedaen,'
Deze vrijheid van geweten betekende alleen dat men 'andersdenkenden' niet met geweld kan dwingen van religie te veranderen. Bestaan er argumenten voor dit stugge standpunt?
Wellicht zijn gereformeerde predikanten die zich onverzoenlijk opstelden het volgende niet vergeten. Ruim 60 jaar eerder, in 1566, vroeg het Verbond van Edelen in een request van 5 april aan de Heer der Nederlanden, koning Filips II van Spanje, om opheffing van de inquisitie, om te stoppen met de 'roomse' vervolging van andersdenkende Christenen en om opschorting van de plakkaten aangaande de godsdienst. Het mocht niet baten en de onvrede

over de repressie van hervormden door de koning kwam tot uitbarsting in de Beeldenstorm, eind augustus en begin oktober van 1566. Dat de komst van de meedogenloze hertog van Alva en later van de hertog van Parma de onderlinge verhoudingen in de stad geen goed deed, maar juist de haat verergerde, is uitgebreid beschreven.

Is er in 1629 kans op een ommekeer? De repressie, door de gereformeerde kerkenraad en de Staten, kent meer oorzaken. Kuyer concludeert, na een boeiende uiteenzetting, dat de houding van de Gereformeerde Kerk tegenover het katholicisme voor een belangrijk deel verklaard moet worden uit een streven naar zelfbehoud. De gereformeerden beseften dat men binnen de eigen gelederen ternauwernood aan een scheuring (Arminius contra Gomarus, met hun aanhangers, de remonstranten tegenover contraremonstranten, van Oldenbarnevelt contra Maurits) was ontkomen in Dordrecht 1619 en dat dit binnen de Generaliteitsgebieden niet anders lag. (Hoekx/Kuyer, 1979, p.66).

Hoewel eind januari 1630 alle geestelijke manspersonen de stad moeten hebben verlaten, blijven er - naast degenen die een verblijfsvergunning hebben verworven - veel geestelijken in de stad achter. In het dagboek van bisschop Ophovius worden zij, met hun bevoegdheden, opgesomd. De parochies blijven gehandhaafd. Vóór zijn vertrek wijdt de bisschop 125 altaarstenen. Nonnenrectoren en kanunniken dragen heimelijk de mis op in de nonnenkloosters. Zo blijft Johannes van der Meulen, seculier priester, diensten doen als rector van het klooster Bethanië op den Windmolenberg; zelfs voor de parochianen van St.-Jacob in een huiskerkje. En Joannes Havens blijft gewoon een tijdje pastoor van het Groot Gasthuis. In 1653 zijn er enkele kruisheren bekend, die hier achterbleven. Eén ervan, Albertus van den Ancker (o.s.c.), is medewerker van de pastoor van de Nicolaaskerk op het Groot Begijnhof. Hij verblijft hier nog in 1650, de geboren Bosschenaar.
Rectoren van het St.-Geertruiklooster echter, vanaf 1626 Hubertus Seyssemaeckers, vanaf 1628 Jan Boutmans van Gestel, die tevens prior is van het klooster Mariënhage in Woensel, verlaten in 1629 de stad met alle augustijner reguliere kanunniken. Ze woonden tot die tijd in het refugiehuis Mariënhage, maar vertrekken naar Eindhoven, waar het klooster sinds 1628 wordt opgeknapt. In 1633/'38 vestigen ze zich met de meerderheid van de monniken in Weert, dat buiten de Meierij ligt. Veel paters van dit convent worden daarna vanuit Weert als missionarissen naar het bisdom van 's-Hertogenbosch gestuurd.

Van de 25 kapittelheren van St.-Jan die in 1629 hier wonen, leven er in 1642 nog tien. In 1650 zijn er slechts vier bekend: Van Emmerick, (†1651, grafzerk in de St-Jan, zie bedehuis 16), Van Broechoven, Van den Leemputte en Vos. De 60 beneficianten zijn bijna allemaal verdreven. In 1650 verblijven er nog vier: Van den Velde, Eymericus Van Hees (rector van de Zwartzusters, van het klooster Nazareth), Scheenkens en Want. De priesters moeten toestemming hebben van de vicaris om de sacramenten van doopsel en huwelijk toe te dienen. Ze behoren daarvan exacte registers bij te houden.
De norbertijnen (witheren, premonstratenzers) worden gedwongen om de stad vóór 9 november 1629 te verlaten. Omdat ze naar de 'vrije' gebieden in Staats-Brabant verhuizen, net zoals de kruisheren, de minderbroeders en de kapucijnen, wonen veel gelovigen aanvankelijk hun diensten bij in Bokhoven, Uden, Boxmeer, Gemert, Velp, Ravenstein of Megen. Deze plaatsen vormen enclaves in het Staats-Brabant, in handen van buitenlandse heren. Ook vestigen reguliere priesters zich in dorpen in de nabije omgeving. De vertrekkende norbertijnen worden allen bij naam genoemd door hun abt Jan Moors in diens dagboek. Hij moet ze aanmelden bij de gecommitteerden van de Staten. Veel norbertijnen zoeken vanuit hun refugiehuis in de Hinthamerstraat beschutting in de abdijen van Postel en Tongerlo.

Het plakkaat van drie januari 1630 komt hard aan. Op straffe van gevangenisstraf en geldboete moeten de geestelijken uiterlijk binnen vijf dagen de stad verlaten. Wat te doen? ... *'om*

zich eene noodkerk te verschaffen, kocht ieder der parochies een of meer huisjes, gelegen in de achterbuurten of in uithoeken en die van verschillende zijden konden bereikt worden. Die kerkjes waren zeer klein, sommige waren maar kamers.' (Hezenmans, p.31).
'Eenige kanunniken die krachtens de overeenkomst in de stad mochten blijven en eenige andere moedige geestelijken, waagden het in bijzondere huizen diensten te doen, in het geheim. Hunne vijanden waagden het die huizen binnen te dringen, ofschoon dit in strijd was met de voorrechten der stad. Toen weken zij uit naar afgelegen hoeken, waar katholieken 's nachts in kelders en verlaten gebouwen bijeenkwamen, maar ook daar werden zij altijd bedreigd en dikwijls overvallen'.

Missiegebied.
Omdat de rooms-katholieke kerkelijke structuur niet goed kan functioneren, beschouwt 'Rome' de Nederlanden als een missiegebied. Het Vaticaan, i.c. de Congregatie tot Voortplanting des Geloofs, bestuurt het missiegebied. De dienstdoende priesters heten missionarissen. De kapel van het klooster op den Uilenburg, toch heel herkenbaar aan de Walpoort, (bedehuis 15, p.89), doet al snel dienst als schuilkerk voor de parochianen van de Sint-Cathrien. De nonnen zitten op een galerij. Daar bevindt zich een orgel: voor de gereformeerden een doorn in het oog, de parochianen nemen deel aan de dienst vanaf de begane grond.
Omdat aan hen toegewezen kerken leeg blijven, maken de hervormden in een brief op 16 mei 1630 bekend, dat alleen zíj het 'oud apostolisch, katholiek en christelijk geloof' verkondigen. Op deze provocatie zou een openbaar debat volgen, tussen vertegenwoordigers van beide religies, gereformeerden en roomsen, maar omdat een veilige plaats voor de Leuvense priesters en hoogleraren Guilielmus van Engelen, Libertus Fromondus en Cornelius Jansen niet gegarandeerd kan worden, is deze openbare discussie geannuleerd. Cornelius Jansen was de theoloog van het jansenisme in een latere fase van zijn leven.
(Bijlage VI: verslagen van de jezuïeten over het reilen en zeilen in het Bossche missiegebied van 1629 tot 1710; Bijlage VII 'seculier' verslag over 1650).

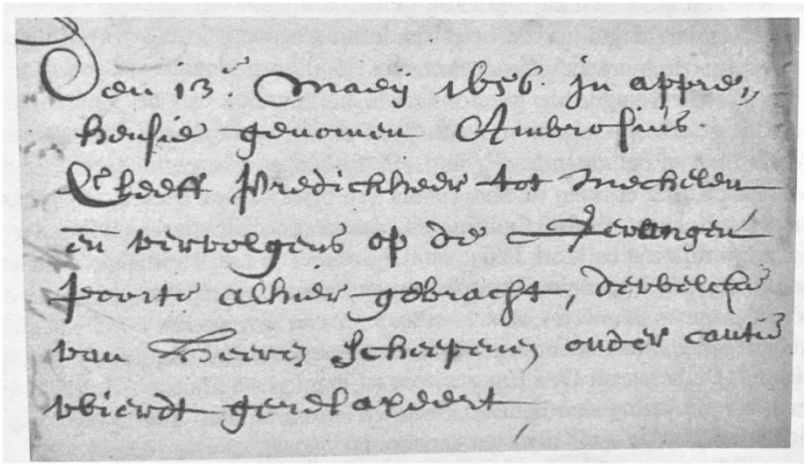
De schout is tegenover de katholieke bevolking vaak milder dan de Staten-Generaal en de gereformeerde kerkenraad van hem verwachten. Dat is niet verwonderlijk, want in november 1630 is de schout, Henrick van Bergaigne, 2000 gulden per jaar geboden, 'wanneer hij enige oogluiking wilde gebruiken'. Het geld wordt beschikbaar gesteld door de norbertijner abdijen in de Zuidelijke Nederlanden en bisschop Ophovius. Wel overvalt de schout of zijn plaatsvervanger, onder druk van de gereformeerde kerkenraad, op 15 juni 1636 een dienst van katholieken en wil hij het huis binnendringen. De bewoners en bezoekers zetten hem met geweld buiten, vanwege de 'onschendbaarheid van het huis'. Dit is een privilege door hertog Jan III van Brabant aan de Bosschenaren geschonken.
De reactie van de Staten-Generaal daarop luidt even kort als wonderlijk: 'de onschendbaarheid van het huis geldt, maar niet bij een huiszoeking'. De katholieken blijven dus vergaderen, maar voorzien voortaan hun deuren van zware sloten en bomen, zodat de schout niet plotseling kan binnendringen. Verschijnt hij, dan ontstaat er tussen de eigenaar van het huis en de schout een discussie, die lang genoeg duurt om de priester en de groep gelovigen de tijd te geven, om door een achterdeur te ontkomen. Er is dan niets strafbaars meer te vinden als 'de man der plakkaten binnentreedt'. Vanaf 1639 tot 1652 is Willem Wilich onderschout. (grafzerk 476 St. Jan) Daarna wordt Martinus Ackersdijck in die functie benoemd. (zerk 352).
Op 23 januari 1638 volgt een scherp plakkaat van de landsregering: zware boetes, recognitiegelden voor het lezen van missen of andere geestelijke bijstand, maar ook voor het houden van godsdienstige bijeenkomsten in huizen van particulieren. Men kan zich in deze gevallen vrijkopen: 600 gulden als losgeld voor de geestelijke, 300 gulden voor de huiseigenaar, 25 gulden voor elke bekende aanwezige bij zo'n 'paapse conventicule'. Het baat niet.

In 1644 kent de hoogschout, Henrick van Bergaigne, de locaties van 18 huizen waar roomse diensten worden gehouden en korte tijd later ook de huizen waar jezuïeten, dominicanen, minderbroeders en kapucijnen wonen of inwonen, altijd vlak bij hun 'kerk'. Van Sasse van Ysselt (1938) citeert de hoogschout:
'toen aldaer wel in 18 verscheyde particuliere huysen ende plaetsen bevonden werden by de pausgesinde borgeren opgerecht te zijn publycque kercken, t'eenemael tot hennen dienste geapproprieert ende versien met altaren, alderhande kerckelycke ornamenten, bancken en stoven, stoelen, matten enz., (...), boven ende behalven noch andere bynaer ontelbaere gelycke plaetsen die ofte niet bekent en sijn ofte daer ghenen openbaeren toeganck van volck en werdt geadmitteert, alle welcke voors. geapproprieerde plaetsen en kercken met soo veele verscheydene toegangen ende uytcompsten sijn versien, dat het by naer onmogelijck is de byeen vergaderde personen aldaer te betrappen ofte achterhalen, te min doordien op sijn remonstrants ende sijns stadthouders huysen door onbekende persoonen, voornementlijck op sonnedaegen ende de heylige daegen, sodanich regard genomen werdt, dat sy niet eenen voet buyten henne deuren en connen setten offte die byeen vergaderde persoonen werden daeraff gewaerschouth, zulcx dat deselve, eer hy, remonstrant, die can doen stooren ende becalangieren, (bekeuren) door de voors. diversche toegangen der huysen sijn verscheyde ende alsoo niet anders bevonden als de voors. altaren, ornamenten, stoelen, stoven, bancken, alles in form van eene publycque kercke geapproprieert, hem, remonstrant, offte synen stadthouder alsdan voorwerpende, dat het een ider geoirlooft is zijn huys soodanichlijck te accomodeeren, versien en approprieeren als het hen goetdunckt, 't welck is eene saecke van quade consequentie.'

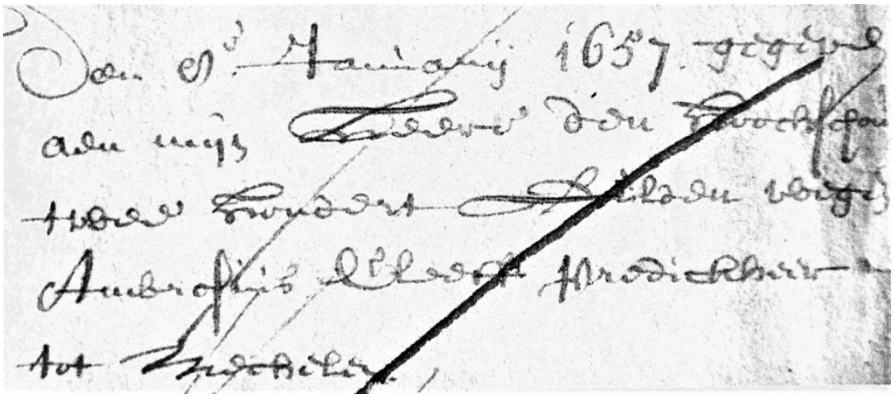
Kortom, de schout voelt zich vaak machteloos en krijgt niet eerder dan op 19 mei 1653 toestemming van de stadsregering om de geheime huiskerkjes op te ruimen. Zijn sanctie (poene) is in zo'n geval: 'arbitrale correctie'. Dat betekent verbanning uit de stad. Tussen 1653 en 1672 is de repressie ten gevolge van de plakkaten wel op zijn hoogtepunt.
In het jaar 1653 is er volop gecorrespondeerd tussen Den Haag, de plaatsvervangend schout Martinus Ackersdijck, en de schepenen van de stad. Een priestermonnik van het convent Groenendael bij Brussel was in het Geertruiklooster opgepakt. Het was Augustinus Lang(h)e. Hij had zich evenwel hier laten registreren, maar toch 'ter bevordering van het onderhouden van de plakkaten', moet er worden gecondemneerd. Er is een burger die voor hem borg staat, Jan Backers. Van hem wordt geëist 'promptelijck te betalen de somme van ses hondert guldens ingevolge van haer Ho: Mo: placcaet van den 14 april 1649'. Lang(h)e stierf in 1676, heeft dus nog veel jaren diensten gedaan. (Dykmans p.299).
Op 7 augustus 1653 ontvangen 'Mijn heeren Schepenen, Gesworenen ende Raeden der Stadt s'Hartogenbosche en Gebieden een herinnering van Den Haag dat de geestelijken die geen speciale permissie hebben 'aenstonts uijt dese Stadt sullen hebben te vertrecken opte peenen bij haer Ho: Mo: placcaten gestatueert'. (Bijlage IX).

In 1656 is er sprake van een competentiestrijd tussen schout en schepenen. Over de kwestie wie er mag beschikken over gerechtsdienaren, arbeiders, bedienden die met hamers en andere werktuigen kerkhuizen moeten kunnen openbreken. De schout laat zich in het volgende incident duidelijk gelden. Op 13 mei 1656 neemt zijn stadhouder, Ackersdijck, een reiziger 'in apprehensie' (gevangen). Dat is Ambrosius van Cleeff, een predikheer uit Mechelen. Ackersdijck zet hem vast in de Gevangenpoort, maar moet hem van de schepenen vrij laten, omdat de predikheer zich netjes heeft aangemeld bij het passeren van de stadspoort. Na enig gekibbel tussen de schepenen en Ackersdijck, die weigerde de geestelijke te ontslaan uit de Leuvense poort, wordt aan de Staten advies gevraagd. Op 12 juni komt er antwoord: passerende geestelijken hebben zich te houden aan de plakkaten 'tegen het incomen van Roomsche geestelijken in deze landen'. De schepenen hadden Van Cleeff al voor de keuze gesteld: 'Op vrije voeten onder borgtocht en belofte van zich weer in hechtenis te begeven binnen 6 weken of *f.*600,- boete betalen.' Het conflict loopt niet uit de hand.

Pater Ambrosius van Cleeff was van 1684 tot 1697 prior van het dominicanenklooster te Mechelen. Het 'Memoriael' van Ackersdijck bevestigt dit voorval.

'Den 13e Maeij 1656 in apprehensie genomen Ambrosius Cleeff predickheer tot Mechelen ende vervolgens op de Gevangenpoorte alhier gebracht, dewelcke van Heeren Scheepenen onder cautie (borgstelling) wierdt gerelaxeert.'

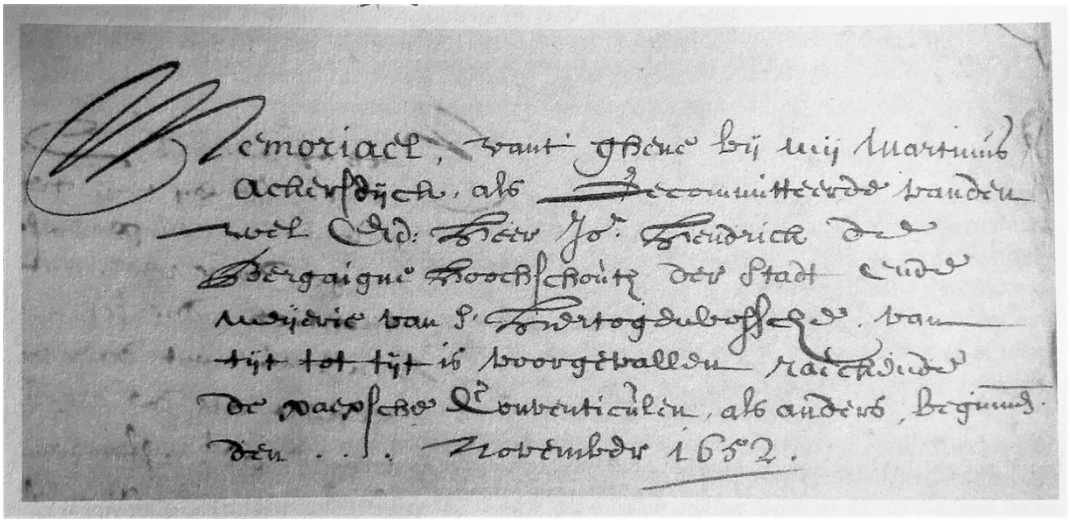

'Den 8e Januarij 1657 gegeven aen mijn heere den hoochschout twee hondert gulden wegen(s) Ambrosius Cleeff predickheer tot Mechelen'

Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (1318-heden).
De 'reductie' betekent niet het einde van deze roomse Mariabroederschap. Maar zij kan haar kapel in de St.-Jan niet langer benutten voor H. Missen en zij heeft haar kostbaarheden verwijderd. Er vinden geen diensten en processies meer plaats. Het ledenbestand wordt regelmatig aangevuld. Pas op 27 februari 1642, na ingrijpen van de Staten-Generaal wordt bij stemming door de 51 roomse gezworen broeders met een zeer kleine meerderheid besloten dat gereformeerden kunnen worden toegelaten. De nieuwe statuten van 1642 garanderen de continuïteit van de broederschap. In de volksmond spreekt men van Zwanenbroederschap. De statuten behelzen dat christelijke eenheid, een vorm van oecumene, de charitas en de onderlinge vriendschap van de gezworen leden hoofddoelen worden. De bevordering van de Mariadevotie, als eerdere primaire doelstelling, wordt verlaten. Voortaan bestaat de broederschap uit achttien katholieke en achttien gereformeerde gezworen broeders, allen uit de magistraat, eventueel vermeerderd met vier zwanenbroeders, ereleden. Uit elk der beide religies zal een proost (voorzitter) gekozen worden, het gezelschap behoudt een rentmeester. De onenigheid binnen de groep gereformeerde theologen over het toetreden van gereformeerden tot een oorspronkelijk roomse broederschap is nog niet geheel bezworen. De pennenstrijd en animositeit

tussen gereformeerde theologen Voetius en Maresius nam heftige proporties aan, maar ebde nadien weg.
De ‘Zwanenbroederschap’ bestaat al 705 jaar. Vanaf 1642 niet meer exclusief rooms maar sindsdien als een oecumenische vriendenclub met als pijlers: behoud van het zeer rijke archief, het museum, het praktiseren van de caritas en de spirituele vorming van de leden en de jaarlijkse dienst ter nagedachtenis aan de overleden broeders. (Van Dijck, p.317-382).

Ackersdijck, de kerkenraad en de bidplaatsen.
In 1653 worden 10 bidplaatsen aangepakt door de stadhouder van de hoogschout, Martinus Ackersdijck. Deze heeft zich vanuit Rotterdam in 1651 hier in de Kerkstraat gevestigd. Als gecommitteerde van hoogschout jonker Hendrick de Bergaigne maakt hij ijverig jacht op de katholieken die aanwezig zijn bij geheime bijeenkomsten. Zoals eerder gezegd: op het bijwonen van een roomse dienst staat 25 gulden boete, de betreffende huiseigenaar moet 300 gulden afdragen en voor de gevangen genomen priester dient soms tot *f.*600 borg betaald te worden. (M. Ackersdijck, grafzerk 352 in de St.-Jan).
Rond de jaarwisseling 1655/’56 klaagt de gereformeerde kerkenraad van de stad bij de Staten-Generaal over ‘de groote meenigten van jesuijten, papen ende monnicken, soo stout over straet gaende, de huijsen beloopende en selfs in hun eijgen wooningen paepsche diensten.’ (houdend). De hoogschout ontvangt daarop een brief van de Staten, waarin om opheldering gevraagd wordt. Dit ambtelijk schrijven geeft hij door aan Ackersdijck, zijn stadhouder. Die trekt zich de kritiek natuurlijk aan, klimt in de pen en meldt in mei 1656 aan de Staten:
‘Alsoo ick heb geapprehendeert gehadt seven papen ende daerenboven gestoort wel dertich (sic!) missen ofte paepsche conventiculen in mijnen tijt van drie jaeren mijner bediening, die hier wel beswaerlijck zijn te stoore, overmits die alhier stercke toegemaeckte huijsen, uwer Ho: Mo: bekent.’ ‘Vertrouwende dat uwe Ho: Mo: (…) en bidde Godt uwe Ho: Mo: in eene lange voorspoedige regiering te willen gespaeren.’
(De heren uit Den Haag weten toch zeker wel hoe goed de huizen zijn gebarricadeerd, laat de verontwaardigde Ackersdijck weten en toch heeft hij al 7 papen gearresteerd, binnen drie jaar, en … 30 diensten verstoord).

Memoriael vant ghene bij mij Martinus Ackersdijck, als Gecommitteerde van den Wel Edele Heer Jonker Hendrick de Bergaigne Hoochschouth der Stadt ende Meijerie van s’ Hertogenbossche van tijt tot tijt is voorgevallen raeckende de paepsche Conventiculen, als anders, beginnende den … November 1652. (de eerste bladzijde van het manuscript)

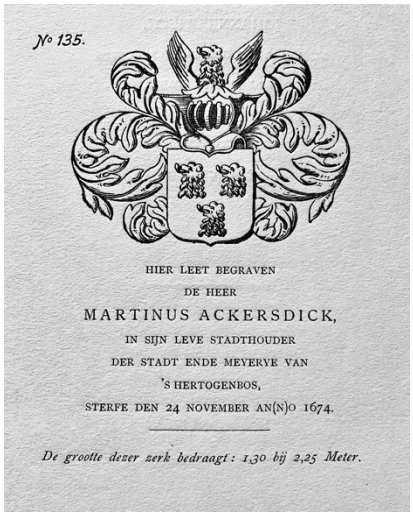
Hij kaatst de bal bovendien terug naar de kerkenraadsleden, want hij heeft hen ‘verscheijden maelen gevraecht ofte sij eenige andere middelen kosten uijtvinden waerdoor het beter soude

connen worden…' Hij vindt dan ook dat hem 'geen schult van nalaticheijt' verweten kan worden.

Ackersdijck doelt op de eerste 3 jaar van zijn carrière met als resultaat: 7 arrestaties en 30 verstoringen. Daarvan beschrijft hij in zijn 'Diarium' slechts 1 arrestatie, (van bovengenoemde Ambrosius van Cleeff) en 15 verstoringen. Uit Ackersdijcks dagboek zijn ons overgeleverd de periodes van november 1652 tot december 1656 en van februari 1659 tot 26 december 1659. Zijn werkzaamheden begonnen in november 1652 en liepen door tot 1673. Het dagboek is onvolledig bewaard gebleven. Dat hij een voorkeur heeft voor invallen op katholieke feestdagen: Kerstmis, Pasen en de diensten van Oud op Nieuw is veelzeggend.

Compagnieën van Verre.
Terwijl Martinus Ackersdijck zijn talrijke verstoringen van de paapse bijeenkomsten in zijn Diarium noteert en zijn straatje schoonveegt, hoort men in 's-Hertogenbosch geruchten uit Amsterdam over mondiale gebeurtenissen: Nieuw-Amsterdam op Manhattan krijgt al snel een reputatie van wetteloosheid, een uitvalsbasis voor de kaping van Spaanse en Portugese schepen; de Nederlandse kapiteins zijn gemachtigd om alle buit te confisqueren: gelegaliseerde piraterij. In 1652 verneemt men over de vestiging van Hollanders op Kaap de Goede Hoop; van 1652 tot 1654 over de eerste zeeoorlog tegen de Engelsen en in 1656 over Nederlanders in Korea. In 1664 nemen de Engelsen op weinig vreedzame manier Nieuw-Amsterdam over en sindsdien heet de streek New York; in 1665 wordt het nieuws bekend van De Ruyter's verovering van Elmina in Guinea (in West-Afrika) op de Engelsen. Ondanks al deze bemoeienissen met de 'Compagnieën van Verre' is er toch gelegenheid in Den Haag om talrijke resoluties en plakkaten te schrijven naar aanleiding van de activiteiten van paapse geestelijken in de Generaliteitsgebieden.

In 1653 overhandigt de magistraat aan de pas benoemde Ackersdijck een lijst met 18 namen van roomse geestelijken. Deze heren hebben zich aangegeven en ze mogen hier verblijven volgens diverse resoluties der Staten, soms tijdelijk vanwege ziekte. De lijst 'Accordeert Mette lijste onder Heeren Schepenen berustende', (handtekening: Copes).

Hier volgt ze:
'Overgebrachte namen van Geestelijcke Persoonen: Philips van Soerendonck, Nicolaes van Broeckhoven, Hendrick van Leemput en Henrick Vos (heeren van den Capittele van St. Janskercke, verblijven hier bij acte van haer Ho: Mo: van date xi feb:1638 onder autenticke copie vertoont); Reinder de Hee (seculier, vertoont copie autenticq van de resolutie van haer Ho: Mo: van date 17 martii 1653 omme voor den tijt van noch een jaer te mogen blijven woonen binnen dese stadt); Pater Johannes van Gestel (Priester en minnebroeder des Convents van Meghen); J. Anthonis Verheijden (religieus van de Predickheeren ordre), Eimerick van Hees (idem), Frater Dominicus Strick (idem), Leonard Boij van Zierickzee (Religieus van den Domincanenordre des Convents voor desen binnen Shartogenbosch); Boudewijn Colen (Religieus in het Convent van Predickheeren tot Antwerpen) Aert vande Velde (priester, vertoont copie autentijcq vande apostille van haer Ho: Mo: dato 19 april 1639 om alhier te mogen blijven); Augustinus Langhe (religieus int Convent van Groenendael buijten Brussel); Albert Scheenckens (priester en benefitiaet van St. Janskercke); Johan van der Meulen (priester); Thomas van Emmerick (priester); Aelbert Want (priester); Aelbert van den Ancker (Religieus vant Cruijsbroeders Clooster tot St. Aechten)'. (Schoutsarchief BHIC; zie p.130/ 132)

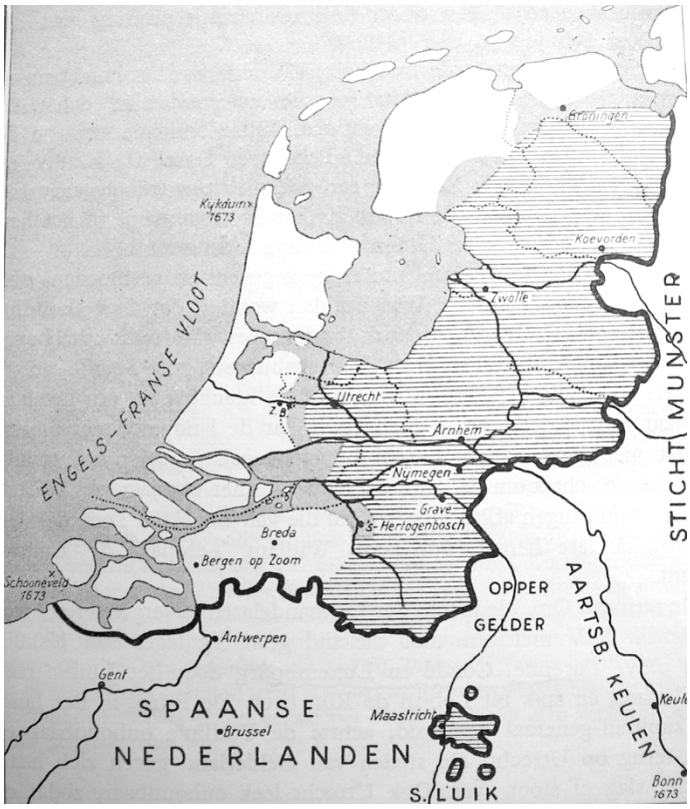
Hezenmans (p.144/145) tekent hierbij aan dat er zeker meer geestelijken geweest zijn, maar die gaven zich niet aan, zoals de jezuïeten, die wisten dat ze toch buiten gezet zouden worden. Van de 25 kapittelheren die in 1629 hier mochten blijven, leefden er in 1658 nog 4. Waarschijnlijk hebben deze koorheren als rector in de nonnenkloosters en in particuliere bidplaatsen en op het begijnhof diensten gedaan.

Vertegenwoordigers van de Bossche gereformeerde kerkenraad beklaagden zich al eerder bij Ackersdijck, op 13 maart 1654. De laatste schrijft daarover in zijn Memoriael:
'Den 13e Meert sijn bij mijn gecomen Dom.is (heren predikanten) Lemanus Cuchelinus ende d'Heer Thuijl als ouderlingh ende Gedep.den (gedeputeerden) vanden Kerckenraet en versochten dat de paepsche conventiculen beter mochten werden gestoort ende recommandeerden mij oock t'vangen vande paepen, hebbe haer Eerw. tot antwoort gegeven off het selvige niet gedaen en wierdt ende dat ick oock mijn dewoir (plicht) noch alle daege was doende, ende soo den kerckenraet eenige andere middelen wiste waerdoor men het beter soude connen beletten als tegenwoordich wordt gedaen, dat ick bereijt ben om dat te doen.'
Het blijkt dat de strijd tegen de papen serieus gestreden wordt, maar dat predikanten toch op meer gestrengheid aansturen.

Reisverslag.
Een reisverslag van veertien jaar later tekent de sfeer in 's-Hertogenbosch. In 1668 maakt vader Moretus, van de beroemde drukkerij uit Antwerpen, met twee zoons, een reis door de Nederlanden. De ene zoon, Balthasar, noteert dat ze in de loop van de 21e september aankomen in de 'schoone stadt van den Bosch'. Ze logeren in De gulden Swaen op de Markt. De 23e vertrekken ze weer, maar in die korte tijd hebben ze 'groote vrintscappen' ervaren en veel monumenten gezien. Bij voorbeeld de vestingwerken met bastions, de Papenbril met …
'sijn vyf bolwercken alle van steen ende 21 schoon stucken gheschut, het Amoniciehuis, het Gouverneurshof, het Stadthuijs, daer op een schoon oorlogie op het welck de ure slagende notabel waaren twee vechtende ruijters. Dan nog 2800 man van het garnisoen, de veranderinge van de Wachten, soo ruyters als voetvolck, de Capel van S. Antonis dat nu tot een torfhuys ghehouden wordt, de Parochiekercke van S. Jacops dienende nu tot een wagenhuys ende tot begraefplaetsen gheheelijck geruineert ende verwoest, de kercke van de Kruysheeren alias ordinis Teutonici. En het begijnhof, in de kercke wordt den dienst ghedaen der Engelschen, ghelyck in de Capelle van S. Anna den Franschen'.
Het verslag is herkenbaar geschreven en het volgende is wel zeer frappant: 'Des anderen daghs 23 September gongen ten ses uren de misse ende sermoen hooren van sekeren Pater van Herp van de Societeyt Jesú die een treffelijck predicant is, welcke ghehoord hebbende verlieten dese stadt ontrent den half ure negen, lanckx de St. Janspoort…'
We horen in het geheel niets over spanningen binnen de stad of verstoringen van diensten. Terzijde: de naam van die pater, Van Herp, heeft de 'journalist' natuurlijk van horen zeggen. De jezuïet kan niemand anders geweest zijn dan pater Jacobus van Gerwen die in het bedehuis Achter de Tolbrug de mis las en er preekte. Tot slot: alvorens de stad te verlaten, 'naemen we van een vermaert meschmaeker eenige tot ons gerief mede.' (M. Sabbe, 1924).

Pelgrimstocht.
Er was blijkbaar voor de katholieken bewegingsvrijheid, ook om naar religieuze bijeenkomsten buiten de stad te gaan. *'Eodum anno (1670) den 20 dito (julij) tot Brussel solemnelijck gehouden het driehondert jaerige jubile van het Alderhijligste Sacrament van Miraeckel, daer wel vijftienhondert menschen uijt Den Bosch naer toe trocken'* (p.385 'Kroniek St.-Geertrui-klooster').

Oorlogstijd.
Het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst geldt na 1672 veel minder dan daarvóór in Staats-Brabant. De tweejarige bezetting van deze streken door de Franse troepen (1672-1674) heeft invloed gehad. Er wordt niet zo zwaar gehandhaafd. Omdat de Republiek zich probeert te verdedigen tegen Frankrijk, onder Lodewijk XIV, laten de roomsen zich dan ook gelden als in 1673 hun godsdienstige bijeenkomsten worden verstoord door de overheid. Een keer raakt zelfs de hoogschout gewond. (Zie bedehuis 4).
Omdat stadhouder Willem III de Duitse keizer heeft kunnen bewegen om in Westfalen een tweede front te openen tegen de Fransen, wordt ‘s-Hertogenbosch verder ongemoeid gelaten.

De Republiek tussen 1672 en 1674. Horizontaal gearceerd: de Fransen o.l.v. Koning Lodewijk XIV zijn tot aan de Hollandse Waterlinie gekomen; ‘s-Hertogenbosch zou niet ingenomen worden.

De twisten binnen de stad tussen de bestuurders laaien daarna weer op en de soldaten van het garnizoen, allen rooms, worden snel bedankt voor bewezen diensten. (Bijlage I).

b. De periode van 1673-1775

Nadat het Franse gevaar in 1674 geweken is - 's-Hertogenbosch is de dans ontsprongen en wordt niet ingenomen - keert de uitgeweken hoogschout in de stad terug. Meteen worden de katholieken weer geknecht na de voor hen iets gunstiger tijd van de Franse krijgstochten in de Meierij. Het ‘kerk uitjagen’ wordt met volle kracht hervat, schrijft Hezenmans op p.306. De katholieke bevelhebber, Van Schellaert, die de stad verdedigt met zijn Duitse en Spaanse troepen, wenst voor zijn soldaten twee jezuïeten als voorgangers. Die zouden ook als officier behandeld moeten worden. Voor huisvesting zou gezorgd worden. De beide jezuïeten hebben echter voor eigen rekening al hun intrek genomen in het logement Den Keizer op de Vismarkt. De eerder zo toegeeflijke magistraat geeft ‘niet thuis’, want de jezuïeten mogen ‘volgens ’s lands plakkaten niet in de stad komen’. Op 13 juli 1672 volgt nog wel toestemming van de Staten-Generaal om de begijnhofkerk voor Van Schellaerts soldaten in orde te maken.

In 1676 wordt in de resolutieboeken van de stadsmagistraat precies aangegeven welke priesters hier verblijven. Groenroede F. van Wullem heeft het relaas opgesteld van 't geen hem op insinuatie van Haer Ho: Mo: aenschrijven ... De volgende priesters staan genoteerd:
Lintermans, Van Heeze, De Louw (3 seculieren), Hagebaert, Dolree, Nutius, Van Velden (4 jezuïeten), Strick, Wanninck, Van den Bosch (3 predikheren), Dubbelbier en Bolster (2 minderbroeders), De Heer, van der Lande (2 kapucijnen), Wassenbergh (predikheer/pestpater) en Van der Vleuten, Van der Mercks (augustijnen). (Bijlage X).
Volgens het verslag van vicaris Houbraken uit die tijd durven ze overdag niet de straat op, als de gedeputeerden van de Staten in de stad verblijven. Ze gaan wel 's nachts op pad. De twee laatstgenoemde priesters, de augustijnen-koorheren, komen we niet meer tegen, het is niet onwaarschijnlijk dat ze in nonnenkloosters, zoals Bethanië of St.-Geertrui, als rector dienst doen, omdat de nonnen daar leefden volgens de regel van Augustinus. De augustijner-koorheren hadden geen eigen huiskerk, geen statie, in de stad.

Pestpater.
De meeste andere priesters zullen we in het vervolg nog tegenkomen. Mattheus de Louw werkt in het begijnhof tussen 1657 en 1668. Hij wordt eens gekerkerd en krijgt voor een losgeld van 600 gulden zijn vrijheid terug (Schutjes, p.370). De predikheer Gerardus van Wassenbergh is een ander verhaal. Op hem, de 'pestpater' die de Bossche bevolking bijstaat, zowel op medisch als geestelijk gebied, is de hoogschout zeer gebeten. Deze pater heeft vanwege zijn deskundigheid op medisch terrein een paspoort van de Staten gekregen. Hij betaalt de hoogschout echter geen penning 'voor enige oogluiking'. In mei 1680 gebeurt het dat de dochter van een Franse officier het 'kleed der kwezels zou aannemen', als lid van de Derde Orde van de Norbertijnen. Het kerkje van Van Wassenbergh is daarvoor uitgekozen! De dienst wordt gestoord door de schout, maar de kerkgangers komen in verzet. Dat is de druppel… De Staten trekken zijn paspoort in. Zijn kerk wordt verbeurdverklaard en geschonken aan het burgerweeshuis. Het kerkje mag nooit meer verkocht worden aan 'pausgezinden'. (Res. 25 okt.1680, bij bedehuis 7 komen we hierop terug).

In 1683 laat de gereformeerde kerkenraad aan de Staten weten dat twee nieuwe kerken voor 'papisten' zijn ingericht en de kerkenraad eist van de hoogschout, de commandeur en de magistraat dat die kerken gezuiverd worden van 'orgelen, altaren, beelden' en dat 'den paapsen godsdienst' er 'de facto' ophoudt. Een maand later worden de kerken gesloten en 'van alle sieraden ontbloot en de eigenaars worden bedreigd met verbeurdverklaring der gebouwen, als zij die nog ooit zouden openen'.

Oorlog.
Frankrijk verklaart in 1688 opnieuw de oorlog en omdat de Staten-Generaal vrezen voor ongeregeldheden in 's-Hertogenbosch, wordt de strijd van de schepenen tegen de zichtbare katholieke rituelen van ambachtsgilden door de Staten getorpedeerd. Er volgen 2 jaar later wel klachten van de predikanten over het gedrag van de gemalin van de gouverneur van de stad, Magdalena Elisabeth von Löwenstein-Wertheim (1662-1733). Ze is meter bij de doop van drie jonge Turkse kinderen in 1690 in de huiskerk Achter den Tolbrug, Er wordt hard ingegrepen. Zie p.40 hierna.
In het begin van de oorlog, die ook weer de Generaliteitsgebieden als slagveld kent, is het lot van de katholieken betrekkelijk gunstig. Vooral om de buitenlandse roomse bondgenoten ter wille te zijn. Stadhouder Willem III heeft hen in de oorlog tegen Lodewijk XIV kunnen overreden om mee te doen binnen zijn alliantie. In 1693 wordt zelfs aan de twee overgebleven nonnen in de stad vrijheid van accijns verleend, vanwege hun grote armoede. Dat zijn de zusters Josina Bosch en Aldegonda van der Putten.
De Meierij in Staats-Brabant is in het laatste kwart van de zeventiende eeuw een gebied waar zowel door de Fransen als de Staten belasting wordt afgedwongen, waar geplunderd en gebrandschat wordt. Bovendien eisen de Franse intendanten hun contributies.

Na de vrede van 1697 worden de duimschroeven weer aangedraaid. Toen de katholieken in Vught naar een dienst gingen, bij voorbeeld, werden ze gestoord door *'den fiscaal, door geen andere passie gedreven als om zijn beurs te vullen'.*

Kevelaer.
Daartegenover kunnen in 1697 toch wel bijzondere devoties plaatsvinden: 'Den 18 augusti, sijnde sondag sijnder bij het veer tot Gennip bijeen gecomen ontrent vierhondert menschen, meest van dese stadt van Den Bos; ende hebben aldaer een processie geformeert; ende gegaen naer Onse Lieve Vrouwe tot Kevelaer; aldaer geoffert een schoone, groote, gedreve silvere lamp ende een wasse kersse van sesenvijftich pont; daer aen hong een groote plaet daer op gesnede stondt het waepen van Brabant ende van 's-Hertogenbosch' (Van Bavel, 2001 p.414).

Geen opstand.
In 1702 overlijdt plotseling Koning-Stadhouder Willem III, 'de kampioen van het protestantisme'. Nu bestaat bij de overheid de vrees dat de katholieken het juk zullen afschudden, te meer omdat de Spaanse Successieoorlog is uitgebroken, met gevolgen voor de Zuidelijke Nederlanden. De repressie neemt toe: de Raad van State komt met maatregelen om de roomsgezinden te weerhouden hun 'Spaans gemoed' te openbaren. De Oostenrijkse keizer, Engeland en de Staten hebben een alliantie gesloten tegen Spanje en Frankrijk. Lodewijk XIV van Frankrijk maakt zich snel meester van Zuid-Nederlandse steden en de Meierij. De acties van de Staten zijn weer exemplarisch. In 1704 bezoekt Petrus Govaerts, vicaris van het voormalig bisdom, het begijnhof om daar de puinhopen te zien en de bewoners op te beuren. Hij is in het bezit van een paspoort, maar daarin staat niet zijn kwaliteit. Op dat moment overvalt de stadhouder van de hoogschout het huis waarin Govaerts verblijft en arresteert hem. Mr. Arnold Tibosch, een katholiek rechtsgeleerde, stelt zich borg voor hem, zodat de grijsaard niet de kerker in hoeft, alleen ter beschikking zou blijven van de overheid. Toch zorgt Tibosch ervoor dat de vicaris buiten de stadsmuren kan geraken. Na langdurige procedures, moet de hoogschout zich tevreden stellen met de boete van 600 gulden, betaald door Tibosch. De rust keert terug in de stad. De vrede van 1713, waarbij de Zuidelijke Nederlanden in handen komen van Oostenrijk, impliceert dat de plakkaten jegens het katholicisme strenger worden toegepast. Een nieuwe buur: de Oostenrijkse Nederlanden (1715-1795).

Kwestie Sophia Aelberts, een godsdienstkwestie in de Pfalz en de jezuïeten.
Sophia Aelberts, de minderjarige dochter van een berooide gereformeerde Helmondse notaris, wordt katholiek, tegen de zin van haar vader. De wereld is te klein. Ze vlucht daarom in 1700 via Brussel naar Frankrijk. De notaris ruikt geld. Dat ze katholiek is geworden, wordt de geestelijkheid, ook die in 's-Hertogenbosch, aangerekend. Jarenlang komen priesters in de Leuvense Poort terecht. Hoe naderhand de boete van *f.*7600 wordt bijeen geharkt om hen vrij te krijgen en de ouders Aelberts financiële genoegdoening te schenken, wordt uitgebreid beschreven door Hezenmans op p.348-360. De jezuïet Boucquet, van bedehuis 2, schrijft naderhand in een brief aan zijn overste: *'Naer dat wy veel jaeren lanck seer groote onkosten hebben gedaen om die wegheloopen Sophia te vinden, hebben wy eyndelyk, naer negen jaeren haer ghesoght te hebben, vernomen dat sy omtrent Bordeaux in Vranckryck was ghestorven, en dit aen de Heeren Staeten bewesen hebbende, wierden wy nogh ghekondemneert om seven duysent ses hondert guldens naer den Haagh te brengen, die ick self met een pater predickheer ghebroght hebbe, en dan wierden eerst de twee ghevangen paters in haer vryheyt herstelt.'* (van Hoeck, 1926-1927).

In 1720 worden de jezuïeten uit de stad verbannen. Dit is een represaille in verband met een godsdienstkwestie in de Pfalz. Het kerkenhuis in het Rederijkersstraatje moet sluiten en de daar dienstdoende hoogbejaarde jezuïet Gerard van Kessel kan de stad verlaten. De andere drie kerkjes van de jezuïeten moeten eveneens hun deuren sluiten, maar… *'vermits het sluyten*

van die drije kerken d'andere kerken van Predickheeren, Minderbroeders ende Capucienen op Sondaghen en heylighdagen soo vol menschen zyn geweest dat sy malkanderen de kleederen van het lyff drongen en selfs by het wintersaisoen met honderde met ongedeckte hoofden buyten de kerken moesten blyven staen …' schrijft de jezuïet Boucquet in 1724 aan zijn overste, mogen ze mogen op 19 maart 1724 weer geopend worden, maar het wordt alleen aan de wereldheren toegestaan de diensten te doen.
De voorwaarde is dat een Oudenaerdse predikant uit de Oostenrijkse Nederlanden niet meer gemolesteerd wordt door roomsen uit die omgeving. Dit convenant heeft jaren onderhandelingen en correspondentie gekost, alsmede *'ryckelycke gratificatie in de richting van de Heer Griffier Fagel en ten faveure van syn neef den Fiscael'*, om het probleem onder de aandacht van de Ho.Mo. Heren te brengen. Maar het doel, 'de herstellinge van de oude gebannen 3 heeren', de jezuïeten, wordt niet bereikt, de verzoekschriften worden genegeerd … 'niets positieffs is gevolcht'.
De Staten zijn nu in ieder geval van de jezuïeten af; de laatste jezuïet, Daniël Doncquers, wordt in 1732 verbannen. Met de seculiere priesters zal het op een andere manier aangepakt worden: geen roomse priester in de Meierij mag zich verplaatsen zonder dat hij eerst in Den Haag is verschenen en schriftelijke toestemming heeft verkregen. Er wordt ook meteen vastgesteld welke priesters in de stad zullen worden toegelaten door de Raad van State; alleen wereldheren. Geen kloosterlingen/monniken, zeker geen jezuïeten, volgens een decreet van 19 juli 1730.

Zuidelijke (Spaanse) Nederlanden worden Oostenrijkse Nederlanden (1715-1795).
Rond 1730 begint een andere wind te waaien. Nu Oostenrijk de Zuidelijke Nederlanden bezet heeft en vriendschap zoekt met de Staten-Generaal, voelt de Republiek zich veilig aan de zuidzijde en worden de plakkaten gematigder nageleefd in Staats-Brabant. Incidenteel worden belastingen deels kwijtgescholden, bij voorbeeld na mislukte oogsten. Bewindslieden gedogen meer van de katholieken. De recognitiegelden hoeven niet meer als vanzelfsprekend betaald te worden, maar de ambtenaren moeten wel schadeloos gesteld worden voor de misgelopen inkomsten. Daarvoor komt een nieuwe maatregel: iedere kerk met één priester betaalt *f.*50 per jaar; die met twee priesters *f.*75. De eredienst wordt daarmee geduld.

Anno 1730 bestaan er 10 schuilkerken in de stad. Vanaf nu willen de Staten de roomse religie niet meer geheel verbieden, zoals in het plakkaat van 1649 werd gesteld. Maar veel plakkaten blijven onverkort gehandhaafd: * over het verbod op het beschikken van goederen, onder levenden of bij testament, ten gunste van geestelijken en kloosters; * over gemengde huwelijken; * over het weren van roomsen uit publieke functies; * over het verbod op paapse scholen.
In 1731 volgt een onverwacht repressieve resolutie: het getal van 10 huiskerken moet teruggebracht worden tot 5. De toestand in verschillende kerkjes wordt onhoudbaar: één was er al ingestort in 1745 'onder het gewicht van de menigte'. (Zie bedehuis 12).

Als in 1744 opnieuw Franse troepen naderen, nu onder Lodewijk XV, en het stedelijk garnizoen wordt versterkt, mogen 3 huiskerken, namelijk Huis van Boxtel, Achter Het Beerken, en De Swarte Bock, weer in gebruik worden genomen. Maar bij voorbeeld het zingen langs de deur op het Driekoningenfeest wordt niet toegestaan. Nieuwe plakkaten volgen, o.a. met betrekking tot de overgang van gereformeerden naar de roomse religie en over gemengde huwelijken. Na 1760 duidt het toestaan van het gebruik van het orgel tijdens de dienst wel op meer toegeeflijkheid. Hoe de schuilkerk St.-Anna in de Kerkstraat in 1774 verbouwd mag worden en wat voor kerkmeubelen er toegestaan zijn, is degelijk vastgelegd. (Reg. Staten-Generaal, 25-10-1774).
In datzelfde jaar huwt de organist van de Groote Kerk (Sint-Jan) met een roomse dame en krijgt hij prompt ontslag, hoewel de plakkaten van 1739 en 1768 toch alleen voor officieren en ambtenaren bedoeld waren in zulke gevallen.

Na een verzoek om de oprichting van een rooms weeshuis duurde het 4 jaar voordat er, onder veel voorwaarden, toestemming werd verleend om een pand aan te kopen in de Keizerstraat.
Op de kaart van Van Mijll uit 1773 staan toch 7 ‘Roomsche Kerken’ ingetekend: Huis van Boxtel, achter Het Beerken, De Zeven Weeën, St.-Anna, St.-Jacob, In den Boerenmouw en Achter de Tolbrug. (Historische Atlas van ’s-Hertogenbosch, Verhees en Vos, 2005).

c. De periode van 1775-1811

In het laatste kwart van de 18e eeuw worden hier de ‘verlichte’ ideeën van humanistische filosofen onder de geletterde regenten bekend: Voltaire, Diderot en Rousseau schrijven over mensenrechten, menselijke vrijheid, over religie en staatkunde. De uitgever en schrijver van het blad ‘Hollandsche Spectator’, Justus van Effen, die zich in 1732 in 's-Hertogenbosch vestigt, snijdt eveneens onderwerpen aan die tot nadenken nopen: een redelijke godsdienst, verdraagzaamheid en deugdzaamheid zijn noodzakelijk voor beschaving van de burgers.
Veel gelovigen van de gereformeerde religie hechten niet meer zozeer aan het in stand houden van het primaat van de gereformeerde Kerk. In dit mildere klimaat mogen na 1770 in enkele bedehuizen orgels worden geplaatst op oksalen. Bijvoorbeeld in de St.-Anna in de Kerkstraat, in de St.-Pieter Achter de Tolbrug en in schuilkerk Huis van Boxtel in de Postelstraat. Rond 1785 eveneens in de beide bedehuizen in de Vughterstraat, achter Het Beerken en De Zeven Weeën. Ook in de St.-Jacob.

In deze tijd komen twee politieke groeperingen, de Patriotten en de Oranjepartij, tegenover elkaar te staan. Het gist in de Lage Landen en er dreigt oorlog. Er is een aanleiding: de ‘verlichte despoot’, keizer Joseph II van Oostenrijk, die de Oostenrijkse Nederlanden bestuurt, eist in 1784 vrije doorvaart op de Schelde voor schepen met bestemming Antwerpen. Omdat de Republiek dwars ligt, volgt een verbeten strijd tussen de Staten-Generaal en de aanhangers van stadhouder-prins van Oranje, de opperbevelhebber. Patriottische vrijkorpsen worden opgericht, door de Staten gesteund, die in onze stad ook exercities willen houden. De prinsgezinden trachten die oefeningen te saboteren. Tweedracht heerst alom in de Zeven Provinciën. En de roomsen in de Generaliteitslanden houden zich stil. De revolutionaire Patriotten krijgen hulp van Frankrijk; de Oranjepartij wordt gesteund door Pruisen. Beide partijen kunnen de steun van de katholieken in Staats-Brabant goed gebruiken, maar die hebben andere zaken aan het hoofd: roversbenden terroriseren het platteland. Vicaris Andreas Aerts kiest in 1785, gezagsgetrouw, voor het oude bestuur en kan een aantal priesters aan de Raad van State voordragen voor een aanstelling. De strijd tussen de traditionele Oranjepartij en de Patriotten in Staats-Brabant, en vooral in de hoofdstad ‘s-Hertogenbosch, wordt zo goed als uitsluitend gestreden door gereformeerden.
In onze stad beginnen de prinsgezinden zich te roeren, omdat ze zich gesteund voelen door het militair gezag en het plebs. In het najaar van 1787 worden 879 huizen verwoest of geplunderd, voornamelijk van bekende patriotten. Het Pruisisch leger komt het Huis van Oranje te hulp als de patriotten de eega van stadhouder Willem V molesteren. Dat was Wilhelmina, zus van de Pruisische koning Friedrich Willem II.
In de Zuidelijke Nederlanden roepen de Staten van Brabant te Brussel de onafhankelijkheid uit, nadat de legers van de Oostenrijkse keizer zijn verslagen door het volk. Die keizer Joseph II, heeft eerder het kloosterleven in de Oostenrijkse Nederlanden verboden. Nu is de vrijheid daar herwonnen, ook de godsdienstvrijheid. Dat willen de Patriotten ook hier wel bereiken, maar daar komt het niet van: in 1792 vallen Franse legers, na de Revolutie van 1789, de Zuidelijke Nederlanden binnen en in 1794 staan ze voor de poorten van ’s-Hertogenbosch. De gevluchte troepen van de Staten hebben zich in de St-Cathrienkerk gelegerd waar de diensten gestaakt moeten worden. Alle kazernes waren al vol.
Op 10 oktober capituleert onze stad voor de Fransen o.l.v. generaal Pichegru. Daarna worden veel Franse royalisten uit de stad door de revolutionairen weggevoerd en geëxecuteerd of

hier al meteen gefusilleerd. (Lees: Caroline Hanken: 'Door een Hollandse winter', 2010: over de behandeling van deze Franse 'émigrés', gevluchte koningsgezinden en edelen).

De - door de Fransen benoemde - stadsregering van 39 personen, bestaat uit zowel protestanten als roomsen. De vurigste prinsgezinden worden geweerd. De woningen van talrijke ambtenaren en rijke regenten, die vóór de omsingeling van de stad zijn gevlucht blijven leeg, zelfs na een oproep om terug te keren. Die huizen worden gebruikt als kantoor of tot verblijf van Franse ambtenaren en officieren. Ook worden er slachterijen, bakkerijen of kleermakerswinkels voor het leger in gevestigd. Begin januari 1795 vertrekt het Franse leger over de dichtgevroren Maas, Waal en Rijn naar het noorden. Weer wordt een nieuw bestuur in de stad geïnstalleerd. 'Municipalité de la Commune de Bois-le-Duc'. Na de overeenkomst van de Staten-Generaal met de representanten van de Franse Republiek op 22 januari 1795, voelt Staats-Brabant zich vrij van Den Haag.

Op 5 augustus 1796 besluit de Nationale Vergadering, die in de plaats komt van de Staten-Generaal, dat er geen heersende Kerk meer zal worden geduld. Dankzij de Staatsregeling, de nieuwe Grondwet van 1798, wordt de achterstelling van de katholieken in de Generaliteitsgebieden officieel opgeheven. De kerkgebouwen die vóór de Vrede van Münster zijn gebouwd, moeten overgedragen worden aan het gemeentebestuur. Het gemeentebestuur is ervoor verantwoordelijk dat het kerkgenootschap met de meeste lidmaten de beschikking zal krijgen over de voormalige parochiekerk. De praktijk blijkt weerbarstiger, maar toch: eindelijk is de vrijheid van godsdienst afgekondigd en de betaling van recognitiegelden die de roomsen voor het gebruik van hun schuurkerken moesten opbrengen, wordt afgeschaft. De Generaliteitslanden worden opgenomen in de Nationale Vergadering van de 'Bataafse Republiek'. Het is hier bondig opgeschreven, maar het ging niet bepaald zonder tegenstand van de voormalige machthebbers. Het Franse bestuur duurt tot 1814. Vanaf 1806 onder leiding van de broer van de Franse keizer, koning Lodewijk Napoleon, naderhand onder Keizer Napoleon zelf.
In de 19e eeuw worden de laatste schuilkerken gesloten. In 1803 het kerkje In den Boerenmouw, in 1811 vier kerken, die in de Postelstraat, de Kerkstraat en de twee in de Vughterstraat. De schuilkerk van Sint-Jacob wordt evenwel vergroot in 1803 en pas in 1843 wordt de schuilkerk Achter de Tolbrug vervangen door een nieuwe Sint-Pieterskerk.
In Bijlage II lezen we over de wonderlijke ervaringen van enkele katholieke geestelijken in de Napoleontische tijd. De keizer had, buiten de paus om, een bisschop benoemd in 's-Hertogenbosch. Daar waren de roomsen niet gelukkig mee. Het viel buiten de jurisdictie van de keizer en stuitte daarom op verzet van de meeste geestelijken.

Het Groot Begijnhof met de St.-Nicolaaskerk na 1629

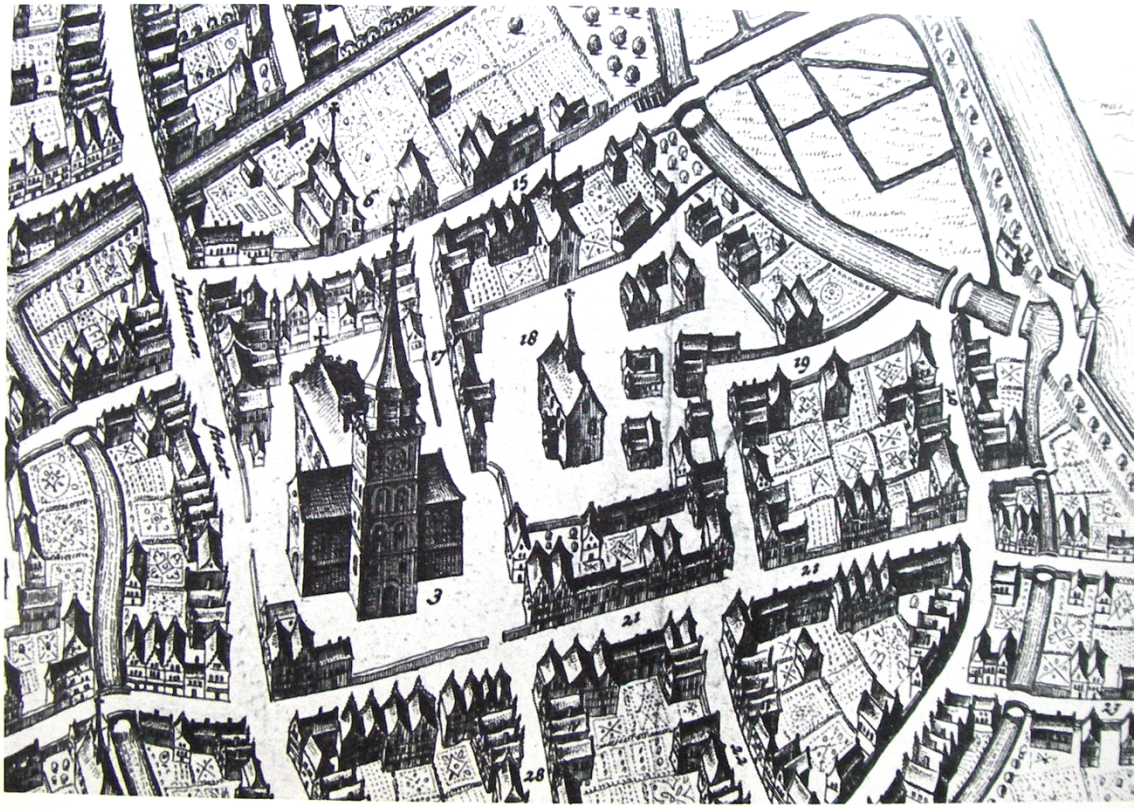
Het Begijnhof wordt voor het eerst genoemd in de resolutieboeken in 1274. Het hof heeft dus een rijke geschiedenis. De hertog van Brabant draagt vóór 1280 de grond van het Begijnhof over aan de begijnen voor een gering bedrag aan cijns, 23 stuivers. Later scheldt hij die cijns kwijt. In de 16e eeuw wonen er ruim 200 vrouwen, die een teruggetrokken leven leiden, geen kloostergeloften afleggen, maar wel een gelofte van gehoorzaamheid aan de meesteressen, de bestuursters, en aan de regels van het hof. Ook een van zuiverheid, seksuele onthouding, maar niet voor eeuwig.
Begijnen kunnen altijd het hof verlaten, bijvoorbeeld als zich een huwelijkskandidaat aandient. Er is zeker geen sprake van een gelofte van armoede. De begijnen mogen daarom eigen huizen bezitten.
Het Groot Begijnhof heeft vanouds een eigen parochiekerk, toegewijd aan St. Nicolaas, met een pastoor. Zeker tot 1675 zijn er pastoors in functie gebleven. Godevaert van Vlierden, kanunnik van de St.-Jan, is in 1631 pastoor van het Begijnhof; Henricus van Berckenbosch,

Mattheus de Louw en Godefridus van Arlebeeck volgen hem op. De kruisheer Van den Ancker bestuurt in het jaar 1661 de begijnenparochie, ter vervanging van de seculiere priester Ludovicus van der Putten.
De oppervlakte van het begijnhof is bijna twee hectare. Volgens een onderzoek, in 1646 in opdracht van de stadsbestuurders uitgevoerd, bestaat het hof uit: '33 refters, tellende 138 verschillende woningen'. In het rapport worden de namen worden genoemd van 78 begijnen en 58 weduwen en andere alleenstaande vrouwen. (Kappelhof, 1994) Naar het oordeel van de onderzoekers van 1646 kunnen zij het wel doen…
'met de helft of het grootste deel van het hof en als men aan de begijnen de huizen ontnam ten westen en ten zuiden van het hof en als men die voorzag van deuren en vensters aan de buitenkant, dan zouden het zeer goede burgerwoningen wezen.´
De rentmeester van het land steekt er een stokje voor. Rond 1660 leven in het 'begijnenhof' 30 begijnen op kuise en vrome wijze samen met ongeveer 200 maagden en weduwen.' Er staan twee verblijven voor arme begijnen, de grote en de kleine infirmerie. De meeste begijnen echter wonen in groepjes van twee tot vijf vrouwen bij elkaar in woninkjes. Deze 'refters' hebben allemaal een naam, zoals: St.-Petrus, 't Vrouwke aan de Put, De Doorn, De Zoete Naam Jezus, De Wijngaard, Lieve Vrouw in Nood.

Voor het eerst voelt deze gemeenschap zich werkelijk in haar voortbestaan bedreigd na 14 september 1629. De rijkere begijnen zijn al direct na de capitulatie vertrokken naar vrije gebieden, waardoor overblijvende begijnen zich minder veilig voelen. De Staten-Generaal denken het begijnhof nu direct in beslag te kunnen nemen, maar de stadsregering brengt met succes bezwaren naar voren over de bevoegdheden van de Staten in deze kwestie.
Op 7 juni 1630 wil de Raad van State de begijnhofkerk als school en enige woningen tot verblijf van schoolmeesters inrichten. De stadsregering verzet zich opnieuw: 'Het is geen klooster en valt dus niet onder de capitulatievoorwaarden; als het opgeheven wordt, komt het toe aan de stad'. Uiteindelijk staan de Ho: Mo: toe, dat de begijnen er mogen blijven wonen tot hun dood. De twist tussen de stadsregering en de Raad van State duurt nog een eeuw voort, soms latent, dan weer opflakkerend, want beide instanties begeren de rijkdommen en inkomsten van het hof.
De begijnen halen zich al gauw de haat van de kerkenraad op de hals, omdat er veilig, achter de muren van het hof, katholieke godsdienstoefeningen plaatsvinden. Het is een bolwerk van 'papisme'. Inderdaad, geestelijken van allerlei pluimage verbergen er zich en dragen stiekem missen op. Als de schout met zijn dienaren in aantocht is, blijken er overal deuren en doorgangen voor de gelovigen om op tijd weg te komen.
Toen het gevaar dreigde dat de begijnen verjaagd zouden worden, hadden ze in Louisa Christina van Solms-Braunsfels, echtgenote van de gouverneur van de stad, Johan Wolfert van Brederode, een goede pleitbezorger. En de gunstige de invloed van haar zus, de vrouw van Frederik Hendrik, Amalia van Solms was sterk. Wel moesten de begijnen toestaan dat de Raad van State een beheerder voor de geldzaken aanstelde.
De stadsregering plaatst in 1652 ook een hervormd schoolmeester 'met rouwer hand' in een refter op het hof waar de gereformeerde godsdienst wordt onderwezen. De begijnen voelen zich overvallen. Eerder verhuurden de meesteressen de leeggekomen woningen steeds aan weduwen en ongehuwde juffrouwen. Nu is de stadsregering door de Staten gemachtigd om de vrijkomende woninkjes, na het overlijden van begijnen, zelf te verhuren.

Prins Frederik Hendrik overlijdt in 1647. Hierna reikt de bescherming van zijn weduwe minder ver. In 1648 wordt het hof overvallen en geeft de verantwoordelijke, de stadhouder van de schout aan baldadige jeugd gelegenheid om de bewoners te intimideren. In de kerstnacht van 1653 zijn katholieken in groten getale bijeen in de St. Nicolaaskerk van het begijnhof en dringt Ackersdijck het hof binnen, na twee uur 's nachts nog, om hen te betrappen. Maar de mis is voorbij en de meeste gelovigen zijn al weg. Een gewoon gebed of rituelen, als het 'Kindje wiegen', worden wel verafschuwd, maar zijn niet strafbaar gesteld. Ackersdijck

schrijft niets over deze inval in zijn Memoriael. De reden daarvan zal zijn dat hij niemand een boete kan opleggen en hij geen vruchteloze gerechtelijke stappen wil ondernemen.

Ten zuiden van de Sint Jan bevond zich het Begijnhof (zie blz. 96-99). Fragment van een plattegrond uit: J. Bleau: Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, Amsterdam, 1649.

(Gemeentearchief 's-Hertogenbosch)

Sint Jan (3), Begijnhof met St.-Nicolaaskerk (18), Choorstraat (17), Clarastraat (15), Triniteitstraat (19), Oude Dieze (20), Peperstraat (21), Kerkstraat (28), Lange Putstraat (22), Beurdsestraat (23). De Groote Stroom en Verwersstroom van de Dieze. Centraal ligt de St.-Nicolaaskerk. N.B.: nummer (19), de Triniteitstraat, liep destijds met een haakse bocht in de richting van de Peperstraat.

Vóór 1671 heeft de protestantse Engelse Gemeente, voornamelijk bestaande uit Engelse soldaten van het garnizoen, de Nicolaaskerk op het middenterrein een tijdje in gebruik. In 1671 wordt ze ingericht als aula van de Bossche Illustre School. Na korte tijd, in het rampjaar 1672, komt ze opnieuw in gebruik als rooms bedehuis. Hoe kan dat ineens? Het garnizoen wordt versterkt met een Duits regiment voetvolk en Spaanse ruiterij om de Fransen buiten de stad te houden. De bekwame aanvoerder van het voetvolk, graaf van Schellaert, eist dan voor zijn soldaten een tamelijk grote kerk voor de katholieke religie. Hij krijgt na veel tegenwerking uiteindelijk de begijnhofkerk ter beschikking. Drie vervallen kloosterkapellen, die van Mariënburg aan de Uilenburg, het Bethaniënklooster aan de Windmolenberg en het St. Elisabeth's Bloemenkamp-klooster van Achter de Tolbrug wijst hij beslist af. Het stadsbestuur moet de begijnhofkerk in orde laten brengen en van een altaar en meubilair voorzien.
De kroniekschrijver van het St. Geertruiklooster verwoordt het aldus: *'Eodem anno, 1672, smaendags in de Bosche kermisweeck is de overste Schellart met drie en twintichhondert Hoogduijtsche soldaten door Sint Janspoort in Den Bos gecomen; ende sij dede haeren publiecke roomschen godtsdienst, soo met luijen als andersints in de kerck op den Grooten Bagijnhoff.'*
In oktober 1673 vertrekt het garnizoen en neemt de Illustre School opnieuw de Nicolaaskerk over. In 1689 worden bijna alle nog bestaande kerken en kloosters ingericht als paardenstallen voor de hulptroepen en wil de stad zich weer meester maken van het begijnhof. De mees-

teressen verhinderen dat met hulp van de landsregering. De ruzie over de eigendomsrechten herhaalde zich na 1694 toen de laatste begijn kwam te overlijden.
In de Kroniek van het St. Geertruiklooster lezen we: *'in augustus 1689 sijn de huijssen op den Groote Bagijnhoff bij de magistraet vercocht om aenstonts afgebroocken te worden, uitgenomen de kerck, het huijs van den pastoor ende d' infirmarije (...); is de clock in de cruijsbroers tooren gebersten; ende hebben doen de clock uijt den tooren van de kerck van den Grooten Bagijnhoff in de plaets ghehangen'.*

In 1695 wil de stadsregering het begijnhof, 'dat als een roofnest tot groot misstand dezer stad is liggende' met oude stenen weer wat opknappen. De R.v.S. voorkomt deze plannen en laat weten dat het land geen aanspraken meer zal maken op het hof als de stad bewijzen kan, dat de grond ooit haar eigendom is geweest. Dat is natuurlijk onmogelijk. De partijen blijven het oneens, zelfs wanneer de nogal verwaarloosde Nicolaaskerk instort in 1696. In 1720 komt het tot een schikking tussen 's-Hertogenbosch en Den Haag: 2/3 van de inkomsten vervallen aan de Staat en 1/3 aan de Stad.
Daarna worden de ruïnes opgeruimd en in 1749 kan een paradeplaats worden gecreëerd door de stadsregering: een oefenterrein voor de soldaten van het garnizoen, de Parade. Op het oostelijk deel van het terrein, eigendom van de landsregering, worden in 1741 stallen van de veldartillerie gebouwd. De pastorie op de hoek tegenover de Kerkstraat wordt in 1856 gesloopt. Schutjes (1873) meldt dat de Staat bij verkoop alle inkomsten aan het Geefhuis zal schenken en de Stad besluit in 1810 eveneens hiertoe.

(Van S.v.Y. II, p.204; Schutjes, p.369; Hezenmans, p.277-346; Kappelhof in ts. 's-Hertogenbosch 1994, 1, p.24). Over de regels die begijnen in acht nemen: zie 'Analecta Gijsberti Coeverincx' II, uitg. Provinciaal Genootschap, 1907, p.52-63; Van S.v.Y. II, p.391-397).

A. De schuilkerken die door jezuïeten bediend werden

Jezuïeten.
De Contrareformatie, d.i. de katholieke reformatie om die van Luther en Calvijn te bestrijden, is al ver vóór 1629 in 's-Hertogenbosch voorzichtig opgestart. Gelijktijdig met een hervormingsbeweging binnen de katholieke kerk komt vanaf die tijd het onderricht van gelovigen van de grond. De beweging start na het Concilie van Trente (1545-1563), de kerkvergadering die in Trente, in het noorden van het huidige Italië, werd gehouden. De jezuïeten hebben specifieke instructies van de paus gekregen om zich vooral met intellectueel verweer tegen de Reformatie bezig te houden. Het verzoek van bisschop Masius, van harte ondersteund door gouverneur Van Grobbendonck en schepen Henr. Franszn. van Gestel, aan de jezuïeten om zich in de stad te vestigen, past daarin. De komst van 5 jezuïeten in 1609 vormt het begin van deze katholieke reformatie in de stad.
De activiteiten van de Jezuïeten in 's-Hertogenbosch en hun Latijnse school (1609-1629) krijgen na 1629 een ander karakter. Nu volgen enkele wetenswaardigheden.

Na bijna twintig jaar gaat de bloeiende onderwijsinstelling, de Latijnse School, van de jezuïeten, waar honderden studenten gratis onderwijs genieten op een terrein langs de Verwersstraat/Waterstraat te gronde. Alle bezittingen van de jezuïeten worden eind 1629 genaast door de Staten en bestemd tot residentie van gouverneur Wolfert van Brederode. Tweeëntwintig jezuïeten vertrekken uit de stad. Enkelen krijgen evenwel toestemming van Frederik Hendrik om zich in de Meierij op te houden. Anderen blijven min of meer illegaal in de stad achter. Dat zijn Walter Clericus (Cleirx), rector van het jezuïetencollege, Arnold Bijlers (Bilart), Gerardus Otten en Bosschenaar Joannes van der Meer. (De laatste is in 1613 ingetreden in de orde, overlijdt hier in 1646). Pater Jacobus Wyns verschijnt tot 1637 regelmatig in de stad. Gerardus Otten (Ottonis) vertrekt in 1639 naar Friesland. Ondanks de vervolging blijven voortdurend meerdere jezuïeten in de stad.
Vanaf1609 leren de bewoners van de stad de jezuïeten waarderen. Ze preken o.a. in de St.-Cathrien op zondagen in de vastentijd, in overleg met de dominicanen en franciscanen, die de dagen door de

week voor hun rekening nemen. De studenten van de Latijnse school verzorgen elk jaar een toneelstuk voor de bevolking, bij voorbeeld over het leven van Johannes, de stadspatroon, of over de heilige Antonius, naar wie gouverneur Van Grobbendonck genoemd is. Ze geven op zes plaatsen in de stad godsdienstonderwijs, ook in Vught zijn ze welkom. De opvoeding van de studenten op het college is evenwel de primaire taak. In 1610 bestaat het lerarencorps uit 16 jezuïeten. In 1611 volgen 800 studenten de lessen. Er moet daarom steeds gebouwd worden. In 1614 krijgt het college verlof van de stadsregering om een deel van de Dieze te overwelven. Het jaar daarop komt de nieuwe kapel gereed en wordt ingewijd op 31 juli, de feestdag van St. Ignatius, stichter van de Sociëteit van Jezus.
Na het einde van het 12-jarig bestand, in 1621, wordt de oorlog hervat. Het aantal studenten loopt aanvankelijk terug, vanwege de plakkaten die in de 7 provinciën worden geproclameerd. De sancties bestaan uit boetes en een onmogelijke carrière voor studenten die hier naar het college zijn geweest. Vanwege de onrust in Brabant door overvallen van het Staatse leger kunnen levensmiddelen en brandstoffen moeilijker de stad bereiken. Het voortbestaan van het college is afhankelijk van subsidies, donaties en collectes, maar de opbrengsten lopen terug. In 1625 overlijden enkele paters bij de verpleging van pestlijders. Het einde van het college volgt in september 1629. Meer dan een eeuw daarna hebben jezuïeten de katholieke bewoners nog geestelijk bijgestaan. (van Hoeck, 1936-1937). Hun geestelijke arbeid vanuit staties, schuilkerkjes, was vaak een hachelijke zaak.
Bij voorbeeld: op tweede paasdag in 1641 heeft een jezuïet ‘die erbij was’ te maken met een overval. Willem Willyck (Wilick, 1608-1653, grafzerk 474 St.-Jan) is dan stadhouder van de schout. Hij dringt een huis binnen waar juist de mis geëindigd is en de pater voor ruim tweehonderd personen een toespraak houdt. Willyck kan de gezochte ruimte niet vinden achter een dubbele wand en als hij zich terugtrekt, beginnen er op straat wanordelijkheden. Later blijkt dat Franse officieren van het garnizoen hun huis vaak openstellen voor geestelijken om er de mis te vieren. Streng optreden in deze omstandigheden wordt door de schout onverstandig geacht, hoewel de Staten-Generaal meer ijver van het stadsbestuur verwachten bij het onderdrukken van oproer. (Hezenmans, p.82; Van S.v.Y. I, p.173; Beermann p.186. Bijlage VI).

Een eigenaardig voorbeeld van machtsmisbruik volgt een tijd later. De oud-schepen Jan van Oerle neemt op 1 juli 1656 de in ‘s-Hertogenbosch geboren jezuïet Henricus Danckaert gevangen. Hij verbleef hier al vanaf 1652. Van Oerle sluit hem op in zijn woning vooraan in de Hinthamerstraat om de boete te kunnen innen. Dat geeft aanleiding tot veel agressie van de bevolking en de ruiten van Van Oerle’s woning gaan aan diggelen. De hoogschout is onaangenaam verrast door het eigenmachtige optreden van Van Oerle. De schepenen vergaderen over het incident en de uitkomst luidt dat Van Oerle en de jezuïet over de losprijs tot een akkoord moeten komen volgens de plakkaten en dat de aanbrengers van de stenengooiers 100 gulden als beloning in het vooruitzicht wordt gesteld. Tevens wacht degenen die de familie Van Oerle molesteerden een boete van 100 gulden.

Leden van de jezuïetensociëteit bedienen na 1629 vier geheime bedehuizen in de stad. De orde blijft aanwezig tot 1720. Dat jaar worden de jezuïeten gedwongen te vertrekken. Maar vanuit de vrije heerlijkheid Bokhoven, keren ze in burger terug en slagen erin hun pastorale arbeid voort te zetten. Het wordt hen voortdurend bijzonder ongemakkelijk gemaakt. Van augustus tot einde oktober 1705 moeten al hun bidplaatsen gesloten blijven wegens de heimelijke vlucht van een gereformeerde notarisdochter, de minderjarige Sophia Aelberts uit Helmond. Ze was naar Mechelen was uitgeweken om katholiek gedoopt te worden. Als represaille kunnen 10 reguliere priesters in ‘s-Hertogenbosch gedurende acht jaren geen openbare bediening uitoefenen, alleen seculiere priesters mochten de godsdienstoefeningen leiden.
(Calvijn en zijn navolgers waren méér gebeten op het ‘monnikendom’ dan op seculieren. De regulieren moesten het daarom op de eerste plaats ontgelden en kregen de schuld van de ‘bekering’.)

Dé aanleiding om van de jezuïeten af te komen wordt bedacht in het jaar 1720. De katholieke keurvorst van de Pfalz, d.i. het gebied rond Heidelberg, Spier, Worms, in het Duitse Rijk, nam maatregelen tegen de Heidelbergse Catechismus van de Hervormden, waarin de katholieke Mis een vervloekte afgoderij genoemd wordt. Er werd een protestantse kerk geconfisqueerd door de vorst. Dat riep om een represaille, zelfs vanuit Den Haag, daar 500 km. vandaan.
De Staten in Den Haag beschouwen de jezuïetenorde als aanstichters van het kwaad en hun vertegenwoordigers in 's-Hertogenbosch vormen een makkelijke prooi. De oude plakkaten, speciaal die van 14 oktober 1649 tegen de jezuïeten, moeten ten strengste worden nageleefd. Ze worden uit de

stad en de Meierij verbannen. De vier jezuïeten in onze stad die huiskerken bedienen, namelijk de paters Cornelius Boucquet, Ignatius de Jonghe, Daniël Doncquers en Gerardus van Kessel vertrekken, naar Bokhoven. De hoogbejaarde pater Gerardus van Kessel reist door naar Antwerpen en zijn kerkje wordt definitief gesloten. Hij is een Bosschenaar, in 1672 ingetreden in de orde en vanaf 1692 hier werkzaam in de schuilkerk in het Rederijkersstraatje. De drie andere huiskerken blijven dicht tot ze pas begin 1724 weer geopend worden op verzoek van invloedrijke burgers. De jezuïeten droegen toen het werk over aan seculiere priesters. Kloosterlingen mochten geen diensten meer doen.

Jaren later kregen de jezuïeten hier te doen met een nieuwe onderstadhouder, Juynen, die een gezworen vijand van de geestelijkheid was en vooral jacht maakte op de jezuïeten. Er zat voor hen niets anders op dan te vluchten. De laatste jezuïet vertrok in 1736 voorgoed naar Bokhoven. Het was pater Cornelius Pieters, die zich ook Frans van Schellenbergh noemde, maar meer bekend is onder bovengenoemde naam Cornelius Boucquet, de familienaam van zijn moeder. Hij bediende vanaf 1698 de schuilkerk aan de Lange Putstraat/Verwersstraat. Hij was te Kortrijk geboren in 1666 en stierf in Bokhoven in 1748.

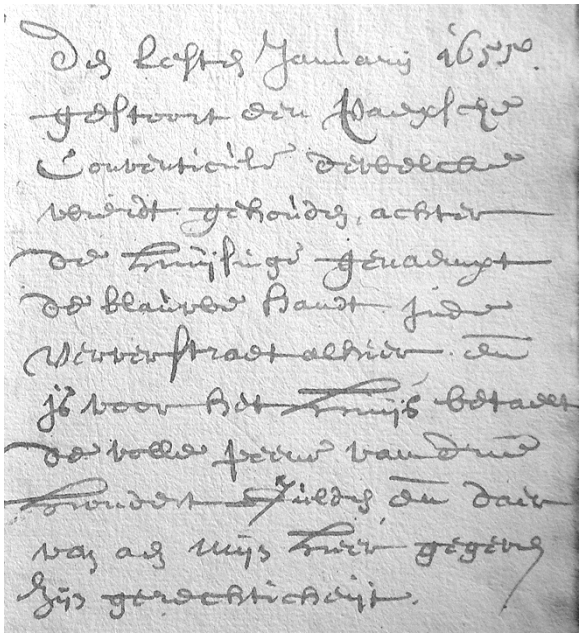
De foto van de kelk hiernaast komt uit de catalogus ‘Zilver uit ’s-Hertogenbosch’, Noordbrabants Museum 1985, p.155.

Mirakelbeeldje van St. Geertruyt:
We kennen een ‘Inventaris van alle het kerckegoet van het kerckehuys van P. Cornelis Boucquet’. Daarin wordt gesproken over zilverwerk, o.a. het kroontje op het hoofd van het mirakelbeeldje van de lieve vrouwe van St.-Geertruyt, uit het Geertruiklooster.
Het beeldje heeft in Boucquets kapel gestaan vanaf 1703. In 1720 is het overgebracht naar de kerk Achter de Tolbrug. Uit de kapel van Boucquet zijn het zilverwerk, het koperwerk, het lijnwaad, de beelden, schilderijen enz. deels in bewaring gegeven bij vertrouwde personen, namelijk Catharina van Santen en de familie Bruno Gijsels/Maria Angelina Doncquers. Dit waren familieleden van pater Doncquers, de bedienaar van de St. Pieterskerk Achter de Tolbrug. Het mirakelbeeldje van St. Geertruyt bevindt zich, na enige omzwervingen, in een vitrine in de gerfkamer van de Sint-Jans kathedraal. (van Hoeck, 1926-1927; Kleijntjens, 1938-1939). (Zie ook p.36)

Over de verhouding seculieren versus regulieren het volgende:

In de kerkrechtelijk nog labiele toestand van de Missie in de Republiek met haar apostolisch-vicarissen (plaatsvervangers van de bisschop die buiten de stad moeten verblijven), is al gauw rivaliteit ontstaan tussen seculiere priesters en reguliere priesters. Vooral jezuïeten, die de helft van de regulieren uitmaken, wijken niet makkelijk voor de seculiere priesters. Dat kwam door de verschillende aanpak: de seculieren wilden voortborduren op de oude parochie-indeling en daar pastoors aanstellen, in een duidelijk omschreven begrensd stadsdeel. De jezuïeten waren voor een systeem van missiestaties, standplaatsen, vanwaar men de omgeving pastoraal kon helpen. Omdat jezuïeten en andere regulieren zich bij voorkeur in steden vestigden waar de veiligheid en bestaansmogelijkheden groter waren, ontstond daar juist een teveel aan staties en daardoor wedijver met de seculiere parochiepriesters. De apostolisch-vicarissen hadden geen zeggingsmacht over regulieren, konden daarom niet dwingend optreden. Het probleem loste zich na verloop van tijd op, omdat de wereldlijke overheid en de predikanten ook meer gebrand waren op de regulieren. Ze werden verbannen of hadden geen mankracht meer beschikbaar.

1. Bedehuis achter het huis 'De Wildeman', nu Verwersstraat 7

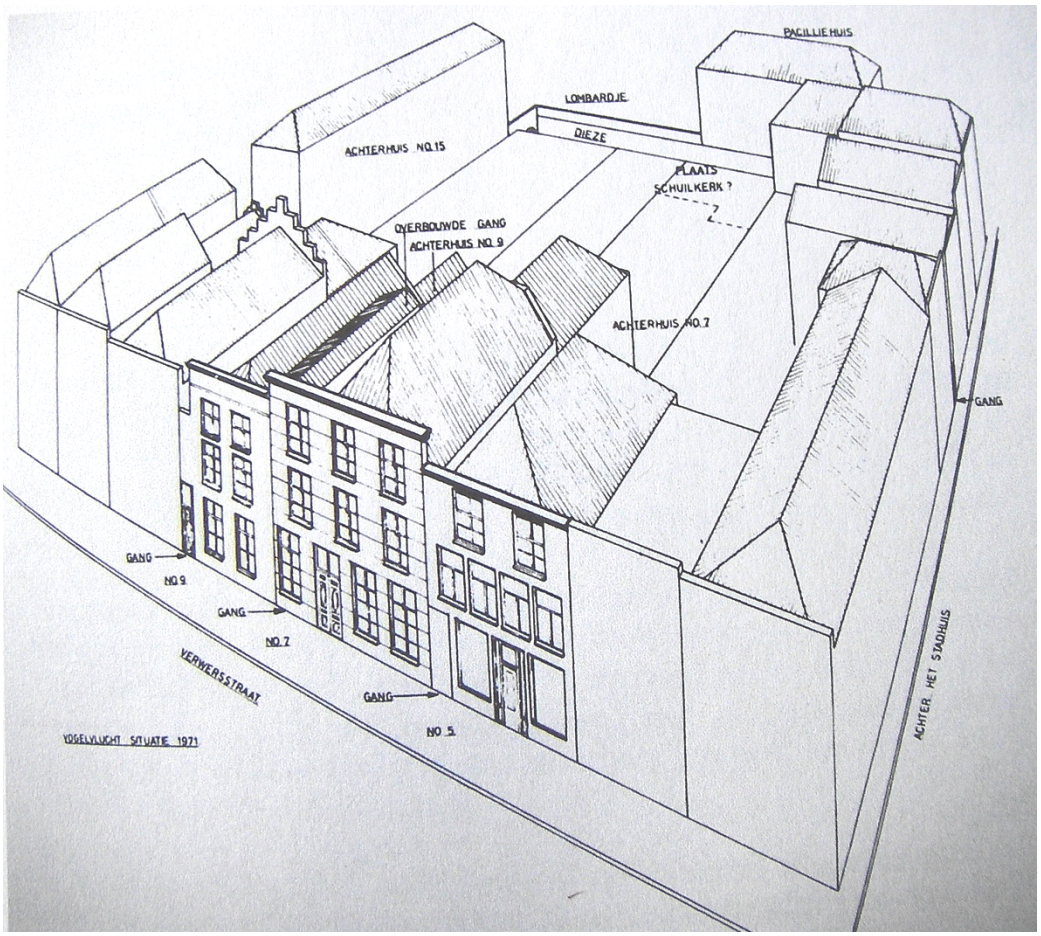

Over dit bedehuis zijn verschillende gegevens voorhanden. Op de eerste plaats schrijft Ackersdijck, de stadhouder van de schout, over zijn inval in deze woning in zijn Memoriael het volgende:
'Den letsten Januarij 1655 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden achter de huijsinge genaempt de blauwe handt in de Ververstraet alhier ende is voor het huys betaelt de volle peene van driehondert gulden ende daervan aen mijn heer gegeven zijn gerechticheijt.'

Volgens hem werd de paapse bijeenkomst gehouden in het bedehuis dat zich bevond op het achtererf van De Blauwe Hand (nr.9). Onderzoek heeft aangetoond dat de schuilkerk in een latere fase op het achtererf van De Wildeman, (nr.7) was gevestigd. Destijds liep er een steegje tussen het huis De Blauwe Hand en het huis St. Jacob (nr.11), waardoor kerkgangers de schuurkerk konden bereiken. (tekening op p.29).
Stadsarcheoloog Van Drunen bevestigt in 1977 na onderzoek het bestaan van dit bedehuis:
'Na de stadsbrand van 1463 werd het huis De Wildeman spoedig herbouwd. Op het achtererf stond een achterhuis en een stal. Daar heeft in de 17e en 18e eeuw een katholiek bedehuis gestaan. Het stond langs de Dieze en is in 1694 gebouwd op de plaats waar eerst een stal stond die gesloopt werd. Het bedehuis was door verschillende steegjes of soyen bereikbaar: via gangen tussen De Wildeman en St. Anna, een soy vanaf Achter het Stadhuis, en via een brug over de Dieze achter St. Anna. (nr.5). De gang naast het huis De Wildeman, die uitzonderlijk breed was, 2.30 m., was overdekt en toegankelijk voor karren. In 1861 is de schuilkerk afgebroken'.
Uit de literatuur zijn meer details bekend:
Toen in 1694 de broers en bankiers Ignatio en Willem van Bree eigenaars werden van De Wildeman braken zij het achterhuis af en bouwden ter plekke een nieuw onderkomen. Dat kon benut worden als bedehuis en was via een galerij, 'overbouwde gang', met de straat verbonden. Via het erf van een pand aan de straat Achter het Stadhuis was het bedehuis door een steegje bereikbaar. (tekening op p.29: 'gang').
Waarschijnlijk is het bouwvallig huiskerkje achter De Wildeman na 1731 niet meer gebruikt. Op deze locatie hebben alleen jezuïeten het kerkje bediend. De erven van de broers Van Bree verkopen in 1761 'De Wildeman, alsmede de bouwval van de Roomse kerk' aan griffier Van Santvoort, die het huis al huurde vanaf 1741. Een latere eigenaar, Jhr. Mr. L.B.C.L. van Sasse van Ysselt, liet in 1861 het achterhuis van De Wildeman, 'dat tot de Roomse kerk gediend had, afbreken'.
Wat betreft het huis op nr.5, St. Anna: op 13 mei 1702 wordt dit huis verkocht aan het klopje Hendrina Maria Nagelmaekers. De omstandigheid dat achter het huis De Wildeman een katholiek bedehuis staat, zal de reden zijn geweest dat zij het koopt. Haar huis heeft immers een uitgang naar de straat Achter het stadhuis. Het klopje heeft in 1695 ook het huis 'In de ijdele, onrustige Werelt' in bezit gekregen op het huidige adres Achter het Stadhuis nr.10. In 1707 worden Ignatio en Willem van Bree eigenaar van St. Anna, ieder voor de helft en daardoor waren er volop vluchtmogelijkheden. (Van S.v.Y. II p.170 en p.179).

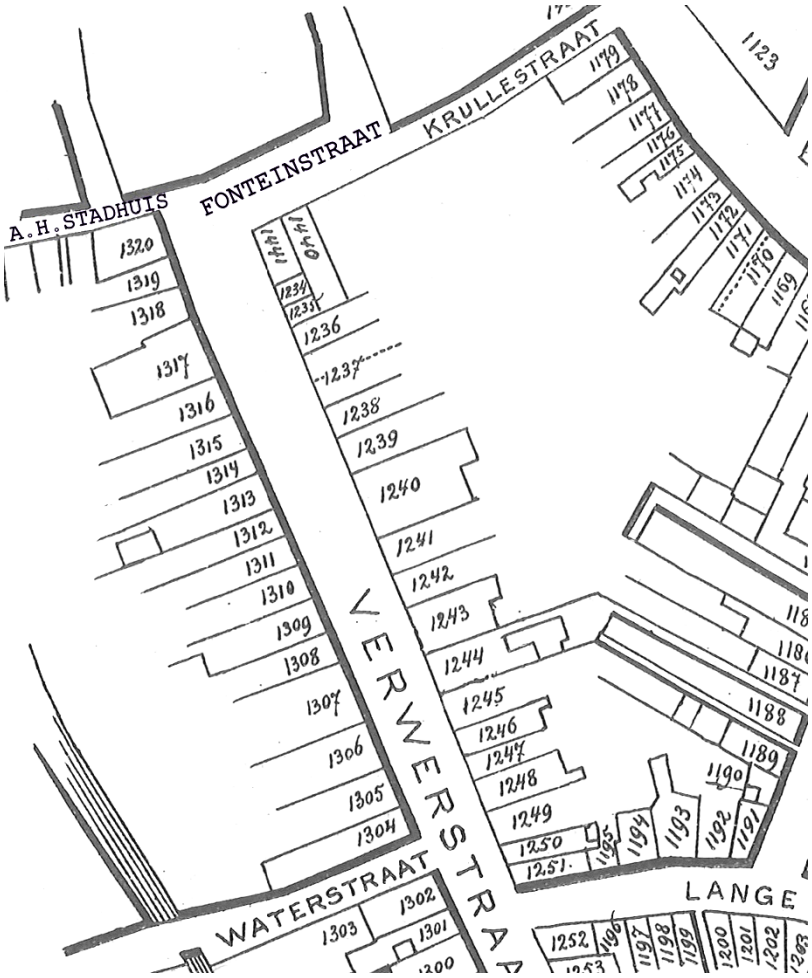
Wat weten we over de jezuïeten die in de schuilkerk gepreekt hebben? In 1655 was er de bovengenoemde inval, maar we weten niet welke jezuïet toen dienst deed.
Wel bekend zijn de namen van de volgende jezuïeten: Jacobus van Volde (van Velden), van 1666 tot zijn dood in 1689, daarna Theodorus van de Poll, van 1689 tot zijn dood in 1691. Vervolgens een Bosschenaar, Joannes van Bree, tot zijn overlijden in 1709. Ten slotte Ignatius de Jonghe, tot zijn verbanning in 1731. Hij overlijdt in 1735 in Bokhoven, waarheen hij was uitgeweken.
De zojuist genoemde Theodorus van de Poll kreeg in 1690 eens te maken met agressie tijdens een overval in de bidplaats Achter de Tolbrug, die leidde tot maatregelen van de overheid. (Zie p. 40).

Op 27 juni 1743 schrijft pater C. Boucquet, bedienaar van bedehuis 2, in een terugblik en verantwoording vanuit Bokhoven over Ignatius de Jonghe aan zijn overste:
'Maer Mynheer de Jonge, piae memoriae, heeft voor syn vertreck naer Boeckhoven alle syn boecken aen verscheyde menschen van syn ghemeente in bewaernisse gegeven, oock syn kerklynwaet en priesterlyck ghewaet en ornamenten van autaer en kerk, alsnoch syn huyslynwaet dat weynigh en seer sleght en versleten was. Maer syn meubelkens en huysraedt, die seer sleght en van kleine weerde was, heeft hy ten deele verkoght en ten deele door andere laeten verkoopen, uytghenomen een groot en schoon inghelyt cabinet hetwelck ick naer syn doodt naer Antwerpen hebbe gesonden aen mynheer Bataille, de provinciaal overste, omdat ick oordeelde dat dit meubel seer goet en dienstigh kost wezen in de kamer van eenen Oversten of Procurator en uytghenomen nogh eenighe meubelkens die hy voor syn ghebruyk naar Boeckhoven heeft medeghenomen.' (van Hoeck, 1926-1927).

De tekening van Ir. Ad van Drunen na zijn onderzoek in 1971.

J. Mosmans tekende het volgende kaartje in 1907:

1318 St. Anna (nr. 5)

1317 De Wildeman (nr. 7)

Sinds 1861 was Van Sasse van Ysselt eigenaar. Hierachter stond vroeger een Roomse sluipkerk, die door een straatje opzij van dit pand en ook vanuit Achter het Stadhuis bereikt kon worden.

1316 De Blauwe Handt (nr. 9). De gang in dit huis was vroeger een steegje. Dit is nog zichtbaar aan de verdeling van de gevel.

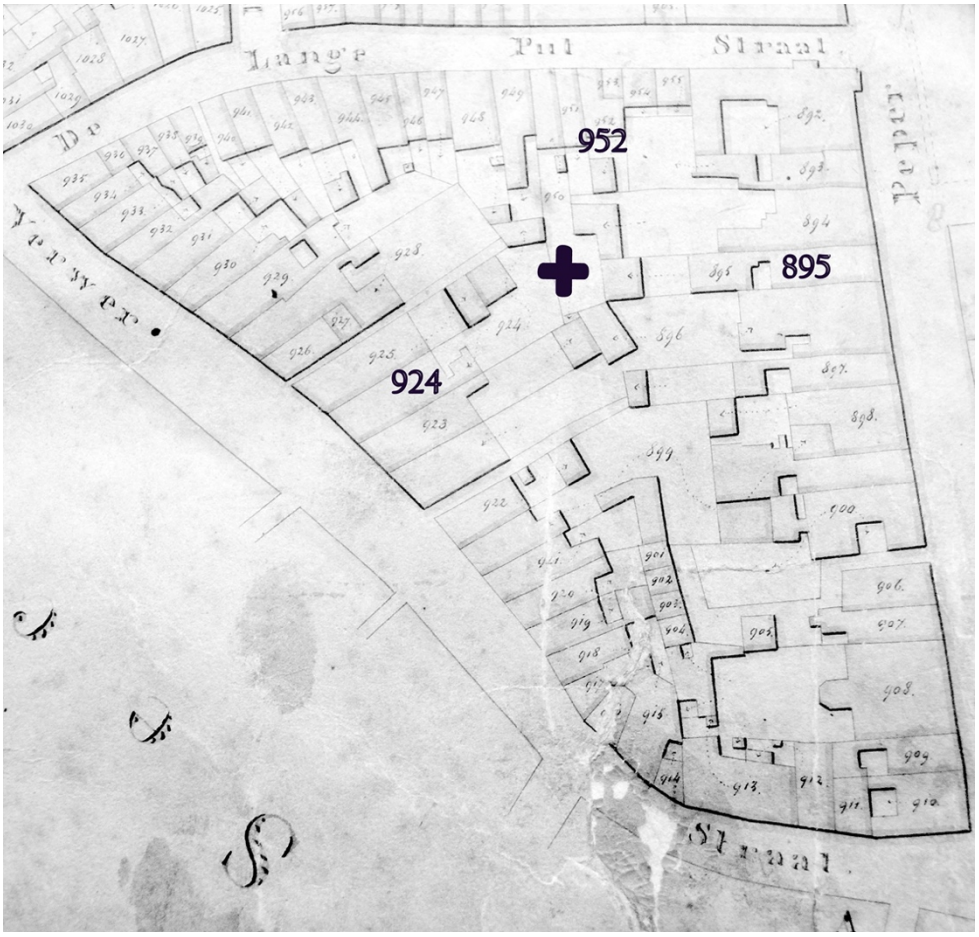
1315 St. Jacob (nr. 11)

Hierboven de kadastrale minuut van 1823.
Het huis De Wildeman op perceel 1744 had op het achtererf een geheim bedehuis.
Let ook op de Luthersche Kerk, in 1689 gebouwd, en verbouwd in Waterstaatsstijl in 1828, op het 3e perceel vanaf de Waterstraat (nr.1733).

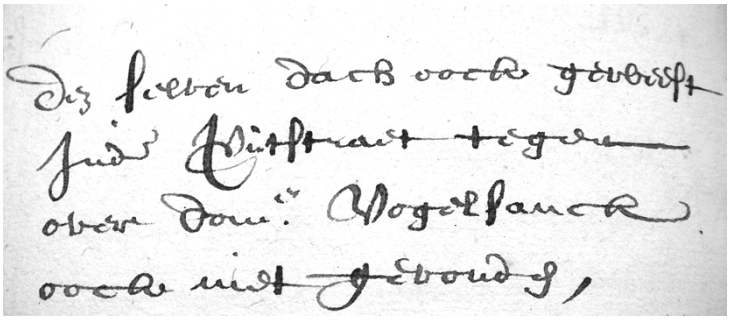
2. Bedehuis achter de Lange Putstraat/Verwersstraat/Peperstraat

Het huis aan de Peperstraat op perceel 895 (Zie kaartje p.32) is lange tijd in handen geweest van kanunniken. Vanaf 1523 wordt in overdrachtsakten steeds gesproken over een 'timmeragie, genoemt die cappelle', die staat op het achtererf. De kanunniken hebben er hun privé kapel. Jezuïeten kunnen na de capitulatie daar al snel gebruik van maken.
Hoe kon het kapelletje bereikt worden? Er bestonden veel mogelijkheden. (Zie kaartje p.32).
Via het pand 'De drie Schalen' (952) in de Lange Putstraat, maar ook vanaf Verwersstraat 74, (nummer 924), èn via het Koestraatje, een steegje tussen de tegenwoordige huisnummers 78 en 80 in de Verwersstraat. Zelfs een gangetje in de Peperstraat geeft toegang tot de kapel.
Op de kaart van Blaeu (zie p.24) is de kapel ingetekend, een vrijstaand gebouwtje rechtsonder op het binnenterrein van de 'driehoek' Verwersstraat/Peperstraat/Lange Putstraat.
Het bestaan van de kapel wordt in 1670 in een koopakte opgenomen. Dan koopt apotheker Cornelius Schoneus een huis aan de Peperstraat van de erfgenamen van Jr. Octavio de Banchy, een kapitein van het Spaanse garnizoen van Van Grobbendonck. Achter het huis staat *'een timmeragie, genoemt de cappelle'* vermeldt de akte. (Van S.v.Y. II p.297 en p.423).

Detail van de kadastrale minuut van 1823:
nummer 895, d.i. *Peperstraat*
nummer 952, d.i. *Lange Putstraat*
nummer 924, d.i. *Verwersstraat 74*

Ackersdijck wist ervan. In zijn Memoriael lezen wij over februari 1655: *'Den selven dach oock geweest inde Putstraet tegenover dom.e Vogelsanck, oock niet gevonden'.*
(Regnerus Vogelsanck wordt nog in 1668 genoemd als gereformeerd predikant in de stad.)
Verschillende steegjes zijn ontsnappingsroutes geweest in die 'driehoek'. Vanaf de Peperstraat (hier perceel nummer 896) bestaat er in 1681 nog een achteruitgang naar de Verwersstraat.
Ackersdijck was die laatste dag van februari al In de Boerenmouw geweest, voor een inval in bedehuis 10, (zie p.74) waar hij evenmin succes had. Vandaar de verzuchting: *'oock niet gevonden.'*

En schrijft Ackersdijck… *'Den 6e Januarij 1656 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge staende achter Aert Janszn, wever in de Putstraet, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heer gegeven sijn gerechticheijt.'*

Over de werkzaamheden van de jezuïeten in die tijd, zijn dankzij de correspondentie van de jezuïet Boucquet heel wat bijzonderheden bekend.
Cornelius Boucquet die in dit kapelletje vanaf 1698 werkte, verliet als laatste jezuïet in 1736 de stad. Hij ging naar Bokhoven en liet de bediening van deze statie in de Putstraat over aan zijn beide seculiere kapelaans. Hij schrijft in 1743 in een terugblik: *'Ick ben uyt den Bosch naer Boeckhoven vertrocken in het jaer 1736, laetende aen myn twee capellaenen de bedieninge van myn kerke en myn ghemeente.'* Hij is vijf en veertig jaar in de stad actief geweest.
In 1741 werd de schuilkerk definitief gesloten en de dienstdoende seculiere priester, Adrianus van Engelen, wordt dan door de Staten gemachtigd om in de schuilkerk van St.-Jacob als pastoor dienst te doen. De laatste pastoor van St.-Jacob, de dominicaan Thomas van Coersel, was overleden in 1740. De overheid sloeg daardoor twee vliegen in één klap, een bedehuis èn een regulier minder.

C. Boucquet was een consciëntieuze man. Hij schreef op 27 juni 1743 vanuit Bokhoven aan zijn provinciaal overste de volgende verantwoording: (van Hoeck, 1926-1927).
'Voor myn vertreck heb ick naer Boeckhoven ghesonden ten huyse van twee hooghedele Juffrouwen, Mechtildis en Adriana de Vriese ghesusters, alle myn huyslynwaet waervan ick seer wel voorsien was, oock myn kercklynwaet, laetende in myn kercke niet meer lynwaet als dat ten hoogste noodig was om den Godsdienst te doen, alsoock een groot deel van myn beste boecken. Ick en kost alle die voorschreven dingen aen niemant beter betrouwen als aen die twee voornoemde juffrouwen, omdat ick by de veertigh jaeren ondervonden had, dat sy myn opreghte en seer trouwe vriendinnen waeren en die seer veel aghtinge hadden voor de Societyt. Maer het silverwerck van myn kercke hetwelck niet hooghnoodig was tot den Godtsdienst, heb ick ghebracht aen het huys van Juffrouwe Doncquers, alwaer het nogh is en alwaer mynheer Doncquers en mynheer Ignatius de Jonge alle haer silverwerck oock ghebracht hebben. Ick segge alle haer silverwerck, omdat de kercken van die voornoemde collegen ghesloten waeren ende in myn kercke alleen den Godtsdienst ghedaen wiert.'
De jezuïeten wisten dat ze nooit meer naar hun staties zouden terugkeren. De confraters Daniël Doncquers van de kerk Achter de Tolbrug en Ignatius de Jonghe van de kerk achter De Wildeman, hebben meubels, huisraad, boeken en zilverwerk in bewaring gegeven aan de twee zussen De Vriese in Bokhoven en de zus van pater Doncquers, dat was waarschijnlijk Adriana Elisabeth Doncquers, een klopje hier in de stad.

In een brief van 11 juli 1743 geeft Cornelius Boucquet een uitvoerig relaas over het in veiligheid brengen van boeken, van een kostbaar geborduurd antependium en van een kazuifel, vervaardigd door de Ursulinen te Roermond. Op donkere avonden werd alles uit de bewaarhuizen naar hem gebracht en daarna, om de 14 dagen, *'met alle voorsightighyt en soo heymelyck als het geschieden kost',* werd telkens een deel, door een vertrouwd voerman, naar het jezuïetencollege te Roermond vervoerd.
In 1718 wordt in een schepenakte gesproken over het roomse kerkhuis. Dan koopt Mr. Paulus Suyskens een klein gedeelte van een erf 'waarop een kerckenhuys van de heer Cornelius Boucquet in de Verwersstraet alhier staet, met nog 20 Rijnlandse Voeten van dat erf, beginnende van't voirs. kerckenhuys rechtuit naer transportants achterhuis in de Lange Putstraat.'
Paulus Suyskens, geboren in 1670, is een katholiek advocaat die er, evenals eerder zijn vader Mr. Lambertus Suyskens, alles aan doet om de roomse godsdienst te bevorderen en de huisvesting en het levensonderhoud van vooral de jezuïeten veilig te stellen. In zijn voetsporen volgt de zoon Lambertus Ignatius, geboren in 1705.

Cornelius Boucquet arriveert in de stad in 1698 en logeert korte tijd bij pater Philippus Nutius, die hij zou opvolgen. Deze Nutius woont, volgens Boucquet, in een vervallen huisje en is *…'soo armlyck voorsien van huysraet en meubels, dat die allegader geen 50 guldens waerdigh waeren, want hij woonde gelyck eenen armen en seer behoeftigen man. Als ick twee jaeren die statie bedient hadde en alles ghegeven aan dien ouden man, dat ik hadde ontfangen voor mijn missen en andere diensten, soo vraaghde hy van den Oversten de permissie om naer de provincie te keeren, omdat het niet moghelyck was dat wy met ons beyden kosten leven in soo een vervallen en sleghte statie. En als hy vertrock, gaf hy my niet meer als 5 guldens en 10 stuyvers om huys te houden.'*

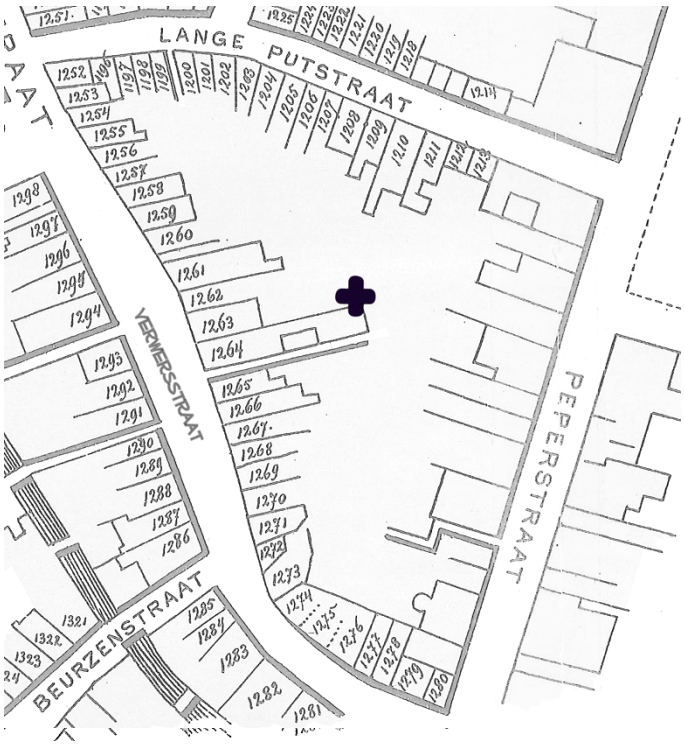
Boucquet werkt er eerst 14 jaren met grote inzet, sober en spaarzaam, zodat hij een woninkje heeft kunnen kopen voor zich zelf en zijn opvolgers, alsook een *'kleyn huysken door hetwelcke den doorganck was naer myn kercke'*. Hij denkt als een fatsoenlijk man te kunnen leven, maar er liggen nog 30 jaren van voortdurende vervolging in het verschiet. Denk aan de kwestie Sophia Aelberts. Zijn gevoelens en ervaringen hieromtrent beschrijft hij in een terugblik per brief aan zijn provinciaal in 1742.

'Dese persecutie heeft negen jaeren gheduurt en seer vele duysende guldens ghekost aen de religieuse missionarissen. Twee paters hebben veel jaeren gheseten in de ghevangenisse, voor dewelcke wy alle dry maenden aen den cipier voor sluytgelt mosten betaelen 80 guldens. De Heeren Staeten, met die twee ghevangen paters verghenoeght synde, permitteerden dat de andere paters in haer huys en in de stadt moghten blyven en een borgerlyck leven moghten leyden, maer sonder onsen godtsdienst te moghen doen en sy begeerden dat wy alle bedenckelijcke middelen souden ghebruycken om die Sophia Aelberts wederom te doen keeren, maer die was nergens te vinden. En omdat de borgers, alle Sondaghen en heylighdaghen naer buyten liepen, waerover de bier en wynpaghters seer klaeghden, soo wiert toegelaeten dat in ieder religieuse kercke een weirelts priester den godtsdienst moght verrighten, om het buyten loopen der borgers te beletten, en die capellaens kosten aen ieder missionaris wel 300 gulden alle jaeren. Wy en kosten niet als heymeleyck onse siecken en stervenden menschen van de ghemeente bystaen, soo by daegen als by naghten. Naer dat wy veel jaeren lanck seer groote onkosten hadden ghedaen om die weggeloopen Sophia te vinden, hebben wy eyndelyk, naer negen jaeren haer ghesoght te hebben, vernomen dat sy omtrent Bordeaux in Vranckryck was ghestorven, en dit aen de Heeren Staeten bewesen hebbende, wierden wy nogh ghekondemneert om seven duysent ses hondert guldens naer den Haagh te brengen, die ick self met een pater Predickheer ghebroght hebbe, en dan wierden eerst de twee ghevangen paters in haer vryheyt herstelt'.

Na deze aderlating van *f.*7600 volgt er een nieuwe, deze keer van *f.*2000. Nu komt dat bedrag terecht bij de fiscaal van Hollands-Brabant die de drie jezuïeten in 's-Hertogenbosch …
'dreyghde by de kop te doen vatten, soo dat wy mosten schuylen uyt vreese van ghevangen te worden door dien geltduyvel.' (van Hoeck, 1926-1927).

In 1736 is Boucquet naar 'Boeckhoven' vertrokken, heimelijk naar de stad teruggekeerd, maar alleen om 's avonds en 's nachts zieken en stervenden bij te staan. De bediening in het kerkenhuis laat hij over aan zijn beide seculiere kapelaans. Van de 45 jaar dat hij in de missie werkzaam is geweest, heeft hij …
'maer veerthien jaeren openbaerlyck onsen Godsdienst ghedaen; alle andere jaeren heb ick en myn collegen in persecutien doorghebracht, dogh altyt sonder onse schult, waervoor ick Godt bedancke.'

Hij doelt onder meer op de vervolging na 1720:
De 'Bossche' jezuïeten krijgen in 1720 te maken met een represaille, omdat de keurvorst van de Pfalz een kerk van de gereformeerden in Heidelberg heeft afgenomen. (Dat was de H. Geestkerk).
De jezuïeten moeten Den Bosch verlaten. Heer Juynen is onderfiscaal en onderstadhouder geworden. Hij ontziet geen jezuïet, noch enige andere religieus in de Meierij, die gewoon is daar 'op termijn' te gaan. Bokhoven is echter een vrije heerlijkheid. En van daaruit doen ze bij nacht en ontij hun werk in de stad.
Boucquet, die ons veel correspondentie naliet, stierf in Bokhoven in 1748.

J. Mosmans (1907) beschrijft de locatie van de kapel:
'Perceel 1210: Twee koetspoorten neven elkaar. De drie Schalen anno 1606. Dit huis strekte tot op de Roomsche sluipkerk. Wij vonden dat waar de as van dit huis kruist met die van perceel 1262 in de Verwersstraat, de juiste plaats is van dit kerkgebouw. Achter 1262: dit huis strekte tot op de Roomse kerk. Men bereikte het door 3, misschien 4 verschillende slopjes. Tegenover perceel 1262 ligt op 1295 De Vergulde Bierwagen, sinds 1846 verbouwd tot kerk van de Gereformeerde Waalse gemeente, (Verwersstraat 49) *die eerder de St.-Annakapel gebruikte'.*

Bedienaren van deze kapel:
Vóór pater C. Boucquet hebben achtereenvolgens de volgende jezuïeten in dit schuilkerkje diensten gedaan, vanaf 1629. Arnoldus Bylers († 1649), Arnoldus Coeberghen van 1641 tot 1652 (†), Henricus Danckaert, geboren Bosschenaar, (in 1640 ingetreden in de orde) van 1652 tot 1666 (†). Daarna Ab (Johannes) van Alckemade, tot 1671 en Philippus Nutius van 1660 tot 1698. De laatste sterft in Antwerpen in 1702. Van Alckemade woont in de Peperstraat, 'tegenover het huis van N.Tulleken'; we weten zeker dat het bedehuis achter zijn woning stond.

De bij dit huiskerkje behorende huisjes van pater Boucquet, staan op naam van Douairière Coppieters, als erfgename van haar man, een neef van Boucquet. In akten van 1758, 1764 en 1769 komt de naam voor van Van Santen, een buurvrouw van Boucquet en van de naaste familie Coppieters.
Mevrouw Catharina van Santen ondertekent in 1744 de *'Inventaris van alle het kerckegoet van het kerckenhuys van P. Cornelis Boucquet'* met de toevoeging dat 'ick alle dese dingen alleenlijck hebbe in bewaernisse*.'* (van Hoeck 1926-1927, p.144-148). Ze heeft gerubriceerd: 'Silverwerck, Koperwerck, Lijnwaet, Kassen tot in de Kerck, Beelden in de Kercke, Schilderijen van de Kerkcke, Antependiën ende Casuiffels'. (Verschillende beelden zijn na de afbraak van het nonnenklooster van St. Geertruyt naar hier overgebracht.)
In 1757 blijkt uit een schepenakte van 27 augustus, dat Petrus van Santen eigenaar is van een huis in de Lange Putstraat genaamd 'De Drie Schalen, zich uitstrekkende van de gemene straat achterwaarts tot tegen de Roomsche kerk aan.' Kort daarna sloopt men het kerkenhuis vanwege instortingsgevaar en de materialen worden hergebruikt voor het opknappen van de huisjes van de eigenaar in de Lange Putstraat.

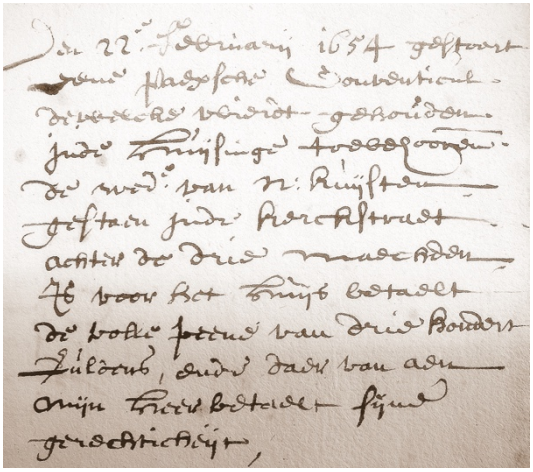
Tenslotte enige bijzonderheden over het mirakelbeeldje '*Onse Lieve Vrouwe van Sinte Geertruyt'.*
Rond 1703 wonen in het klooster van St.-Geertrui geen nonnen meer. De rector van de nonnen is Mijnheer Cotereau uit de priorij van Groenendael, een regulier kanunnik van St.-Augustinus. Deze Jacques-Lamorald de Cotereau, van Glabbeek, heeft gedurende 40 jaar het Convent St.-Geertrui bestuurd en ontvangt van de Staten een jaarwedde van *f.* 300. Wanneer het klooster ophoudt te bestaan, blijft hij werkzaam in de stad. Hij overlijdt op 20 april 1723, op de leeftijd van 87 jaar. Hij heeft na de dood van de laatste nonnen het volgende geërfd: beelden uit het klooster, evenals relikwieën van het H. Kruis en het mirakelbeeldje Onse Lieve Vrouwe van Sinte Geertruyt. Deze religiosa worden overgebracht naar het bedehuis van pater Boucquet. Die verlaat zijn huis definitief in 1720. Dan wordt het beeldje naar de schuilkerk Achter de Tolbrug overgebracht. Dit kerkje sluit de deur weliswaar in 1732, maar wordt in 1745 opnieuw in gebruik genomen. Daar verblijft het mirakelbeeldje tot 1840 en het komt in 1843 terecht in de nieuw gebouwde St.-Pieterskerk. (zie bedehuis 4). Nu, anno 2025, staat het in een vitrine in de 'gerfkamer' van de St.-Janskathedraal. (zie ook p.27)

3. Bedehuis 'De Zoete Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch' in het Rederijkersstraatje, een steegje in de Kerkstraat tussen de huisnummers 56 en 58

De huiskerk staat achter in het steegje. Jezuïeten zijn hier dienstbaar van 1629 tot 1720. Hun namen zijn bekend. Eerst de Bosschenaar Johannes van der Meer, tot zijn dood in 1646. Daarna Hiëronymus van Suerck, tot zijn dood in 1655. Dan Joannes Hagebaert *) tot 1680 en vervolgens Henricus Oppenheim tot 1682. Joannes Baptist van der Meersch volgt hem op tot hij in 1686 naar Rotterdam wordt overgeplaatst. En Ignatius de Jonghe komt in 1687. Hij wordt in 1692 weggeroepen voor een bestuursfunctie. De Jonghe is van 1710-1720 weer in de stad, maar diende toen op het achtererf van De Wildeman. Ten slotte doet Gerardus van Kessel dienst, weer een Bosschenaar, tot de overheid hem verbant in 1720.

*) De naam van Joannes Hagebaert komt voor in een procesdossier van 3 mei 1675. (Oud Rechterlijk Archief, civiele procesdossiers) '…heb ick ondergeschr. groenroede der stadt s'hertogenbossche mij bevonden ten woonhuijsen van Aernout van Beugen ende hem gerichtelijck aengeseet dat hij aen-stonts ende sonder eenich vertreck de vensters ende deuren bij hem van de kerck van pater Hagenbaert aff gehaelt, wederom sal hebben te leveren ter plaetse daer hij die gevonden heeft…" En dat is door enkele knechts, onder begeleiding van twee groenroeden – J. van Woerkom en François van Mullen - ook werkelijk gebeurd, op kosten van Aernout van Beugen. (De jezuïet heeft blijkbaar met succes geprocedeerd.)

In het 'Retorykerscamerstraatje' deed M. Ackersdijck zeker twee keer een inval:
'Den 22 februari 1654 gestoort eene paepsche conventicul, dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, toebehoorende de Wed.e van N. Kuysten, gestaen in de Kerckstraet achter de drie maechden, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Guldens, ende daer van aen mijn heer betaelt sijne gerechticheijt.' In de marge is geschreven*: 'Ontfangen'.*

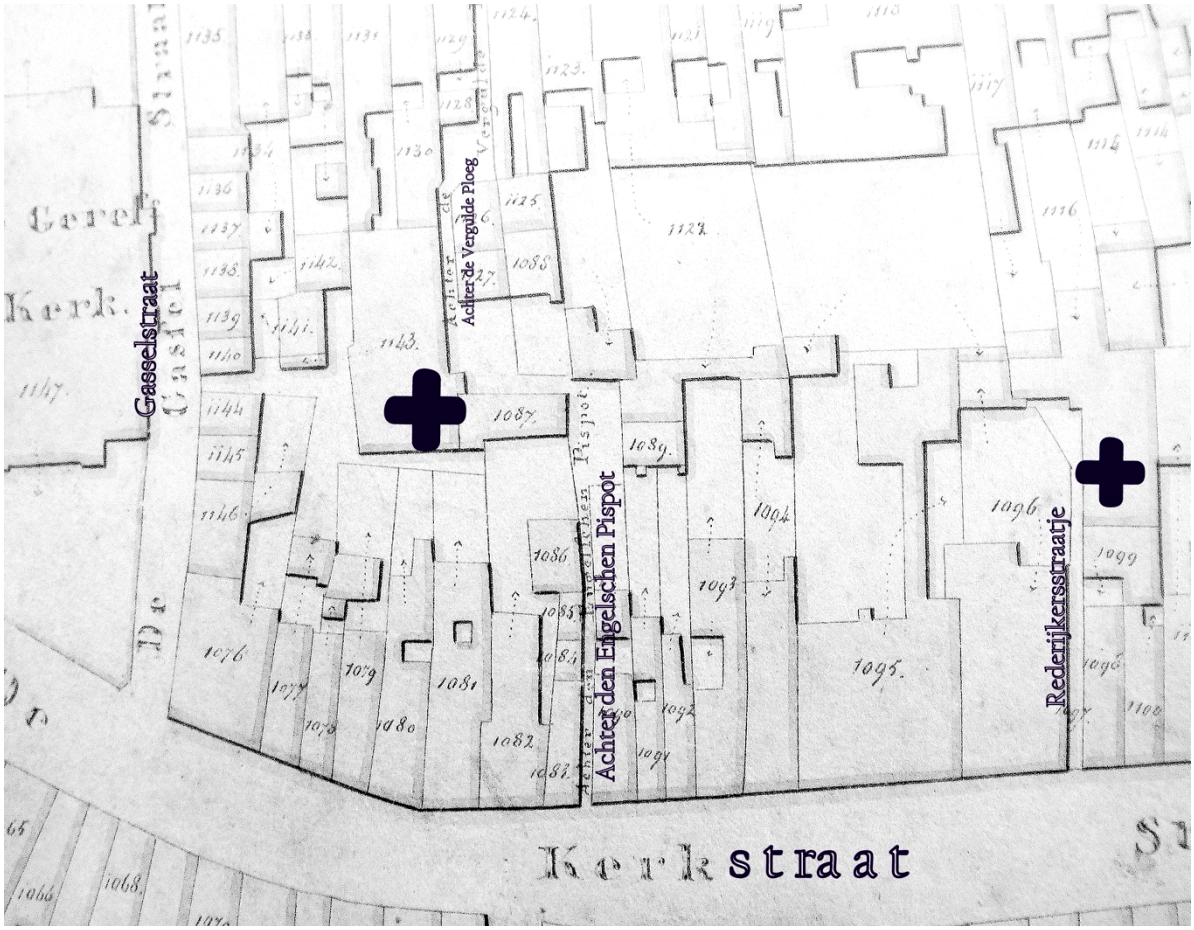

En: *'Den 19e november 1656 gestoort eene paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, staende achter de drie Maechden, toebehoorende de Wede N. Kuysten; is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheijt.'* In de marge is geschreven: '*betaelt'*.

Het kerkje blijkt een echte jezuïetenstatie te zijn geweest. In de annalen van de jezuïeten staat: 'Daar is nog een andere kerk die van ons is geweest, daar speelt nu in de Comedie.' (Van Hoeck, 1926-1927). En de laatste bedienaar, Gerardus van Kessel, is heel duidelijk. Zijn jezuïetenstatie wordt in 1720 voorgoed gesloten, als hij dat jaar verbannen wordt. Hij is in 1652 in 's-Hertogenbosch geboren en is hier van 1692 tot 1720 werkzaam. Hij overlijdt een jaar later in Antwerpen. Deze laatste bedienaar noemt zijn kerkje in een notitie uit 1720, bij zijn afscheid:
'Statio B.M. Virg. Sylvaeducensis', Statie Beatae Mariae Virginis Sylvaeducensis, van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch. En hij vervolgt: 'Deze statie heeft een huisje, met een bidruimte, op naam van Lambert van Balen en Petrus van Engelen (ab Angelis), waarbij juffrouw Antonia Pessers, huisgenote, de huishoudster is en het huisraad bewaart; De abdij van Cambron schenkt alle staties 5 gulden, die heeft priester Govaert tot nu toe ontvangen. Alle inkomsten gaan naar Heer de Wettere en de statie heeft geen schulden.'

Ik veronderstel dat *'priester Govaert'* dezelfde persoon is als Petrus Govaerts, vicaris van 1701 tot 1726, die deze bijdrage van de abdij van Cambron steeds ontvangt. De Cisterciënzerabdij van Cambron lag in Henegouwen, in 1184 gesticht door St.-Bernardus en in 1796 opgeheven; alleen ruïnes zijn nu nog zichtbaar.
Nadat de 68-jarige jezuïet Gerardus van Kessel in 1720 zijn statie en de stad heeft verlaten, komt het huiskerkje in andere handen. En nu komen twee namen terug uit bovenstaande notitie van Gerardus van Kessel uit 1720: Petrus van Engelen en Lambert van Balen.
Op 24 juni 1721 koopt Evert Voet het bedehuis, 'met poortje en gangske' uitkomende in de Kerkstraat, van Mr. Paulus Suyskens, die het 5 dagen eerder gekocht had van … Petrus ab Angelis, eigenaar van het huisje met de bidruimte.

En op 30 mei 1721 heeft genoemde Evert Voet van de apotheker Lambertus van Balen reeds twee woninkjes met een erf gekocht in het steegje. Hij wil er een rederijkerskamer inrichten door al die woninkjes samen te voegen. Evert Voet is zelf een broeder van die Kamer van Rhetorica. Het is de bekende rederijkerskamer, genaamd Moses Doorn, onder de titel 'In Vierichеyt Groeyend'. (Verwijzend naar het verhaal in het Bijbelboek Exodus, hoofdstuk 3, waarbij Mozes een Godservaring heeft als hij de brandende braamstruik niet ziet verteren en de stem van God hoort, die hem zegt Zijn onderdrukt volk uit Egypte te leiden). Het toneelgezelschap heeft daar een schouwburgje.
De in 1623 door de president-schepen van 's-Hertogenbosch, Jonker Henrick Franszn. van Gestel gekochte ruimte, het zesde huisje in dat Rederijkerssteegje, wordt in een schepenakte van 14 januari 1627 omschreven als een logie (loods). Een loods kan natuurlijk gebruikt worden om illegaal godsdienstige bijeenkomsten te houden.
Jonker van Gestel is in 1636 gestorven, na decennia lang - tot aan de 'reductie' - in het stadsbestuur te hebben gezeten. (Bijlage VI).
Het kerkje is gunstig gelegen, omdat men het bereiken kan via het Rederijkersstraatje èn via het huis en het achtererf van weduwe van Jan Kuysten, Elisabeth van den Velde. Haar woning heet In de drie Maagden, nu huisnummer 62. (Haar zoon is kanunnik in Tongerlo). Het Rederijkersstraatje liep vanaf de Kerkstraat door tot achter enige huizen in de richting van de St.-Jan. Het bestaat thans voor het grootste deel niet meer en daarom is de juiste plaats van de aanliggende huisjes, het kerkenhuis en het latere schouwburgje moeilijk te bepalen.

Kaart van 1823: Op perceel 1143 schuilkerk 'St. Anna' van de dominicanen. (p. 58).
In het Rederijkersstraatje een schuilkerk van de jezuïeten, tot 1720. De weduwe Kuysten woonde op het perceel, genummerd 1101 (het derde perceel, oostelijk van het steegje, half zichtbaar).

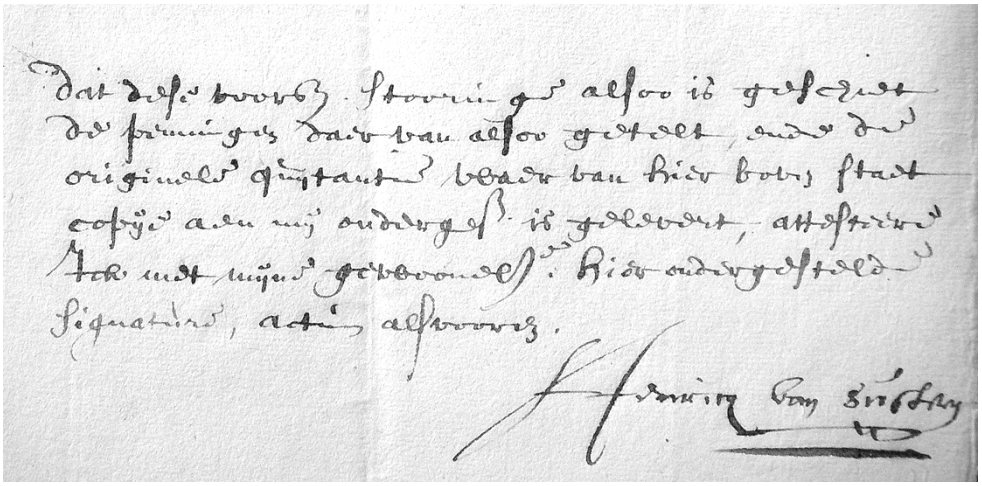
Op p.61 hierna ziet u het steegje tussen de nummers 1142 en 1143. Mosmans noteert: *'In het gangetje hiertusschen (...) stond het huis De Retoriekamer, een lokaal voor liefhebberij-comedie (...). Veel vroeger moet de Retoriekamer ook tot R.K. bidplaats hebben gediend'. Perceel nummer 1145 heet De Drie Maegden, in 1654 bewoond door de weduwe Kuysten.'*

4. Bedehuis 'St.-Pieter', Achter de Tolbrug

Aan de oostzijde van de Tolbrugstraat, óver de Dieze staan afgelegen woninkjes. (kaart op p.41). In één of meer daarvan is een bedehuis gevestigd, zo staat in de 'notulen der schepenen' van 11 december 1655, na een inspectie van woningen en zolders van enige bewoners.
Op 12 augustus 1658 wordt Catharina, weduwe van Barth. van Drunen, eigenaar van ... *'twee groote huysen met een poorte, stallinge, alsnu geapproprieert tot een camere, twee hoven, eenen int incomen van de voirs. poorte ende eene recht achter de voirs. huysinge tot op d'waeter loopende gelegen Achter de Tolbrugge omtrent het Petercelistraetken.'*
(Van S.v.Y. III p.560; Hezenmans, p.152).
Al vóór 1658 koopt de weduwe Van Drunen twee huisjes met een stal op de noordelijke hoek Peterceliestraatje/Achter de Tolbrug. Aan de westzijde van A. de Tolbrug is zij omstreeks die tijd ook in bezit gekomen van enige huizen en kamers die staan achter het huis De Gulden Zon, nr.5/7 op de Hooge Steenweg, tot aan de grens van het huis De Hemel, nr.9. (kaart op p.41, de nummers resp. 337 en 336).
In 1667 is ze nog steeds eigenares van veel vastgoed in de naaste omgeving. Zij heeft de woninkjes met een bedoeling aangeschaft, nml. om te zorgen dat het kerkje aan de oostzijde van

de straat als zodanig gebruikt zou kunnen worden en om in andere huisjes vertrouwde roomse personen te kunnen onderbrengen.

In 1665 deed Ackersdijck een inval in deze huiskerk. In een brief, opgenomen in het Schoutsarchief, staat dat hij op 6 april 1665 ontving *'uijt handen van Monsr. Heyndrick van Susteren de somme van drie hondert gulden ende dat tot betalinge der volle boeten daerinne vervallen was de huijsinge toebehoorende de Wede van Drunen, staende achter Roomen op den Hoogen Steenwech alhier ende dat ter saecke van eene verboden paepsche conventicule op heden aldaer gehouden bij mij gevonden ende gestoort (...) mijn recht ende actie tot betalinge van alsulcke mulcte van vijffentwintich gulden als mij is competerende op ende tegen allen ende een iegelijcken die inde bovengemelte conventicule gekent zijn ofte naermaels bekent zullen connen werden om etc: Aldus s'hertogenbossche den 6e april 1665 was onderte: M. Ackersdijck.1665'* (Schouts-archieven, BHIC; mulcte = boete).
Van Susteren bevestigt de inval en de betaling aan Ackersdijck:

'dat dese voors. stooringe alsoo is geschiet, de penningen daer van alsoo getelt, ende de originele quijtantie waer van hier boven staet copije aen mij ondergeschr. is gelevert, attesteere ick met mijne gewoonelijcke hier ondergestelde signature actum alsvooren'. Henrick van Susteren.

Henrick van Susteren is sinds 1628 eigenaar van een bierbrouwerij in het pand Het Half Varken. (Hooge Steenweg 15, de voormalige Luxorbioscoop). Henrick bekrachtigt zijn betaling aan Ackersdijck, zoals hierboven weergegeven. Zijn vrouw is Elyzabeth van Zutphen. Hun beider zoon zou het pand in 1691 verkopen. Henrick van Susteren komt ook bij bedehuis 10 ter sprake. Vlak in de buurt van het achterhuis van bedehuis 11 'Roma' (op de kaart p.79: nr.330) - met een brugje over een Diezetak - staat de schuilkerk St.-Pieter, Achter de Tolbrug. (zie p.78-80).

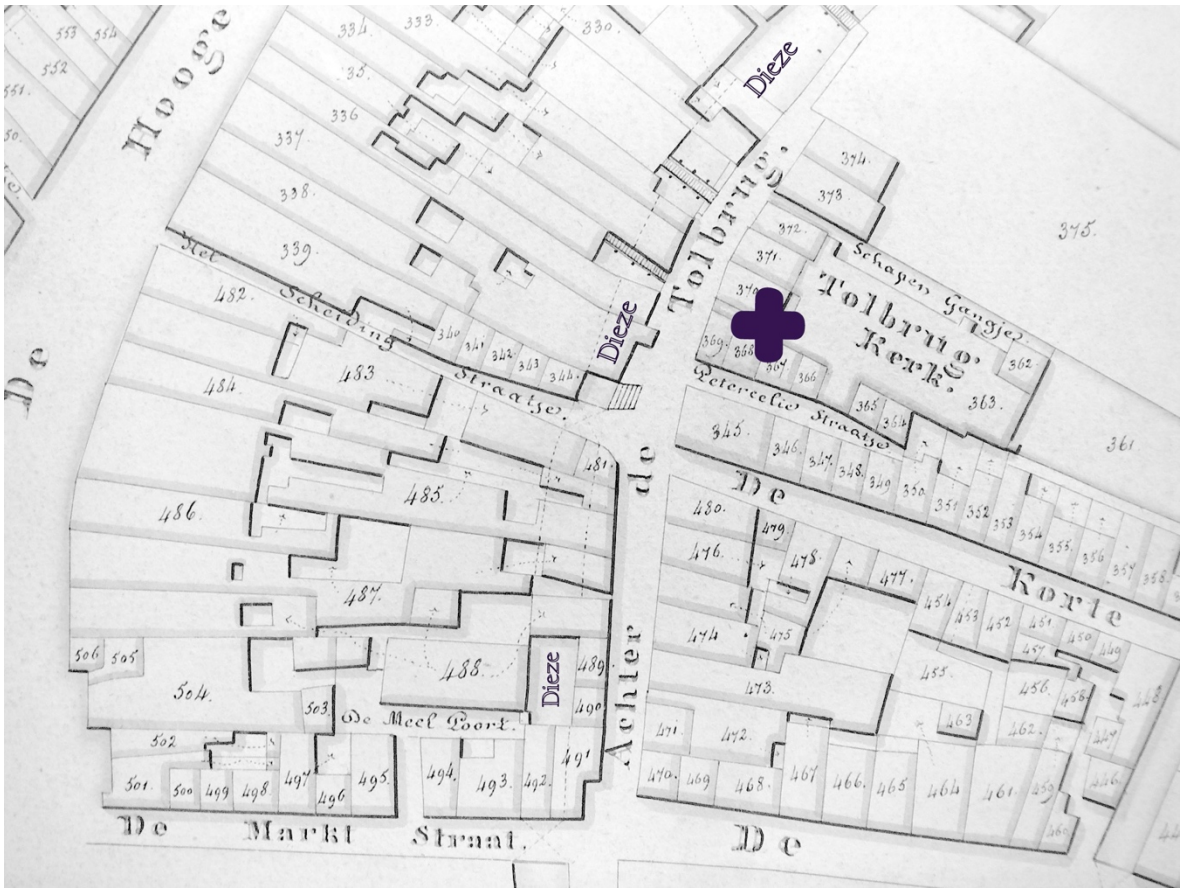
Incident in 1673.
Op tweede kerstdag van 1673 verstoort Martinus Ackersdijck een viering in de huiskerk van Catharina van Drunen, Achter de Tolbrug. Er ontstaat tijdens deze inval een ernstig handgemeen. De onderschout raakt gewond en trekt zich terug met zijn 'dienaars met de korte stok'. De inval veroorzaakt grote beroering onder de katholieken, zozeer dat de Staten-Generaal en de prins van Oranje aan de stadsregering vragen zich te matigen bij het nemen van represailles. Sinds die tijd worden in de stad en de dorpen in de Meierij de kerkenhuizen voor roomsen niet lichtvaardig binnengevallen. Wel volgt op 17 januari 1674 reeds een felle schriftelijke reactie van de Staten-Generaal, gericht aan het stadsbestuur.

Hezenmans schrijft op bladzijde 301 een verslag over deze gebeurtenis. Hij dateert die inval eveneens op tweede kerstdag 1673. In het 'document humain', de Kroniek van het St.-Geertruiklooster, vinden we over het jaar 1673 het volgende fragment vermeld. De data stemmen niet overeen.

'Int jaer als boven (1673) de 22 october sijnde sondag is de heer Martinus Ackersdijck, stadthouder alhier, geadsisteert met de dienaers van de Corte Stocken gecomen ten huijsse van Catarina van Druenen, staende achter de Tolbrug ofte in de kerkck, daer pater Christoffel Dolre jesuit was dienst doende, alsoo hij stadthouder geïnformeert was; ende daer gecomen sijnde om te stooren, is hij door verschijde borgers ende soldaten alsoo bejegent geworden ende met gewelt gerepauseert, dat hij niet alleen met stoelen ende bancken, mitsgaders ontrent de twintich bloote rapiers uijt de vergaderinge gedreven ende vervolgt is met sulcke vehemente verwoethijt, dat hij buijten de deure ende op de publiecke straet sijnde, aldaer noch over een bierwagen terneder was gestort geworden; maer oock verschijde slaegen, soo binnen als buijten de deure bij hem ontfangen, hem noch geïnfligeert was een seer periculeuse wonden int hooft, penetrerende tot in het pericranium, ende alnoch een diepe steeck met een moortpriem int dick van sijn lijff; sulxs om de rasende furie van die menschen te ontgaen ende sijn leven te salveren, genootsaeckt is geworden sonder hoet ofte stock hem te retireren in het huijs van den naesten chirurgijn, lopende ondertussen het bloet van den hooffden tot de voete in groote quantitijt alle sijne clederen langs, tot over de straet toe; hem noch een extra ordinair geschreuw ende gejuijch volgde'.

Sindsdien voeren de officieren/stadhouders van de schouten de plakkaten niet strikt uit, maar laten zich door geld verblinden. Er wordt geen geheim meer gemaakt van het bestaan van schuilkerken. De autoriteiten staan de katholieke samenkomsten oogluikend toe tegen betaling van 'recognitie', een soort belasting die niet gering is.
Op 5 mei 1689 worden de huisjes aan de oostzijde van de straat verkocht aan de Leidenaar Adriaan Wittert van der Aa, een vriend van de opvolger van pater Dolre, namelijk pater Ydens. De vriendschap dateert uit de tijd dat Ydens missionaris was in Leiden. (zie p.126). Wittert van der Aa koopt de huisjes om ze als schuilkerk te kunnen behouden. *'Mynheer Ydens p.m. voorsaet van mynheer Doncquers, syn kerck gebouwt hebbende, heeft die laeten vestigen op den naem van den oudsten Heer Wittert, dien ik nog wel gekent hebbe'...,* schrijft pater Boucquet. In de periode dat pater Ydens dienst doet, is er een aantal huisjes tot kerkhuis verbouwd. (van Hoeck, 1926-1927).

Incident in 1690.
Een nieuwe verstoring vindt in 1690 plaats. Daags voor Driekoningen worden in het kerkje drie jonge Turken met de namen Mustapha, Agamet en Meligom katholiek gedoopt door de jezuïet Theodorus van den Poll. Zijn broer, Hendrik Ignatius van de Poll, heeft deze Turken in Hongarije gevangen genomen. Zij krijgen als doopnamen Caspar, Melchior en Balthasar! De apostolisch-vicaris Bassery wil de peter zijn, maar omdat hij niet in deze streek wordt toegelaten, vertegenwoordigt pater De Cotereau hem, de eerdergenoemde rector van de nonnen van het St.-Geertruiklooster. Meter is prinses Magdalena Elisabeth, vorstin von Löwenstein, echtgenote van Walraad Graaf van Nassau-Usingen (1635-1702) veldmaarschalk der Staatse troepen en sinds 1684 gouverneur van 's-Hertogenbosch. De Staten-Generaal nemen deze gebeurtenis zeer ernstig op en de bidplaats wordt tijdelijk gesloten. Van den Poll wordt verbannen, maar keert in stilte in 1691 naar onze stad terug, na betaling van een hoge boete. Hij overlijdt datzelfde jaar. De prinses mag niet meer met een koets naar de huiskerk rijden omdat de protestanten daar aanstoot aan nemen. (Hezenmans, p.331).

nr. 333: Het Half Varken, in de 20e eeuw Luxorbioscoop; nr. 330: Rome

N.B.: Zie de steegjes Schapengangje en Peterceliestraatje op deze kaart van 1832. De Dieze, ten westen van Achter de Tolbrug is tussen de stippellijntjes zichtbaar, er liggen enkele bruggetjes; hier en daar is de Dieze overkluisd. De schuilkerk (+) wordt in 1780 vervangen door de hier ingetekende Tolbrugkerk op perceel 363. Die is tot 1843 in gebruik geweest. Dat jaar is op perceel 375 de St.-Pieterskerk van architect Laffertée gebouwd. Die is in 1982 gesloopt.

Jezuïeten in deze schuilkerk.

De volgende jezuïeten zijn werkzaam geweest in deze statie: Bosschenaar Jacobus van Gerwen, in 1628 ingetreden in de orde, van 1640 tot 1669 (†). Vervolgens is Christophorus van Dolre bedienaar, van 1669 tot 1686 (†). Joannes Baptist Sophie is hier voor een heel korte tijd in 1686. Tevoren diende hij in een statie in Breda. Franciscus Ydens uit Leiden dient van 1686 -1707 (†). Theodorus van den Poll is incidenteel bedienaar in 1690. De laatste jezuïet was Daniël Doncquers, geboren Bosschenaar en in 1688 ingetreden. Vanaf circa 1705 kwam hij Ydens assisteren, want die tobde met zijn gezondheid. Hij kreeg meteen te maken met de hatelijke vervolging wegens de bekering van Sophia Aelberts. Het doopboek, dat loopt van 1709 tot 1730, vermeldt Doncquers voortdurend als pastoor. (‘Taxandria’ 1910, p.122; genealogie fam. Doncquers, ‘Taxandria’ 1899).

Als op 7 mei 1720 het verbanningsdecreet voor de jezuïeten wordt uitgevaardigd, kan pater Doncquers niet vertrekken, omdat hij door een val een been en arm heeft gebroken. Hij dient een rekest in bij de Staten om voorlopig te mogen blijven. Dat wordt gehonoreerd: *‘Resolutie. Doncquers Jesuit, gepermitteert tot syn genesinge binnen 's-Hertogenbosch te blijven, sonder eenige dienst te doen, den 15 November 1720.’*

Toen in 1732 de statie dicht moest en Doncquers werd verbannen, week hij uit naar Bokhoven. Hij pendelde wel tussen Bokhoven en de stad, maar het leven werd hem zuur gemaakt en daarom nam hij in 1734 alsnog de wijk naar Antwerpen. Pater Cornelius Boucquet schrijft

over deze vlucht: *'Als mynheer Donquers door mynheer Gysels syn swager met de grootste voorsightighyt naer de provintie ghebraght wiert, omdat hy hier te lande niet langer en kost nogh moght blyven, heeft hy syn meubels, huysraedt, boecken en silverwerck van huys en kerck gelaeten in bewaernisse van syn twee susters Juffrouwen Doncquers en Mevrouw Gysels.' Verder: 'Pater Doncquers maakte zich verdienstelijk, met zeer grote toewijding in Antwerpen, maar zijn hart was bij zijn geliefde kudde in zijn geboortestad. Hij overleed op 74-jarige leeftijd in Antwerpen, op 30 april 1744.'*
In 1744 schrijft jezuïet Boucquet vanuit Ravenstein aan zijn overste een bezorgde brief. Het was zijn antwoord op de vraag van de overste of het altaar van de buiten gebruik gestelde schuilkerk Achter de Tolbrug niet aan een arme buitenkerk geschonken zou moeten worden. Boucquet: *'Ik oordeele dat de Catholycken die voordesen haere kerke gehouden hebben by Mijnheer Doncquers en syn voorsaeten de eerste souden syn die haer kraghtelyk souden stellen tegen het weghnemen van dien autaer (...) dat er groote opspraeck soude ontstaen onder de Borghers (...) ik hebbe noyt menschen gekent, die soo praetaghtigh en klapaghtigh syn als de Bossenaers.'* (Van Hoeck, 1926-1927; Van Miert, 1923).

Aan de assistent van Doncquers, seculier Antonius Paymans, wordt op 29 januari 1732 de toegang tot de schuilkerk ontzegd. Deze St.-Petruskerk wordt opnieuw in gebruik genomen nadat de schuilkerk in de Kruisstraat (bedehuis 12) was ingestort in 1745. Van 1745 tot 1843 is ze door seculieren bediend. Er zijn veel assistenten en kapelaans bekend die worden geadmitteerd. (door Den Haag toegelaten). Vanaf 1750 o.a. A.v.d. Bloemen, J. van Venroy, G. Couwenberg, W. Loomans, L. van Herck (in 1782 naar de St.-Jacob overgeplaatst), J.D. v.d. Meulen (die in 1790 pastoor wordt), J. van Erp, J.H. van Groenendael, J. Hoogaerts (later pastoor), W. Staessens (later pastoor). Er hebben meer kapelaans gediend. Ze werden vaak binnen de stad verplaatst, c.q. bevorderd. (Zie: Schutjes, p. 291-355).

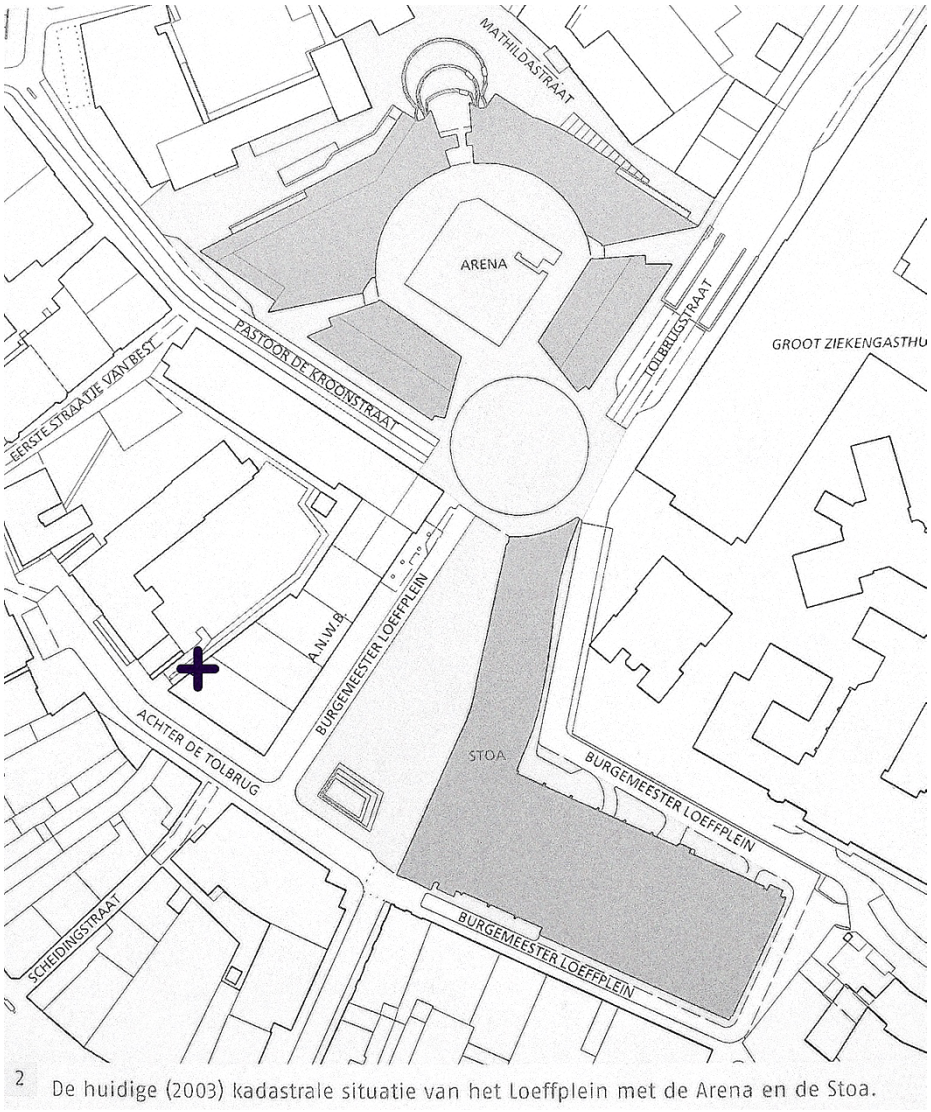
Inventarisgegevens:

* 'Een altaarstuk uit de Oude Tolbrugkerk, voorstellende de heiligen der sociëteit, gesigneerd L. Blendel f. Ao 1700, wordt nog heden op Mariëndaal in Grave bewaard' (Van Miert). Een ander schilderij dat genoemd wordt, 'Broederschap van den zaligen dood', heeft in de sacristie van de St.-Pieterskerk gehangen.

* Omdat Daniël Doncquers zijn kerk moet sluiten in 1732 wordt de inventaris deels verkocht, deels in bewaring gegeven bij Catharina van Santen. (van Hoeck, 1926-1927) .
Catharina van Santen presenteert in 1744 de hele inventarislijst van de schuilkerk van 'Achter de Tolbrug' aan de autoriteiten van de stad. Hierin staat o.a. vermeld: 'een levensgroot beeld van de H. Franciscus Xaverius, gesneden van den vermaerden beeltsnijder Vervoort tot Antwerpen woonenden'. (Van Liebergen). Dit is dezelfde inventaris als waarover ik schreef bij het schuilkerkje van Boucquet: de inventaris is waarschijnlijk grotendeels verhuisd van de Lange Putstraat naar Achter de Tolbrug.

* Enkele schilderstukken uit deze jezuïetenstatie zijn bewaard gebleven. De genoemde pater Chr. van Dolre zou mogelijk het schilderstuk 'De verheerlijking van de Jezuïetenorde' meegebracht hebben uit Alkmaar, om als retabel te gebruiken. Het is geschilderd door Matthijs van den Bergh (Ieper, 1615-Alkmaar, 1687) en is tussen 1811 en 1836 overgebracht naar de St.-Jan. (Begheyn, 2002). Het kwam toen in het oksaal te hangen, totdat dit oksaal verkocht werd in 1867. Nu prijkt het in de Sacramentskapel.

* Daar hangt ook het schilderstuk met de voorstelling van de in 1729 heilig verklaarde Johannes Nepomucenus (Nepomuk). Nepomuk is sinds 1732 de beschermheilige van de jezuïetenorde, vanwege zijn standvastigheid met betrekking tot het biechtgeheim. De schilder is onbekend, maar ook dit stuk komt vermoedelijk uit deze schuilkerk van St.-Pieter.

2 De huidige (2003) kadastrale situatie van het Loeffplein met de Arena en de Stoa.

Kruisje (+): locatie van de eerste schuilkerk. (zie ook p.41).

De pastorie:
In 1716 koopt de in 1670 geboren Mr. Paulus Suyskens, overtuigd katholiek, gehuwd met Theodora de Hee, het voormalig refugiehuis van Mariënhage. Het wordt gebruikt als pastorie van de huiskerk Achter de Tolbrug van de parochies St.-Pieter en St.-Jan gezamenlijk. De eerste bewoner is pater Daniël Doncquers, maar het huis staat op naam van Paulus Suyskens. Later wordt de woning voor 3000 gulden verkocht aan diens zoon Mr. Lambertus-Ignatius Suyskens en in 1742 overgedaan aan Johan van Hee, rooms seculier priester te Berlicum. Vijf jaar nadien komt de pastorie in handen van plebaan Lambertus Hoeks. Hij bepaalt dat het huis na zijn dood pastorie blijft van de parochie Achter de Tolbrug. De erfgename van de plebaan, Maria Hoeks, transporteert het huis in 1764 ten behoeve van ‘de gemeente der roomsche kerkschuur A. de Tolbrug’ aan de pastoor van St.-Pieter, Johannes van Venrooy. Het wordt eigendom van de parochie. (van S.v.Y. I, p.159).

De schuilkerk:
Plebaan Lambertus Hoeks krijgt, na een verzoek daartoe, van de Staten-Generaal in 1745 toestemming om kerkdiensten te houden in de huiskerk ‘Achter de Tolbrug’ (die vanaf 1732 gesloten was geweest). Een gunst, omdat het kerkhuis in de Kruisstraat eerder dat jaar was ingestort. (Zie p.84).

In 1747 is de bidplaats Achter de Tolbrug één van de zeven toegelaten katholieke bedehuizen, volgens de Resolutie van de Staten-Generaal van 16 februari 1747. De andere zes: het bedehuis in de Postelstraat, de twee kerkjes in de Vughterstraat, het kerkje in de Kerkstraat, de St. Jacobskerk en het bedehuis In den Boerenmouw.
In 1731 werden er nog tien schuilkerkjes geduld, maar sindsdien is het aantal geleidelijk aan beperkt en het toezicht op de bedienaren verscherpt.

Vanaf 1773 is het de parochies toegestaan om een kerk en pastorie in eigendom te hebben. In 1779 krijgt plebaan Johannes van Venrooij van de rooms-katholieke gemeente 'Achter de Tolbrug', dan ook toestemming om zijn kerk te slopen en een nieuwe te bouwen. (Janssen, 2006). Hier volgen enkele bijzonderheden: Het archief van de Sint-Pieter bevat een akte waarin de plebaan vijf huisjes in het Lammerstraatje (Schapengangetje), één huisje in de Korte Tolbrugstraat en één in het Peterceliestraatje overdraagt voor de bouw van een nieuwe kerk. Uit deze huisjes was de 'schuilkerk' samengesteld. Eerder was Adriaan van Wittert van der Aa (1641-1698) eigenaar, vriend uit de Leidse tijd van pater Franciscus Ydens. Daarna werd het eigendom overgedragen aan Peter van Iperen en diens echtgenote Maria Hoeks, zus van plebaan L. Hoeks. In 1779 wordt de parochie van St.-Pieter eigenaar.

Na vergroting van deze kerk, wordt het op de kadastrale kaart vermeld als 'Tolbrugkerk'. Die blijft nog tot 1843 dienst doen; vanaf het jaar 1840 evenwel alleen als kerk van de parochie St.-Pieter, nadat deken-plebaan Joannes Hoogaerts dat jaar gestorven is. De St.-Jansparochie kan weer in de St.-Jan terecht. In 1843 wordt de St.-Pieter, een Waterstaatskerk (architect J.H. Laffertée) in gebruik genomen. (zie foto). Gebouwd op een terrein dat al in 1807 is gekocht. (op perceel 375, p.41). Het ligt tussen de pastorie en de schuilkerk. De voorgevel aan de voormalige Marktstroom van de Dieze en de achterzijde grenzend aan de overkluisde Grote Stroom. De oude Tolbrugkerk wordt dan afgebroken om plaats te maken voor parochiescholen.

De eerste Sint Pieterskerk, uit de 15e eeuw, is oorspronkelijk een broederschapskapel van pelgrims die naar Rome zijn gelopen, naar het graf van Petrus en Paulus. Die kerk is in 1450-1452 gesticht en wordt in 1645 afgebroken ten behoeve van een vrij schootsveld voor de 'Papenbril'. De parochie Sint-Pieter bleef met een eigen pastor functioneren tot 1646, daarna kregen de plebanen van de St.-Jansparochie de neventaak van 'deservitor', waarnemend pastoor, van de St.-Pietersparochie. Tot 1840.

Foto uit 1965: De Sint-Pieter uit 1843 met op de achtergrond de 'Pastorij' Achter de Tolbrug, met de hoge traptoren, het voormalige refugiehuis.

De pastoors van de parochie waren achtereenvolgens: H. van den Leemputte, (vanaf 1620 kanunnik; vanaf 1630 tot 1657 pastoor van de St.-Jansparochie), H. Lintermans, W. van den Boom, J. van Kessel, S. Wydeven, L. Hoeks, J. van Venrooy en J. Hoogaerts. Deze laatste is pastoor tot 1840. Deze geestelijken woonden vanaf de tweede helft van de 18^{e} eeuw vlakbij, in het refugiehuis waar tot oktober 1629 augustijnen woonden. (Boekwijt, p.21).

B. De schuilkerken die door dominicanen bediend werden

Dominicanen.
De orde van de dominicanen of predikheren (o.p. ordo praedicatorum) is gesticht in 1206 door de Castiliaanse kanunnik Dominicus Guzman die leefde van circa 1170 tot 1221. Hij gaat in 1206 op reis met zijn bisschop. Deze toont hem hoe de Albigenzen, de Katharen, leven rond Albi, bij Toulouse. De leefwijze van de Katharen wordt de leefregel voor de predikheren. Die is zo verwoord: 'Door vorming en studie uitgroeien tot kundige predikers, die daar leven, waar zij nodig zijn, tussen de mensen. Zij prediken en onderrichten hen, maar leven uitsluitend van aalmoezen. Zij hebben geen enkele bezitting. Zij gaan uit bedelen. En ze leven rein zoals de Katharen, celibatair'.
Dominicanen beschouwen zich als 'Domini Canes', waakhonden van de Heer, en leveren als monastieke intelligentsia belangrijke functionarissen aan de kerkelijke inquisitie.
Lang voor de 'reductie' van 1629 zijn ze al werkzaam in 's-Hertogenbosch. In 1286 vestigen twee dominicanen uit Leuven zich in een terminarishuis en na aankoop van meer vastgoed, erven en woningen, leggen ze in 1296 de grondslag voor een groot klooster, ten noorden van de tegenwoordige Predikherenpoort. Na de grote stadsbrand van 1419, met als gevolg de volledige verwoesting van het klooster, bouwen ze op dezelfde locatie leen nieuw convent, aan de noordzijde van de Dieze. De kapel rust op een overwelving van de Groote Stroom. Ten noorden van de kloostergebouwen ligt een boomgaard en een beemd, tot aan de stadswal. Het klooster is dan vanaf de Hinthamerstraat niet meer te zien, nieuwe huisjes staan er voor. Bij het bezoek aan de stad in 1481 schenkt aartshertog Maximiliaan I een bedrag voor de bibliotheek van de kloosterlingen. Twee jaar later verlaten de paters tijdelijk de stad omdat de heersende pestepidemie is binnengedrongen in het klooster en aan veel paters het leven heeft gekost, ook buiten het klooster bij het verzorgen van noodlijdende poorters. De Beeldenstorm van 1566 en oproeren hebben nadien veel schade toegebracht aan de eigendommen. Na de capitulatie van de stad in 1629 worden 69 dominicanen uit de stad verbannen. (Meijer, p.93). Ze nemen de vlucht naar dorpen in de Meierij voor hun apostolisch werk. Van hen vinden er 24 onderdak in een klooster in Breda. Korte tijd daarna vestigen ze zich in Venlo en vervolgens in Gemert, totdat de Staatsen daar in 1648 huishouden. Ten slotte belanden ze in Mechelen, waar het Bossche predikherenklooster in 1652 'hersteld' wordt. Het Bossche convent is onderwijl door de Staten geconfisqueerd en in 1641 gekocht door koopman/aannemer François Blom en pensionaris Jean Gans. Ze hebben de verplichting op zich genomen om twee straten aan te leggen op het kloosterterrein, de 1e Nieuwstraat en de 2e Nieuwstraat (nu St. Josephstraat). Alle kloostergebouwen worden gesloopt. (Van der Vaart, 1999, pp. 129-162).
Na 17-09-1629 verblijven nog 4 predikheren in 's-Hertogenbosch, al of niet met toestemming van de overheid: de paters Joannis Davidts, sacristijn (koster), Augustinus Leerse, Dominicus Strick en Leonardus Jansenboy. In 1630 wonen ook Raymundus Pottey en Joannes Hoorenbeeck in de stad. Hier bedienen ze een aantal geheime bedehuizen. De prior van de dominicanen in Leuven, pater magister Rijder(us), reist dat jaar naar 's-Hertogenbosch om met de verdreven bisschop Ophovius, ook een dominicaan, te kunnen corresponderen over de omstandigheden ter plekke. Uiteindelijk blijft de predikherenorde tot 1770 in de stad vertegenwoordigd. Twee van de schuilkerkjes die ze bedienen, behoren tot de oorspronkelijke parochies van de stad, namelijk één op het Hinthamereinde, van de St.-Jacob, en één in de Vughterstraat, van de St.-Cathrien. (De andere huiskerk in de Vughterstraat, die van 'De 7 Weeën' wordt door de minderbroeders bediend. De dienstdoende pater werkte er als assistent van de officieel benoemde pastoor van de Sint-Cathrienparochie.) De pastoors van de parochies zijn doorgaans Bossche kanunniken, die zijn in 1629 niet verbannen. Ze stellen clandestien hun woonhuizen open om de Mis te vieren. Het derde kerkje van de dominicanen, St.-Anna, ligt verscholen achter de huizen van de Kerkstraat, Gasselstraat en Hinthamerstraat. Stoutmoedige predikheren trekken door de Meierij, het risico van arrestatie op de koop toe nemend. Daar is de provinciaal, hun overste, niet altijd gelukkig mee, want bij gevangenneming moet de arme geloofsgemeenschap de enorme losprijs opbrengen. Denk aan de eerder genoemde dominicaan Ambrosius van Cleeff. Over Gerardus van Wassenbergh o.p. wordt hierna geschreven.
In 1639 vestigen dominicanen die uit Den Bosch zijn verdreven zich in Gemert. (Ze nemen een bijzonder beeldje van 'Maria met de rozenkrans' met zich mee.) Daar geven ze les op een bloeiende Latijnse school. Na de Vrede van Münster in 1648 vluchten ze en bewonen in 1649 in Mechelen hun dominicanenklooster. Maar in Gemert worden de prior, pater Davidts, en de plaatselijke pastoor, J. Santfoort, gearresteerd en in 's-Hertogenbosch gevangen gezet. Dat is voor de schout een mooie bron van inkomsten. Alle roerende kostbaarheden van de paters uit Gemert worden gestolen door Staatse

soldaten. De Heer van Gemert, Grootmeester van de Duitse Orde, verzet zich op wettelijke gronden tegen de Staatse bezetting, maar er komt pas in 1662 een vredesverdrag. In 1670 kunnen enkele predikheren als paters-docent terugkeren, maar niet in kloosterverband. Ze wonen er tot 1680 relatief anoniem. Om botsingen met de Staten-Generaal niet op de spits te drijven, trekken de predikheren zich terug van de Latijnse school. Door deze voorzichtige opstelling wordt het traktaat van 1662 niet verscheurd door Den Haag en kan de godsdienstvrijheid voortduren in Gemert.
Over eerder genoemde dominicaan Gerardus van Wassenbergh is het volgende bekend. Hij vindt in 1656 onderdak bij een apotheker in Eindhoven. Hij richt daar de broederschap van de H. Rozenkrans op en trekt later rond als missionaris. In 's-Hertogenbosch staat hij bekend als 'pestpater' en maakt zich in de stad verdienstelijk door patiënten 'mette heete zieckte besmet sijnde' bij te staan. De hoogschout heeft de pest aan hem omdat hij geen 'smeergeld' betaalt. De priester bezit niets en hij houdt zich op in een arme buurt. Bovendien heeft hij voldoende krediet bij de bevolking, door wie hij op handen wordt gedragen. Toch nopen de omstandigheden hem om in 1680 te vluchten, want op 15 augustus wordt hij gedaagd. Hij ontsnapt op het nippertje, moet zijn kleding achterlaten en slaapt onder de blote hemel. (Hezenmans, p.307).
De hoog- en laagschout schrijft op 24 oktober 1680 over Van Wassenbergh dat hij zich *'niet en heeft ontsien nu voor de tweede mael binnen den Bosch te coomen doch het heeft oock weijnich gescheelt ofte mijn stadthouder soude hem geattrapeert ende gevangen gekreegen hebben, oock soo dat hij nae alle apparentie int bloote hemelt sich heeft moeten salveeren ende cleederen achter laeten …'* (archief predikheren, omslag 3858, Erfgoedcentrum in St.Agatha).
Zijn kerkje wordt verbeurd verklaard door de Staten op 20 februari 1681. Tien jaar later wordt hij pastoor in Orthen, waar hij in 1698 overlijdt. (zie ook bedehuis 7, St.-Anna).
Het blijkt toch steeds opnieuw merkwaardig en ongerijmd, dat de Staten wel verdraagzaamheid betrachten ten opzichte van 17e-eeuwse agnosten als Baruch Spinoza en Pierre Bayle, Franse 'verlichte' filosofen en godloochenaars, 'wier schandelijke werken veelal hier te lande werden gedrukt' (Arnolds deel IV, p.29). Ook tegenover Portugese joden, Hollandse en Franse jansenisten bestond tolerantie, maar de Staten zijn gebeten op de roomsen, vooral op de kloosterlingen en jezuïeten. Het geeft te denken over de voorgeschiedenis in de 16e eeuw.

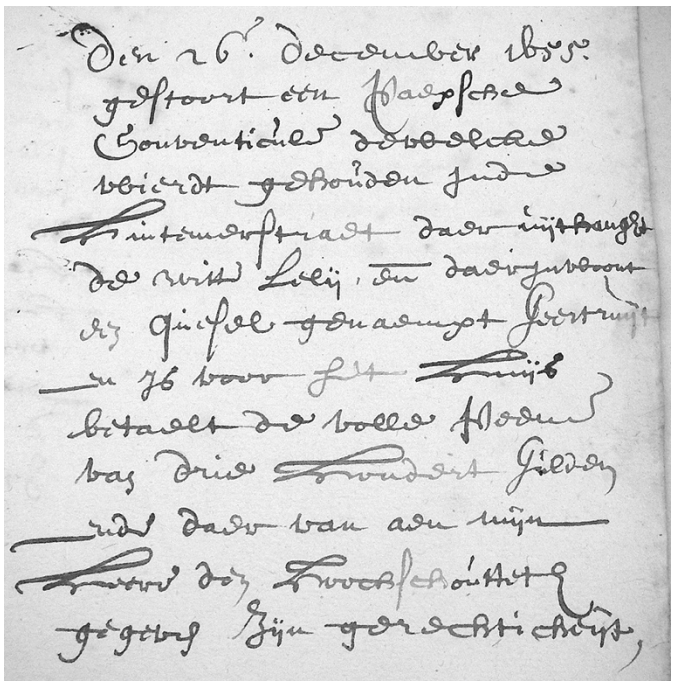
In 1704 overvalt de schout de huiskerk St.-Jacob op het Hinthamereind, naar later bleek vanwege de vlucht uit Helmond van Sophia Aelberts, waarover al eerder werd gesproken. Pater van Bilsen o.p. is onvindbaar voor de schout. Het meisje zou en moest gevonden worden. Twee predikheren uit Helmond worden gegijzeld. Jaren zitten ze vast in onze stad op de gevangenpoort. Plebaan van Kessel wordt een week gegijzeld; de predikheer uit de parochie St.-Cathrien, Petrus Kerckhoven biedt zich aan als gijzelaar en blijft 9 maanden vastzitten. In 1708 blijkt Sofia Aelberts overleden te zijn in Thouars in Frankrijk, - het wordt pas in 1710 bewezen geacht door de Staten, nadat een hoog losgeld is betaald - en de lucht begon op te klaren. Maar al die tijd wordt aan de regulieren de toegang tot hun kerkjes ontzegd. Dit is het begin van het eind van het werk van de regulieren. De Staten willen van ze af. Voor hen zijn seculieren minder bedreigend.

5. Bedehuizen van St.-Jacob: achter 'De Witte Lelie', Hinthamerstraat nr. 183 achter 'De Maagd van Den Bosch', Hinthamerstraat nr. 179 (na ± 1655)

De 15e-eeuwse Sint-Jacobskapel in de Bethaniestraat, parochiekerk sinds 1569, wordt na 1629 in gebruik genomen door gereformeerden. Daarom doet een kanunnik, Everardus van Ravensteijn van het kapittel van de St.-Jan, vanaf 1629 in het geheim heilige missen voor de parochianen in het Bethaniëklooster op de Windmolenberg. Hij dient hier tot zijn overlijden (19 aug.1642). Daarna neemt Johannes van der Meulen, rector van het Bethaniëklooster, de bediening op zich. Hij is daar al vanaf 1623 rector. Pater Francois Corluy, van het klooster Groenendael in het Zoniënwoud bij Brussel wordt later rector van het Bethaniëklooster. De bewoners van het klooster, reguliere kanunnikessen, vertrekken na 1648 naar hun nieuwe klooster in Vilvoorde (B), dat sinds 1642 in gebruik was genomen. (Dykmans, p.114).
De dominicanen zijn vanaf de 'reductie' steeds geestelijk verzorgers geweest in de parochie. Ze assisteerden genoemde rectoren die in feite pastoors waren.
In 1629 assisteert de predikheer Leonardus Janssenboy, die door bisschop J. Bergaigne in 1644 benoemd wordt tot pastoor. Hij verblijft hier tot zijn dood in 1663. De in de stad geble-

ven dominicaan Joannes Davidts legt vanaf 1641 huisbezoeken af en dient sacramenten toe. In 1643 duikt de predikheer Matthias van Susteren op in de stad. Van 1663 tot 1672 is hij pastoor. Zijn schuilkerkje is ingericht achter het huis De witte Lelie, waar onderschout Ackersdijck enkele keren binnenvalt. Hij noteert in zijn Memoriael:

'Den 27e december 1654 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huijsinghe toebehoorende Philips Lievens, gestaen opt Hintemereynde alhier, daer inwoont een quesel genaempt Geertruijt. Is voor het huijs betaelt de volle peene van driehondert Gulden. Ende daer van aen mijn Heere den Hoochschouth betaelt sijn gerechticheijt.'

Een volgende inval:

'Den 26e december 1655 gestoort een paepsche Conventicule dewelcke wierdt gehouden inde Hintemerstraet daer uijthanght De witte Lelij, ende daer inwoont een quesel genaempt Geertruijt en is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daer van aen mijn heere den hoogschouteth gegeven zijn gerechticheijt,'

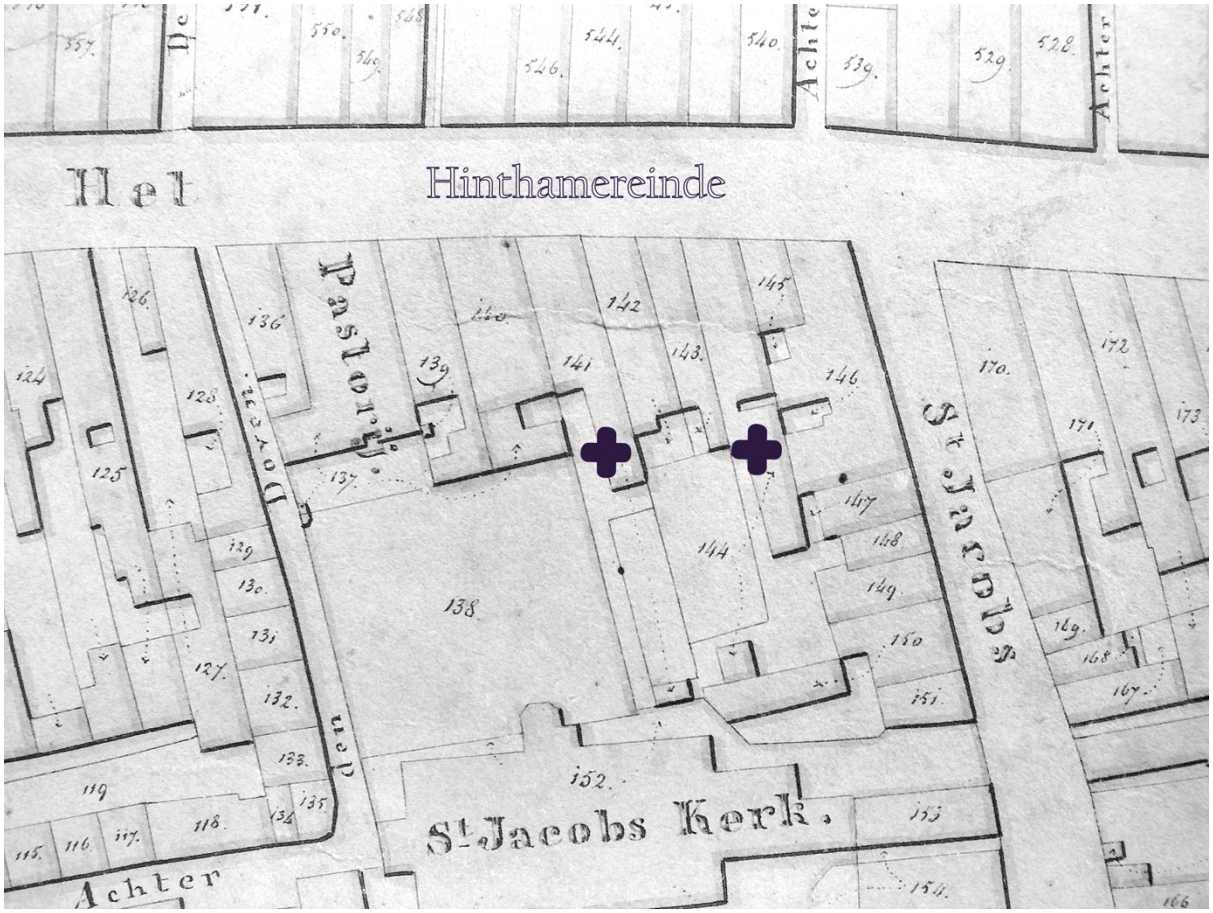
Uit verschillende akten blijkt dat Philips Lievens eigenaar is van De witte Lelie. Het bedehuis heeft natuurlijk een vluchtgang. In 1657 staat in een akte: '*huijs, erve, hoff ende drie cameren, met eenen doorganck in de St. Jacobsstraet, gemeynlic genoempt In de witte lelye'*.

Ackersdijck geeft de schout drie namen door van verdachte huiseigenaren/bewoners: Geertruijdt Croes, de genoemde kwezel, Willem van Campen en Wouter Passers.

De predikanten kanten zich met succes 'tegen het stoute en van dag tot dag opstijgende pausdom; dat moet ingebonden worden'. De schuilkerk is na 1655 overgebracht van het achtererf van De Witte Lelie naar het erf gelegen achter het huis De Maagd van Den Bosch. Het is niet precies bekend wanneer deze verhuizing gerealiseerd werd, maar die moet wel vóór 1663 hebben plaatsgevonden. De gebedsruimte is in het achterhuis gevestigd en in het voorhuis woont de pastoor van 'de parochie van het Hinthamereind'.

De dominicaan Matthias van Susteren doet dienst tot zijn dood in 1672. Hij verkreeg recht van overpad door een steegje van drie voet breed, tot het achterhuis van De Maagd van Den Bosch, vanaf de Sint Jacobsstraat.

In 1671 verbiedt de stadsregering om verbouwingswerkzaamheden voort te zetten aan twee woningen die tot roomse huiskerk worden ingericht. Er was een verzoek daartoe ingediend, maar dat mocht niet baten. De boete zou anders *f.3*00 bedragen (Memorie voor het Hoogh Officie, Schoutsarchief BHIC, 15 juni 1671, waarin gesproken wordt van *'twee nieuwe timmeragien, bijna halff voltrocken, geconstitueert tot paepsche kercken.')* Over de inrichting en inventaris van het pastoorshuis van Matthias van Susteren in de Hinthamerstraat kennen we details, dankzij zijn testament van 1672. Het betreft o.a. schilderijen met religieuze afbeeldingen, een studeerkamer, heilig vaatwerk, lijnwaad en een habijt in een koffer, want hij ging 'in burger' over straat. (Meijer, p.134).

Kaart 1823. Perceel 141 De Maagd van den Bosch, nr. 144 De witte Lelie.
Nr. 152: Sint-Jacobskerk van 1804-1844

Na Van Susteren zouden tot 1740 nog tien predikheren volgen als bedienaren van de schuilkerk van St.-Jacob. Meestal zijn ze met tweeën. In 1665 verblijven er de paters Michaël Le Hardy en Joh. Bapt. de Bruijn, in 1672 is komt Amandus van der Waerden. Hij wordt in 1674 naar Mechelen geroepen, gekozen tot prior. Petrus van den Bossche is de volgende, maar hij wordt in 1685 levenslang verbannen omdat hij in Antwerpen een catechismus publiceerde, hetgeen de verbittering van de protestanten opwekte. Hij overlijdt in 1686. Daarna dient de Bosschenaar Joannes van Bilsen († 31dec.1728). Hij werkt hier 43 jaar maar van 1704 tot 1713 is hij eigenlijk vleugellam. Vanwege wrok van de Staten in de kwestie Sophia Aelberts mogen regulieren in deze periode niet hun werk doen; vanaf 1714 wel weer. (Maar de jezuïeten niet, zij waren door Rome's vijanden het meest gevreesd en bijgevolg het meest gehaat.) In 1693 komen als assistenten de predikheren Dominicus van der Graft en Lamb. van den Heuvel naar de stad. De parochie is een hechte gemeenschap: in de jaren 1693-1714 zijn er toch 2434 kinderen gedoopt.

Vanaf 1714 - als de problemen omtrent Sophia Aelberts achter de rug zijn - werken er nog enige dominicanen: eerst Petrus Josephus van der Vliert, daarna Jacobus Le Hardy (†1734), en ten slotte Thomas van Coersel, die in 1740 overlijdt, en de laatste dominicaan in deze parochie is.
Twee keer komt de achternaam Le Hardy ('de stoutmoedige') voor. Het is misschien niet toevallig dat de weduwe van Bernaert Le Hardy in De Gulden Roos woonde.

In 1686 is - zoals gezegd - Joannes van Bilsen bedienaar. Hij is Bosschenaar uit een aanzienlijke familie. Deze predikheer wordt echter niet tot pastoor benoemd. Om de overheid niet nog meer te provoceren draagt de vicaris dat ambt op aan de kapucijn Jacobus van St.Truijen, die zijn kerkhuis heeft Achter de Boerenmouw. Jacobus wordt kort daarna als pastoor opgevolgd door seculier Judocus Tibosch. In 1687 geeft Judocus zijn ambt op ten behoeve van zijn zwager Petrus Tibosch, een seculier die nota bene het Jansenisme aanhangt, maar pastoor wordt. Zie bedehuis 14.
In 1688 weet hij toestemming te krijgen om in het huis van zijn tante, De Druijf, een bidplaats te openen. Zou hij zijn parochianen kunnen beïnvloeden? De jansenisten en seculieren hebben één eigenschap gemeen: een hekel aan religieuzen. Bij hen bestaat daarom het streven om de paters uit het missiegebied te weren. Omdat pastoor Petrus Tibosch weinig aanhang trekt, gaat hij bij Van Bilsen wonen om samen het St.-Jacobskerkhuis te bedienen. Het botst tussen die twee en na bedreiging met een kerkrechtelijk proces verdwijnt Petrus Tibosch naar Holland in 1690. Van Bilsen krijgt toestemming van de Staten-Generaal in 1691 om zijn kerkje enigszins te vergroten (Meijer, p.138). Na de dood van Jacobus van St. Truiden wordt Van Bilsen tot deken van de stad benoemd.
In 1698 verschijnt uit Rome al het decreet dat de parochie St.-Jacob definitief aan de dominicanen wordt toegewezen.

Kadaster 1823	**Mosmans 1907**	**Huis-nrs. 2009**	**Namen van woningen**
172	491	193	De Druijf
171	492	189	De Kattendans
170	493	187	De stad Osch
146	494	185	De nieuwe stad Osch
145	495	183	De Kalverendans
144	496	183	De witte Lelie; later: De Hopzak
143	497	181	De gekroonde Hamer
142	498	181	497 en 498 waren 2 huisjes
141	499	179	De Maagd van den Bossche
140	500	177	De gulden Roos
139	501	X	De Klok
Pastorie	502	X	Het bont Paardje
Pastorie	502	X	De bonte Koe

Tabel: vergelijking van de gegevens: zie de afbeeldingen op de pagina's 48 en 50.

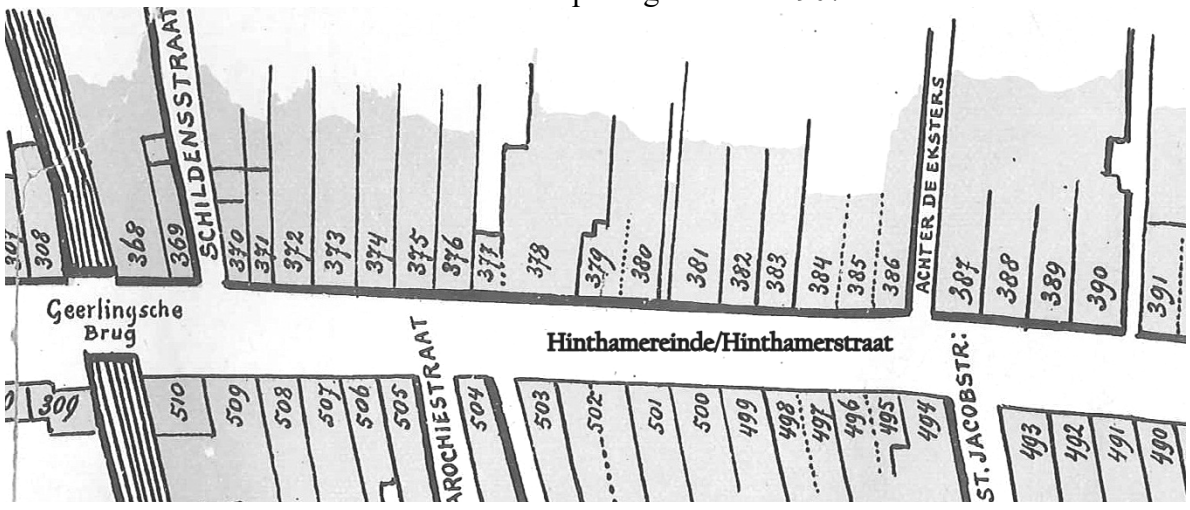
Verstopt koper…
De roomsen zorgen er na de capitulatie in 1629 natuurlijk voor dat grote hoeveelheden kerkelijke gebruiksvoorwerpen en sieraden bij vertrouwde personen verstopt worden. De protestantse schepen Guil. van Hout (zijn naam en die van 4 medebestuurders is vereeuwigd op de F-klok van 1150 kg., door F. Hemony in 1663 gegoten, voor de St.-Janstoren) krijgt hier jaren later lucht van en laat huiszoekingen doen. Met succes, want duizenden ponden koper komen aan het licht. Beelden, koperen spijlen en kandelaars worden daarna verkocht aan Jacob Noteman en omgesmolten. Deze klokkengieter is daardoor in 1641 in staat de G-klok van 5500 kg. voor de St. Jan te vervaardigen, bekend als De Noteman. De speurder heeft niet alle koper achterhaald, want Van Bilsen weet in 1706 nog 1467 pond te achterhalen en verkoopt dit koper tegen 5½ stuiver per pond, voor 403 gulden, 8 st. en 8 penn. aan een koperslager.
Alph. Mosmans spoorde in 1932 een notariële akte op van ± 1700 waarin de dominicaan Gerardus Geenen van het schuilkerkje St.-Anna en koperslager Johannes Spelters beiden de

volgende verklaring afleggen over de bestemming van dat geld: de opbrengst van het koper is bedoeld voor de geestelijkheid in de stad, als de nood hoog is. Na 75 jaar is de herkomst van het oud koper immers niet meer te achterhalen (Mosmans, 1932, p.196).

Geen tien, maar vijf huiskerken.
De strekking van een resolutie van 19 juli 1730 van de Staten-Generaal houdt in dat er geen nieuwe priesters vanuit kloosters meer toegelaten worden en dat de nog aanwezige regulieren een eed van trouw moeten afleggen in Den Haag. Bovendien wordt de belofte afgedwongen om 'geen Jesuïeten of monnicken in de statiën te benoemen'. Er wordt aan toegevoegd dat het aantal huiskerken van 10 naar 5 teruggebracht zal worden. De volgende mutaties volgen daarna, n.a.v. een sterfgeval:
In 1740 overlijdt Thomas van Coersel, de laatste pastoor en predikheer van de St.-Jacob. Enkele maanden heeft predikheer Hyac. Spijkers van het kerkje St.-Anna zich belast met de zorg voor de parochie St.-Jacob. Daarna wordt in 1741 de seculier Adr. van Engelen aangesteld, met machtiging van de Staten. Hij is uit het kerkje in de Lange Putstraat (bedehuis 2) verjaagd. In 1748 wijkt hij uit naar Uden.
Vanaf 1741 zijn alleen nog seculiere priesters als pastoors benoemd. Th. Hachtiens (1741-1746), G. Suyskens (1749-1782), Joan. v. Helmont (1766-1778), L. v. Herck (1782-1803) en anderen voor kortere tijd (Zie Schutjes, p.330-333 voor hun namen).

Van Heurn schrijft over de parochiekerk op eind 18e eeuw de volgende wetenswaardigheden: *'zy is taamlijk groot en omtrent vierkant, 15 bij 15 meter. Er stonden drie altaren, een predikstoel en een albasten beeld van Jacobus Major, schutsheer der oude en der tegenwoordige St.-Jacobskerk. De kerk heeft twee uitgangen, één naar de St. Jacobsstraat en de andere in een straatje, thans Achter den Doove geheten, doch voorheen het Fraterstraatje genaamd. Het schijnt dat deze kerk, omtrent het jaar 1669 op de plaats van het achterhuis van De Gulden Roos, tevens de woning van de priester, getimmerd werd'* (Van S.v.Y. III, p.15, perceel 138 op p.48). Van Liebergen, p.18 schrijft: 'Er was ook een 'albasten beeld van Jacobus Major' aanwezig in deze schuilkerk De Maagd van Den Bossche'.

Mosmans' plattegrond van 1907:

Tussen pand 503 en 504 moet u Achter den Doove (Het Fraterstraatje) situeren.
De panden op de percelen 501 t/m 504 bestaan niet meer sinds 1931, evenmin als de Parochiestraat (dat was een steegje dat leidde naar de hoofdingang van de kerk, aan de westzijde. Nummer 504 zou plaatsmaken voor de verbrede straat Achter den Doove, nu deels Mgr. Prinsenstraat genoemd.

Op 22 mei 1794 dragen particuliere eigenaars de kerk en pastorie over aan de ‘kerkmeesters van de rooms-katholieke gemeente van het Hinthamereind’. In 1801 worden kleine opstallen aangekocht achter de tuin van De Gulden Roos, alsook percelen bij Achter den Doove, om de kerk te kunnen vergroten. In 1803 wordt het oude bedehuis afgebroken en in 1804 komt een nieuwe kerk in gebruik.
Omdat pastoor Molemakers in 1810 weigert bisschop van Camp - door Napoleon benoemd - te erkennen, sluiten de Fransen in 1812 de kerk (Bijlage II). Het gebouw verandert in een pakhuis voor suikerbieten. Nadat Napoleon in 1815 zijn Waterloo vindt, doet de kerk weer dienst als gebedshuis, tot de gedeeltelijke afbraak in 1844 èn een aanmerkelijke uitbreiding. (zie de foto’s hieronder). In 1907 verrijst op deze plek de St.-Jacobskerk van de architecten Jan Stuyt en Joseph Cuypers, nu het JBAC.

In 1818 komen de huizen De Bonte Koe en Het Bont Paardje in handen van het kerkbestuur. Daar bouwt men een nieuwe pastorie. De huizen 504 t/m 502 (kaartje p.50) worden in 1931 afgebroken (perceel 501 was al leeg) en daardoor krijgt de kerk een ruim voorplein en komt het rond 1922 toegevoegde portaal beter tot zijn recht.

Wat de achtereenvolgende kerkgebouwen van de parochie St.-Jacob betreft, geven we hier de volgende samenvatting:
1. De kapel van St.-Jacob in de Bethaniëstraat vanaf 1430; die wordt in 1569 parochiekerk.
2. Vanaf 1629 enkele geheime bedehuizen.
3. In 1804 bouwt de parochie een nieuwe kerk.
4. Die wordt in 1844 deels gesloopt en vergroot door bouwmeester Arnold van Veggel.
   Dat is de koepelkerk (afbeeldingen hieronder) die zestig jaar dienst heeft gedaan, tot 1905.
5. In 1907 komt de kerk van J.Stuyt/J.Cuypers tot stand. De hoofdingang aan de noordzijde wordt in 1922 gerealiseerd; met de voltooiing van de toren in 1927 is het gebouw af.
   De kerk wordt in 2002 door het bisdom afgestoten en verkocht. Ze is herbestemd en sinds 2004 herbergt ze het ‘Jheronimus Bosch Art Center’.

Afbeeldingen:
De St.-Jacob in waterstaatsstijl, neo-klassisistisch, (1844-1905), van bouwmeester Arnold van Veggel. De kerk is alleen bereikbaar via de Parochiestraat.
links: vanaf het noordwesten gezien; de toegangsdeur aan de westzijde;
rechts: vanaf het zuidoosten gezien; zicht op het koor, aan de oostzijde (achter de woningen), waarop een neo-klassisistisch torentje staat.
Omdat de bouwvallige koepel niet meer te restaureren is, moet een nieuwe kerk gebouwd worden, in 1907.

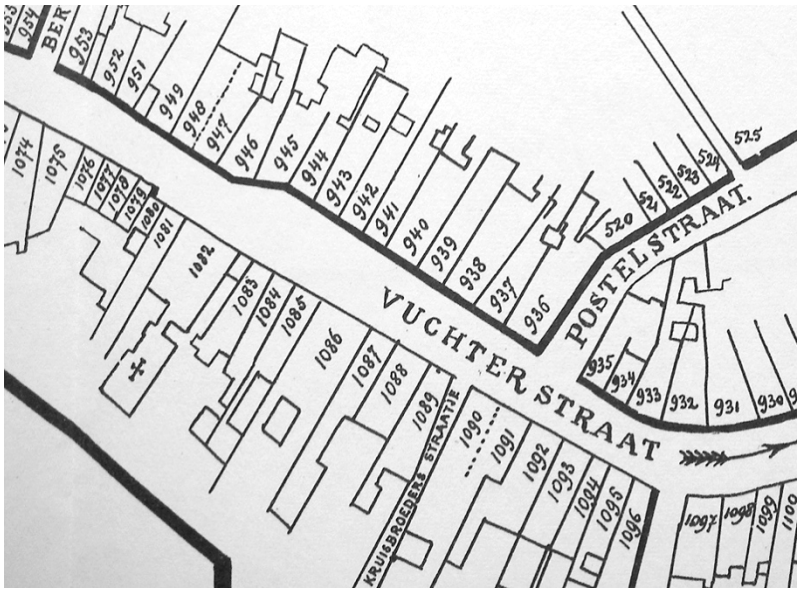

6. Bedehuis St.-Cathrien, achter: ‘t Zwart Beerke, Vughterstraat 98

Na 1629 worden al snel in de Vughterstraat twee bidplaatsen in gebruik genomen door de katholieken. Het zgn. ‘eerste bedehuis’ is bekend als De Zeven Weeën, waarover later meer. (bedehuis 9). Het ‘tweede bedehuis’ is aanvankelijk aanwezig ín het huis ’t Zwart Beerke, later áchter dit huis. Bekijken we eerst de volgende plattegrond-schets van Mosmans uit 1907 hieronder met de namen van woningen in die omgeving
De 4 Azen en ‘t Blauwlaken komen verder niet ter sprake, wel volgen nu gegevens over De Doncquerspoort, een woning die de familie Doncquers lange tijd in eigendom had. Een van de nakomelingen was Daniël, jezuïet die al eerder ter sprake kwam.

In de loop van de 17e eeuw wordt Joan Baptist Doncquers (†1667) eigenaar van het huis. Hij is getrouwd met Adriana van Hoorenbeke. Hun oudste zoon, Martin Doncquers, erft het huis. Zijn eega is Mechtildis van Boxmeer. Hun tweede zoon, Melchior Doncquers, huwt Margaretha van Zutphen en zij worden de ouders van de jezuïet Daniël Doncquers die in 1670 is geboren en lange tijd in de kerk Achter de Tolbrug bedienaar is. Hij overlijdt in 1744. (Zie bedehuis 4).

1079 De 4 Azen
Vughterstraat 104

1080 De Doncquerspoort
Vughterstraat 102

1081 ’t Blauwlaken
Vughterstraat 100

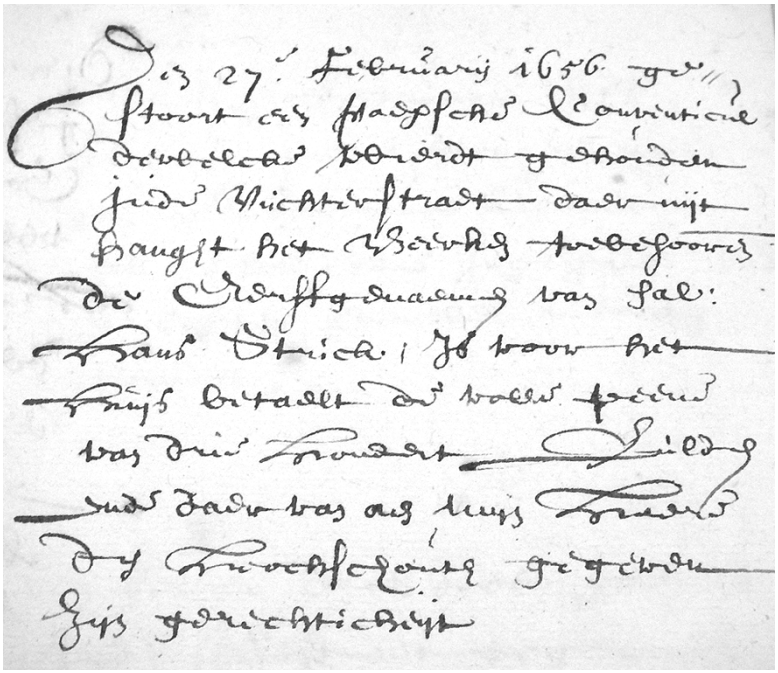
1082 Pastorie St. Catharina
De Ossenhuit
’t Zwart Beerke
Vughterstraat 98

1083 ’t Wit Pertjen
Vughterstraat 96

De eigendomsgeschiedenis van Het Beerken. (’t Zwart Beerke)

Dit is de bidplaats waar Ackersdijck enkele keren binnenvalt, in 1652 en 1656.
Een akte van 20 juni 1591 toont aan dat Het Beerken toebehoort aan het kruisbroederskloosster en daarna verkocht wordt aan Willem Strick, mèt het erf, dat zich uitstrekt tot over de Dieze en dat grenst aan het convent der kruisbroeders. (kaartje p.54). In 1616 komt Het Beerken, mèt De Vergulde Ossenhuit, en het gehele erf daarachter tot aan het kloosterterrein, in handen van zoon Hans Strick, een lakenkoopman. Zijn drie dochters zijn Mechteld, ze is gehuwd met Johan Karsmans, Maria die huwt Gijsbrecht Karsmans en Francina die huwt Philips van Hoorn.
Hans Strick laat zijn vastgoed na aan zijn dochters. Zij verdelen het bezit op 27 juli 1651, waardoor Francina Strick - met Philips van Hoorn - eigenaars worden van een deel van Het Beerken/De Vergulde Ossenhuit. Dit perceel is benut als geheim bedehuis waar roomse diensten worden gedaan. Het is niet geheel zeker of de Bossche dominicaan Dominicus Strick, geboren in 1602, wellicht familie, daar diensten heeft gedaan. Als Ackersdijck eind 1652 daar binnenvalt, komen we in zijn verslag bekende namen tegen.

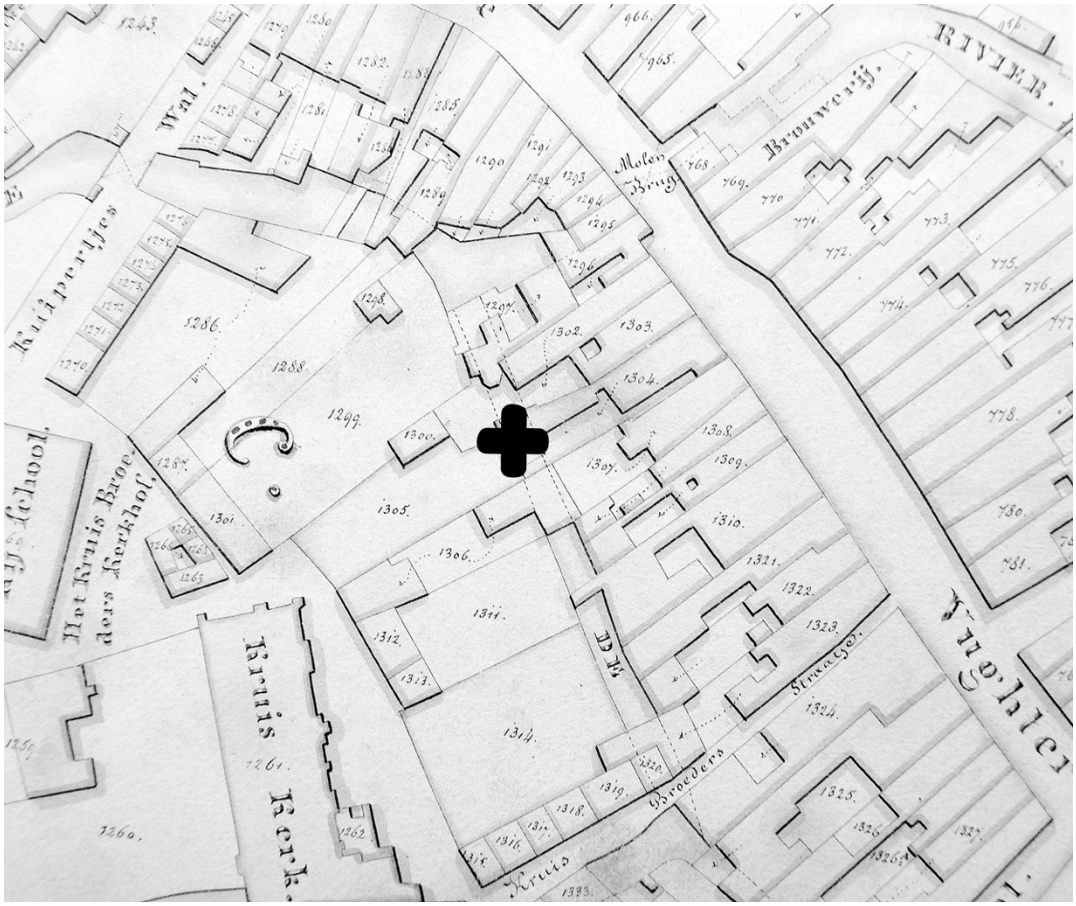
Ackersdijck noteert in zijn Memoriael over zijn éérste inval in de stad, eind 1652:
'Voor eerst op den lesten November 1652 is bij mij gestoort een paepsche vergaderinge in de huysinge, toebehoorende Philips van Hoorn, (echtgenoot van Francina Strick) gestaen in de Vuchterstraet, daer inwoonster van was Aeltjen Willems, ende alsoo daer geen ofte weijnich volck in was, als de lt. (luitenant) Maron ende sijn suster, dewelcke ick hebbe gekent, is daer omme voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daervan aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich gulden'.
Daarna noteert Ackersdijck: *'Tsedert den lesten november tot den 25e december is van dach tot dach niet voorgevallen.'* Heeft hij die periode geen inval gedaan?

Op 27 februari 1656 valt hij weer binnen in Het Beerken, met hetzelfde gevolg:
'Den 27e Februarij 1656 gestoort een paepsche conventicul, dewelcke wierdt gehouden inde Vuchterstraet daer uijt hanght het Beerken, toebehoorende de Erffgenaemen van sal. Hans Strick' (wijlen Hans Strick, zaliger nagedachtenis). 'Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den Hoochschouth gegeven zijn gerechticheijt.'

Na het bedaren van de ergste vervolgingen timmert men achter Het Beerken omstreeks 1696 een apart gebouwtje dat als bedehuis wordt ingericht. Dan zijn de woningen al overgegaan in handen van erfgenamen van de gezusters Strick en hun echtgenoten. Tientallen jaren later, op 8 juli 1773, wordt het bedehuis met de daarbij behorende pastorie officieel op naam gezet van de Roomse Gemeente. Met goedkeuring van de Staten-Generaal van 10 juni 1773. De eigenaren, verre nazaten van Hans Strick, hebben hun bezit overgedaan aan de *'Roomsche Kerkenhuysinge anders genaamd het tweede kerkenhuys in de Vughterstraat, omtrent de Moolenbrug aldaar, (...)'*. (Van S.v.Y. I, p 341).
Op dat adres, nu Vughterstraat 98, staat gedurende bijna twee eeuwen de pastorie van St.-Cathrien. In 1954 verkoopt het kerkbestuur het huis. Dan verhuizen de geestelijken naar de nieuwe pastorie op Kruisbroedershof 10.

Bedienaren van de bidplaatsen.
In dit deel van de stad zijn niet alleen dominicanen, maar ook seculiere geestelijken nadrukkelijk aanwezig geweest. Vaak in particuliere woningen, bij voorbeeld ín/áchter het Beerken, in de Kruisstraat en in de nonnenkapel aan de Walpoort (bedehuis 15). (Schutjes p. 348-352).
In 1629 is de in 1589 geboren Leonardus Schindelius, van Schijndel, assistent en later pastoor van de parochie St.-Cathrien. Deze van alles beroofde seculiere pastoor heeft de stad in 1635 verlaten, gedesillusioneerd door de vele vernielingen (1629!) aan zijn kerk.
De dominicaan Joannes van Hoorenbeeck assisteert hem. Vanaf 1629 tot zijn overlijden in 1663 doet hij zijn dienstbaar werk. Hij was op 25 maart 1596 gedoopt in de St.-Jan. De kanunnik Joannes Boyen is pastoor geweest, tot zijn dood in 1636. Daarna wordt kanunnik Henricus Vos pastoor. Hij overlijdt rond 1657 en wordt opgevolgd door de seculiere priester Ludovicus van der Putten (†1684). Twee assistenten, de franciscaan Joannes van Gestel (van 1653 tot 1669) en de eerdergenoemde predikheer Dominicus Strick staan hem terzijde.

Nr. 1296 Donckerspoort/Doncquerspoort èn De 4 Azen
Nr. 1302 Het Blauwlaken; Nr. 1303 De Vergulde Ossenhuit;
Nr. 1304 Het Beerken of De Zwarte Beer; Nr. 1307 ’t Wit Pertjen;

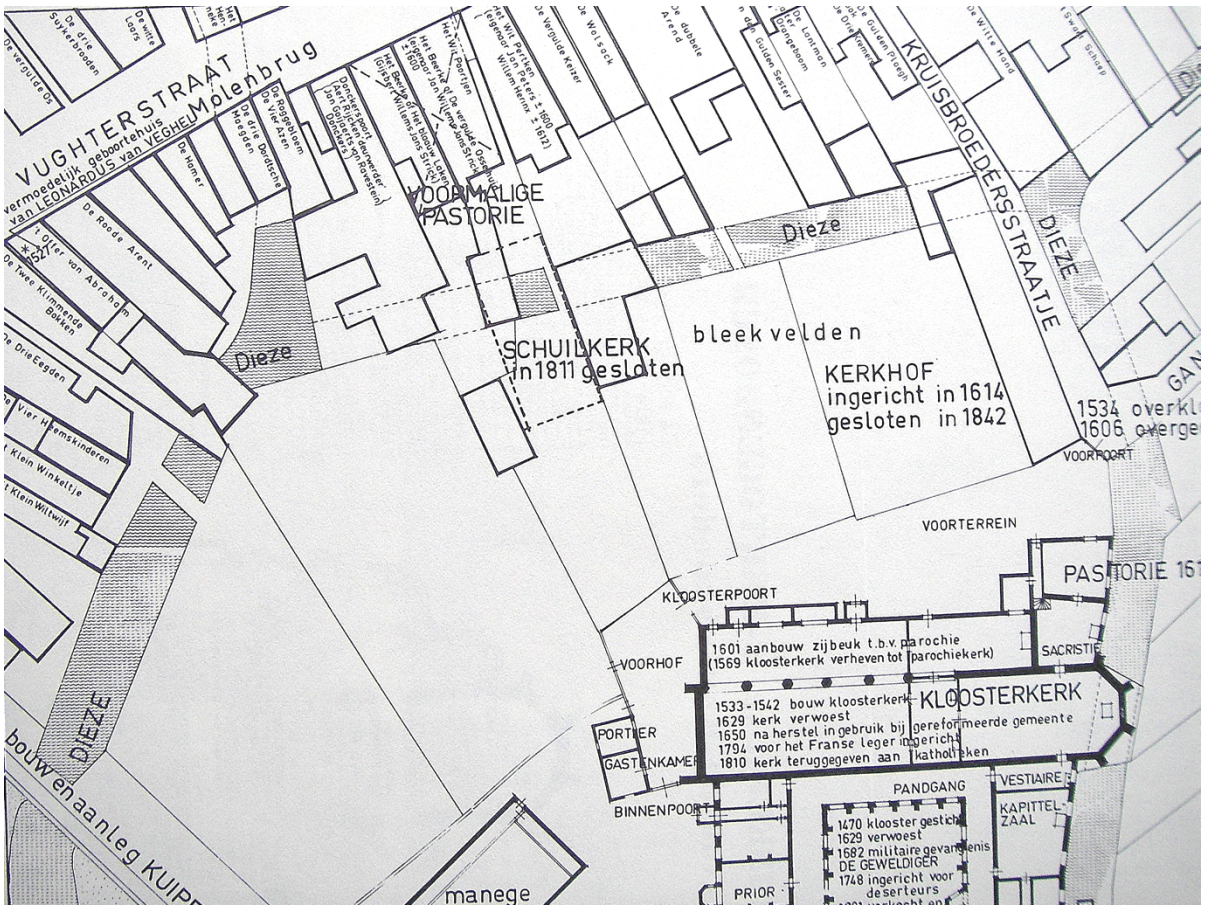
Men vindt pater Strick van 1643-1668 in het doopregister vermeld (Meijer, p.152; Zie Bijlage VIII). Hij overlijdt op 26 mei1677 en laat zijn bezittingen na aan zijn opvolgers. Hij heeft zich 47 jaar in zijn geboortestad verdienstelijk gemaakt, zat o.a. aan het sterfbed van eerder genoemde collega Johannes van Hoorenbeeck. Hij was niet bevreesd voor boetes of arrestatie: hij waagde het een rekest aan de schepenen te signeren met ‘Frater’ Dominicus Strick. Dat wekte natuurlijk ergernis. Hij wordt zeer gewaardeerd door collega Van Bilsen.
Gerardus Syben is de eerstvolgende predikheer. Die denkt erover om zijn schuilkerk ‘bij de Molenbrug’ te vergroten en begint daarvoor te sparen, maar kan zijn plan niet ten uitvoer

brengen, omdat de dood hem op 21 mei 1687 overvalt. Syben wordt reeds in 1663 door Dominicus Strick aanbevolen tegenover de gelovigen, wellicht na het overlijden van Joh. v. Hoorenbeeck in 1663, met de volgende typering: *'Ghij lieden en condt geenen bequaemere hebben, soo van geleertheyt als gedienstigheyt, ick kenne in ons clooster niemant beter om de Gemeynte te dienen. Ick hebbe het ondervonden, hij heeft mij getrouwelijck geassisteert.' En toevoegend nog dit advies: 'dat sij Borgers seer wysselijck ende voorsichtelijk souden doen, van Pater Syben te versoecken, ende dat hy anders niet en desidereerde'.*
De ondervinding laat zien, dat Sybens goede eigenschappen niet overdreven waren voorgesteld. Op 25 september 1675 getuigt een zestal Bossche attestanten van competente ouderdom (na een mogelijk conflict) *'dat de Eerw. Pater Syben onze gemeynte langen tijd getrouwelijk bijgestaen ende gedient heeft ende bij dagen ende nachten de siecken in onze gemeynte, soo armen als rijcken dienstelijck ende vlijtigh met eenen grooten iever geadministreert, gelijck Z. Eerw. desversocht werdende noch dagelijcx is doende'*. (A. Mosmans, 1919/1920, beide citaten komen uit de akte van 25 sept. 1675).

Op het eind van zijn leven gebeurt er iets onaangenaams, rondom zijn sterfbed.
Op 21 mei 1687 zitten de buren rondom het sterfbed van Pater Syben. Dat zijn de naaste buurman Martin Doncquers, met diens moeder Adriana van Hoorenbeeck, de weduwe van Joh. Bapt. Doncquers (en grootmoeder van de jezuïet Daniël Doncquers). Eveneens aanwezig zijn enkele andere familieleden en buren, huisvrouwen en twee klopjes. Het is tussen 9 en 10 uur 's avonds. De toestand van de stervende verergert plotseling. Omdat de alom gewaardeerde pater Syben 'op zijn uiterste lag', worden twee geestelijken uit de buurt gewaarschuwd. Alle aanwezigen zijn getuigen van een onverkwikkelijke confrontatie tussen de minderbroeder Dominicus Smits en plebaan Van Kessel. Minderbroeder Dominicus Smits van het kerkje De 7 Weeën verschijnt het eerst aan het sterfbed en na een gesprekje gaat hij naar het kerkje van pater Syben om de H. Olie te halen. Voordat hij terug is, verschijnt al Joannes van Kessel, die zijn stola aandoet om de laatste sacramenten toe te dienen. Dit veroorzaakt dan wrevel bij de ooggetuigen en daardoor enige agressie bij de plebaan. Zelfs worden krachttermen gebruikt en wordt de oude juffrouw, weduwe Doncquers, 'ter aerde nedergestoten' door de heer Van Kessel. Het schijnt dat de plebaan in het tumult gemeend heeft door Dominicus Smits te zijn weggetrokken, wat overigens door de aanwezigen wordt ontkend, die van hem getuigen 'dat hij den voorn. heere Van Kessel doen der tijde en plaetse nyet en heeft aengeraeckt'. Drie maanden later laat pater Smits door een achttal getuigen een notariële akte opmaken van het gebeurde, om zich van alle blaam te doen zuiveren. (Alph. Mosmans, 1919-1920. De akte is van 7 augustus 1687).
(Van Kessel is in 1690 plebaan van de St.-Jan geworden en hij neemt tevens het pastoorschap van de St.-Cathrien waar en dat van de St. Pieterskerk. Hij overlijdt in 1730, de enige seculiere pastoor in de stad. Zie ook hierna op p. 82/83).

De opvolger van Syben wordt de predikheer Petrus van Kerckhoven. Hij kan het kerkje wel verfraaien, maar wordt in 1705 verbannen, na zich als gijzelaar te hebben aangeboden in verband met de eerdergenoemde 'zaak Aelberts'. Hij heeft eerst 9 maanden in de gevangenpoort - de Leuvense Poort- gezeten en wijkt daarna uit naar Dreumel, dient daar tot 1720 en vertrekt in slechte gezondheid naar het klooster in Mechelen waar hij het jaar daarop overlijdt.
De volgende predikheer die de overste in Mechelen hierheen stuurt is de Bosschenaar Josephus de Neve. Hij arriveert in 1706. Over hem is nogal wat te doen geweest, omdat de oudere paters hem voor dit werk te jong achten. Hij wordt teruggeroepen en vervangen door twee ordegenoten, Reginaldus van Lier en Caesarius van Houten, die hier verblijven in 1707/ 1708. De Bosschenaren hadden echter de jonge pater De Neve in het hart gesloten en ze wensten hem terug. Ze kregen gedaan, dat hij in 1708 definitief als assistent wordt aangesteld. Hij brengt het tot 'deken' van de stad en wanneer hij na 39 jaar zielzorg in 1745 komt te overlijden, is de rouw algemeen. Zelfs protestantse schepenen begeleiden het stoffelijk overschot mee naar de laatste rustplaats. Meijer (1897) trekt hieruit de conclusie dat de schepenen niet van harte instemmen met de vervolging van de katholieken, maar hiertoe slechts overgingen, omdat ze van hogerhand gedwongen worden.
De Bossche dominicaan Petrus van der Vliert zet De Neve's werk voort. Hij heeft direct al de

tegenslag dat in zijn eerste jaar (1745) bedehuis Kruisstraat instort. Die schuilkerk dient eigenlijk als parochiekerk van de St.-Jan en de St.-Cathrien. De seculier Lambertus Hoeks is plebaan/pastoor. Vanaf 1745 vestigt hij zich in de pastorie Achter de Tolbrug en doet diensten in de naastgelegen schuilkerk. (bedehuis 4).
De schuilkerk Achter het Beerken wordt dan als parochiekerk van St.-Cathrien beschouwd. De kapelaan van het bedehuis in de Kruisstraat, Batholomeus Smulders, neemt nu zijn intrek bij Petrus van der Vliert in de Vughterstraat. Lange tijd werken ze samen in de St.-Cathrienparochie. Smulders wordt in 1763 door apostolisch-vicaris Andreas Aerts benoemd tot pastoor van de St.-Cathrien en Van der Vliert tot deken van de stad. Vóór zijn dood, enkele jaren later, stuurt Van der Vliert nog een verzoek aan de stadsregering om aan het kerkje Achter het Beerken onderhoud te mogen plegen. Hij is de laatste dominicaan in de stad. Na hem volgen alleen nog seculiere priesters die actief zijn in zielzorg en geloofsverkondiging.
De eerste pastoor van de zelfstandige St.-Cathrienparochie wordt de in 1763 benoemde Bartholomeus Smulders; daarna volgen in 1773 Joannes Bosmans en in 1798 Wilhelmus Staessens. Ze hebben assistentie van kapelaans, in 1773 A.Wellens, in 1790 gevolgd door H. v.d. Borgt. In de tijd van Smulders wordt op 8 juli 1773 de 'Roomsche Kerkenhuysinge' met de erbij behorende pastorie officieel op naam gezet van de roomse gemeente. Verre nakomelingen van Hans Strick zijn de verkopers.

Dit is de situatie, in 1985 door Jos van der Vaart getekend, van de schuilkerk (omtrek in stippellijnen) op het achtererf van Het Beerken en De Vergulde Ossenhuit.
Het kerkhuis was bereikbaar via een steegje, dat in de voorgevel van nr.98 weer werd ontsloten in 1996 (het is eerder dichtgemetseld geweest). Het steegje kreeg de naam: Achter het Zwarte Beerke. Ook was de schuurkerk te bereiken door een tuinpoortje vanaf het erf van de buren.

In 1774 sluiten de eigenaar van huize Doncquerspoort en de pastoor van de St.-Cathrien een overeenkomst dat er meer vensters zullen worden aangebracht in de sacristie en dat een betere toegang nodig is vanaf het achtererf naar de schuurkerk. De Ho. Mo. geven in een brief

van 19 mei 1774 toestemming voor het leggen van stenen plavuizen in de kerk, omdat de houten vloer in zeer slechte staat verkeert en gevaar kan opleveren. Verbeteringen aan het dak en schilderwerk aan de vensters e.d. worden ook toegestaan. Later, rond 1785, plaatst men in de schuilkerk een orgel op het oksaal.
In zijn 'Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch' van ca.1780, meldt J.H. van Heurn dat deze kerk rond 1696 van hout is opgetrokken en twee toegangen heeft. Toen al hing er het schilderij van Theodoor van Thulden (1606-1669): 'De Moedermaagd geeft de rozenkrans aan de H. Dominicus'. De heilige is afgebeeld in de typische kleding van de dominicanenorde:
een lang wit kleed, zwarte open mantel met capuchon; alle bekende attributen van Dominicus zijn aanwezig: de hond met de fakkel, de rijksappel en de lelietak.

Waarschijnlijk diende dit schilderstuk als retabel in de schuilkerk. Het is geschilderd ± 1654. De dominicanen zien hier de stichter van hun orde vereeuwigd. Dominicus beschouwde zijn ordeleden als waakhonden, ('Domini canes', honden van de Heer).
De met een krans van sterren gekroonde Maria, met het Christuskind op de arm, overhandigt Dominicus de rozenkrans om hem aan te moedigen in zijn strijd tegen de Albigenzische ketterij, hier symbolisch voorgesteld door het veelkoppig monster, rechtsonder op het schilderij.
Uit de hemel verschijnt een engel die een kroon van rozen plaatst op het hoofd van de heilige en een spreukband vasthoudt:
'Haereticorum Albigensium per S. Rosarium Triumph(ator)'. Overwinnaar van de Albigenzische ketterijen dankzij de Heilige Rozenkrans.

De pastoor en de kapelaan woonden in Het Beerken dat met de aankoop van De Vergulde Ossenhuit in 1788 geheel is vernieuwd. Tot 1954 blijft het de pastorie van de St.-Cathrien.
Het bedehuis in de achtertuin van de pastorie wordt in 1811 gesloopt, omdat de parochianen weer in St.-Cathrienkerk terecht kunnen, na een noodzakelijke herinrichting en renovatie, als de Fransen zijn vertrokken. De verkoop van het schuilkerkje in 1811 bracht *f.* 1034,50 op, schrijft pastoor Sweens in 1917 in het boekje 'De Kruiskerk: Geschiedenis en Iconographie'.

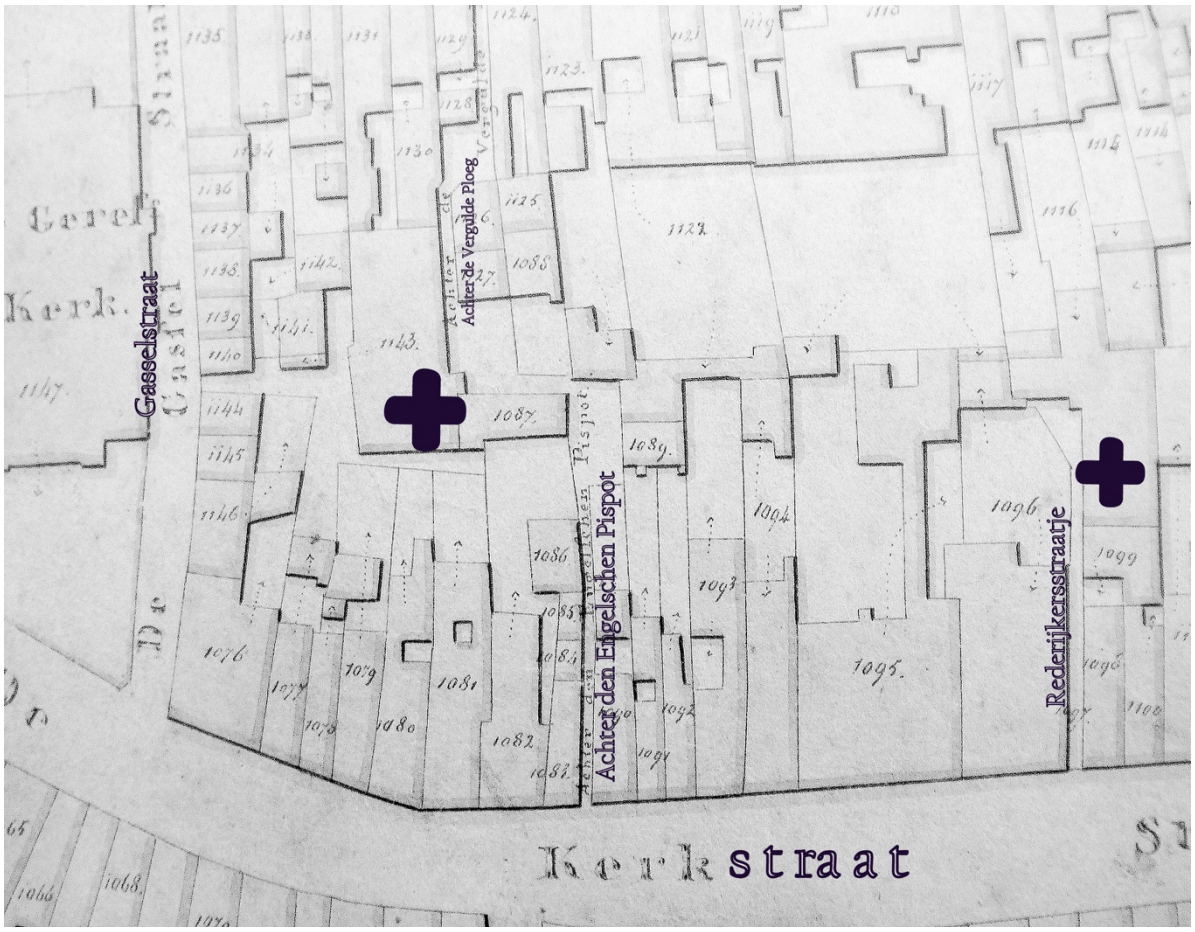
Volgens J.A.M. Roelands is de voormalige schuilkerk rond 1964 afgebroken, na lange tijd als wasserij en woonhuis te zijn gebruikt (archief Collectie Roelands, Stadsarchief).
Het steegje Achter het Zwarte Beerke is in 1996 weer toegankelijk gemaakt toen bij een renovatie van de woningen op de nummers 98 en 100 één raam van de voormalige pastorie werd uitgebroken en het eeuwenoude steegje daarachter, dat vroeger leidde naar de schuilkerk, weer ontsloten werd. Nu bevinden zich daar voordeuren van de bovenwoningen. En de naam van het steegje is door twee bewoners, leden van de Kring Vrienden, Lieve Lockefeer en Wim Vugs, beiden intussen overleden, voorgesteld aan de straatnamencommissie in mei 1996. Het historisch verantwoorde idee is gehonoreerd.

7. Bedehuis ‘St.-Anna’ achter de Kerkstraat, de Gasselstraat en de Hinthamerstraat, ook van de parochie St.-Jan

Tussen de huizen op nummer 36 en 38 in de Kerkstraat loopt het steegje Achter Den Engelschen Pispot, waarschijnlijk genoemd naar het huis De Waterpot, op nummer 32. Het steegje heeft andere namen gekend: Achter de Trompet en Wassenbergstraatje. Het hoekhuis op nr. 38 heette De Tromp of De Trompet. De naam Wassenbergstraatje wordt dadelijk verklaard.

Het straatje Achter den Engelschen Pispot gaf toegang tot het schuilkerkje, toegewijd aan St.-Anna. Het was eigenlijk een particuliere woning op een achtererf die enigszins was aangepast. Er leidde nog een ander steegje heen, vanuit de Gasselstraat, dat men in de Bossche schepenakten aangeduid vindt als ‘het gangsken, daar men naar de kerck gaet van Pater Geenen’. Of ‘gangsken in de Oude Gasthuisstraat naar de roomse kerk’.
Pater Geenen bedient dit bedehuis van 1691 tot zijn dood in 1716; hij is daar de vierde dominicaan. Andere steegjes die in verbinding stonden met de huiskapel lagen in de Hinthamerstraat. Achter den Vergulden Ploeg (nr.49/51) en Achter den vergulden Rijder (nr.53). Ze zijn nu afgesloten. In de voorgevel van Specsavers nr.47 kun je nog het begin van een steegje zien. Er bestond eveneens een straatje vanaf de Torenstraat naar St.-Anna.
De eerste priester van dit kerkhuis is de dominicaan Antonius Verheyden. Hij logeert in de Hinthamerstraat, ‘beneffens De Roos’, zo wordt in 1653 geconstateerd door de gecommitteerden van de Staten-Generaal. Deze predikheer wordt na 17 sept. 1629 verjaagd, maar in 1640 keert hij terug. Hij kent de stad, want hij is hier in 1624 in de orde getreden. Armoede en gebrek heeft hij ervaren, maar hij blijft werken tot zijn dood in 1672. Zijn erfenis omvat de ‘ornamenten met het silverwerck aangaande de kerck’. Ook bezat hij enkele stoelen, schotels, een ledikant, een tafel, enkele kandelaars, een lessenaar en boeken. Alles is bestemd voor zijn 5 medebroeders die na hem in de huiskerk dienen.
Vanaf 1665 krijgt Verheyden assistentie van Ambrosius van Echten. Deze dominicaan overlijdt in 1674, in bittere armoe. Verheyden, zijn voorganger, twee jaar eerder gestorven, ontbeerde al een stookplaats. Van Echten woont rond 1671 in de Kerkstraat, tegenover zijn kerk, in Den (gulden) Aernt, nu nr.31. Of was het De witte Arendt, nr.81/83?
Petrus Wannijn volgt hem op. Hij overlijdt in 1693. Vanaf 1691 wordt hij reeds geassisteerd door de hierboven genoemde pater Gerardus Geenen, die eerder professor in de filosofie en theologie in Calcar en Mechelen was. Hij werkt onder de Bossche katholieken 25 jaar en sterft met kerstmis 1716. Het jaar daarop is Gerardus van Enghen bedienaar (†1755). Vanaf 1738 staat de Bosschenaar Hyacinthus Spijkers hem bij. Met de dood van Spijkers, in 1770, komt een eind aan de missie van de dominicanen in de stad. (Meijer, p.159-163).

Van Wassenbergh, de pestpater.
Er is nog een andere missionaris bekend, namelijk Gerardus van Wassenbergh, die het aan de stok heeft gekregen met de overheid. Van 1681-1684 is de schuilkerk gesloten, wegens een ingrijpen van de Hoog Mogende Heren van de Staten-Generaal. Daar heeft het optreden van de ‘pestpater’ mee te maken. Wat is er aan de hand? Als de pest zich openbaart, wordt er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal bieden leden van de bedelorden, nl. franciscanen, dominicanen en kapucijnen zich aan, om patiënten bij te staan. Jezuïeten staan er ook om bekend. Nu arriveert déze predikheer, Van Wassenbergh, die zich hier in 1666, mèt papieren van de Staten, vanuit de Meierij vestigt. Er is door zijn aanwezigheid tenminste deskundige en goedkope hulp in de stad. Op 31 juli 1666 namelijk wordt notarieel vastgelegd door de onderschout van 's-Hertogenbosch, dat Gerardus van Wassenbergh *‘vrij ende onbekommert van alle officieren en anderen mag gaen ende comen’* om de ingezetenen van de stad en Meierij met *‘syne medicamenten t’assisteren, mits sich regulerende naer de placcaeten vant landt’.* Die toestemming is niet zo vreemd.

De kadastrale kaart van 1823 met de lokaties van twee schuilkerken. (bedehuis 7 en 3).
Twee hoekhuizen, aan weerszijden van 'Achter den Engelschen Pispot':
Nr. 1081 De Waterpot en 1090 De Tromp(et).

Een pestmeester …
aangesteld door de stadsregering kost per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerst, verdient hij toch nog 350 gulden. Daarbij komt nog de *'pestwijze vrouw'*, die 150 gulden per jaar ontvangt 'ende gheen pest wesende 75 gulden'. Er is bovendien geld nodig voor een ziekentrooster en vaak moet er nog een dokter uit Utrecht komen om *'remedien en ordonnantiën te raemen voor de peste oft haestige zieckte'*: 68 gulden voor de reis en het verblijf. Dat alles wordt uitgespaard als een geestelijke zich pro Deo meldt. En de ingezetenen zien Van Wassenbergh ook graag komen. Hij krijgt een paspoort en wordt toegelaten omdat er voor de Stad en Meierij slechts één pestmeester is, zo argumenteert de schout. Gerard van Wassenbergh is betrouwbaar en past de *'souveraine remedie tegens de contagieuze sieckte'* toe. Hij helpt zowel burgers van de roomse als gereformeerde religie. Geboren in Baeckel en bekend in meer plaatsen in de Meierij blijft hij na 1660 in onze stad wonen en dient in de schuilkerk. Hij doet echter geen moeite om de hoogschout om te kopen, zich verlatende op zijn populariteit. Hij woont in 1691 in Orthen, waar hij op 6 september 1698 overlijdt.

Een geruchtmakend en slepend conflict in 1680.
In mei 1680 neemt de dochter van een Franse officier het kleed der kwezels aan, volgens de derde regel van de norbertijnen. In het kerkje zitten Franse officieren, hun echtgenoten en veel voorname burgers. Wanneer de plechtigheid aan de gang is, verstoort de schout met zijn dienaren de dienst. Daarop grijpen de Fransen hun degens, burgers gooien met stenen en de chaos is in korte tijd compleet. Even later gaat de dienst voort. Maar… dezelfde meimaand

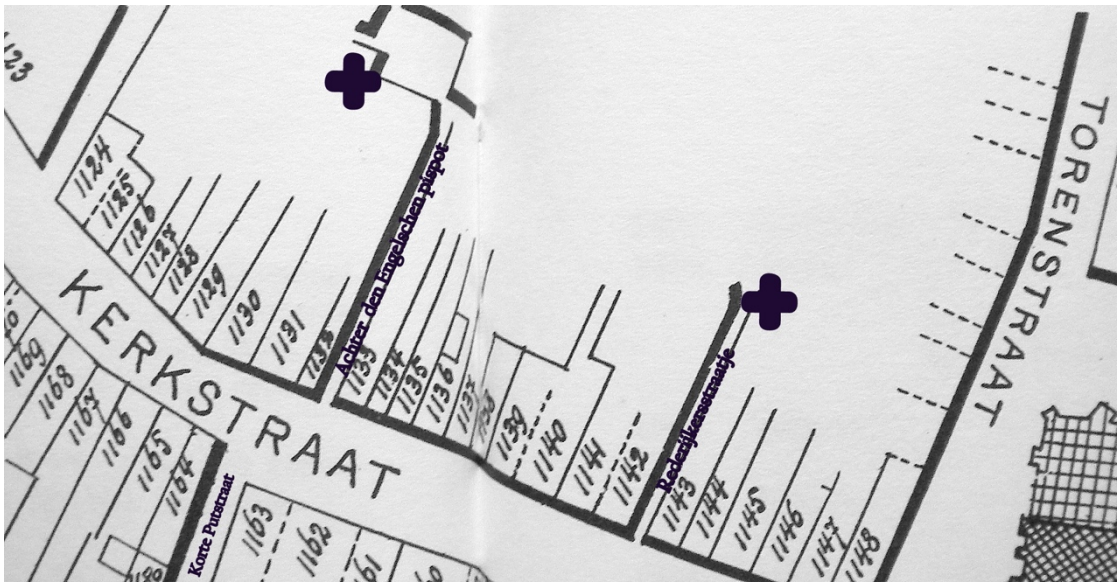
volgen strenge repressieve maatregelen, boetes, en een arrestatiebevel tegen de pater en kerkgangers…
Op 14 augustus van dat jaar stuurt de heer Wilhelm van Raesfelt tot Cortenbergh, 'hooghende laegschout der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch' die te Cortenbergh verblijft, een brief aan de Staten-Generaal om zich te verantwoorden: 'niet alleen de pater zal aangepakt worden, hij zal ook tegen 8 mannen procederen, onder wie een kraankind en een schippersknecht, die zich op 18 juni 1680 schuldig hebben gemaakt aan het houden van een '*publyque collecte eygener authoriteyt sonder kennisse van de regering tot solaes van den voornoemden paep'*. Hij eist van hen in totaal 60 gulden en betaling van de proceskosten. Het kraankind (d.i. een havenarbeider die de kraan bedient) zal bovendien voor 3 weken van *'syn bedieningh als kraenkint gesuspendeert'* worden.
De heer Mostert wiens nicht op de dag dat de inval plaatsvond werd geprofest, zou worden aangepakt zo was het voorstel aan de Staten. Die heer had wel het meeste rumoer veroorzaakt tijdens de inval. De gevolgen voor de roomsen waren niet gering. De vertoornde hoogschout en de kerkenraad konden niet achterblijven.

Uit het register der Resolutiën van de Staten-Generaal van 24 febr.1681:
De kerk van pater Van Wassenbergh wordt geconfisqueerd en aan het Burgerweeshuis geschonken, dat er inkomsten van kan genieten. Het gebouw mag door de regenten van het weeshuis niet verkocht worden aan pausgezinden. De regenten houden zich aan deze voorwaarde van de Staten-Generaal en verkopen het huis korte tijd later wel aan de protestant Thomas Hubert, op 3 november 1683. Daarbij wordt het omschreven als: *'twee achterhuysen, staende alhier in de Hinthamerstraet achter de huysinge genaemd De Vergulde Ploech tusschen het huys genaemd Den Rijder ex uno en het huys Het Morinneken, een ganxken tusschen beyde liggende, ex alio, sijnde deselve achterhuysen voor desen gebruyckt geweest totten dienst ofte kercke van de heer Wassenbergh'*.
Na een half jaar, de 12e juni 1684 verkoopt Thomas Hubert beide achterhuizen aan de katholiek Guillaume van Campen, een notaris. Het kerkje wordt weer snel in gebruik genomen door de dominicanen. Van Wassenbergh moet het bezuren. Het paspoort van den *'voornoemden paep Wassenbergh wordt ingetrokken ende gecasseert'*. Hij mag door Van Raesfelt worden geapprehendeert en tegen hem moet worden geprocedeerd. Evenals tegen de heer Mostert. Van de ornamenten in de kerk mag de schout profijt hebben. (Het Trompengangsken heet later Wassenbergstraatje.)

Dominicaan Van Geenen en oud-schepen Lintworm
Over de op pagina 58 vermelde pater Gerardus van Geenen is het volgende bekend, dankzij een notarieel protocol van 1 september 1700. (A. Mosmans ,1932, p.144).
De heer Corstiaen Trip, geboren poorter van de stad, 'verzoekt en bidt' op 20 augustus 1700 zijn huisvrouw Maria de Lilie en de buurvrouwen Margriet de Vries en Petronel Altena, vanwege zijn '*dodelijcke kranckte',* een pater te halen. Van Geenen komt aan het sterfbed en vraagt: "Bent u niet gereformeerd?" De stervende man antwoordt "ja", maar wilde toch door de pater bijgestaan worden.
Van Geenen antwoordde: *'Zoon, ick en sou dat niet doen, want ick sou alvoorens daertoe permissie moeten hebben van myn heer Lintworm, maer hout God voor oogen en denckt op ons Heer, die sal uwe sonden vergeven, en die sal u niet verlaten.'* Daarna is hij vertrokken.
Is Van Geenen bevreesd voor sancties van Lintworm? Wie is Lintworm?
Ene heer Symon Coenraet Lintworm is oud-schepen en raad in de stad, woont in de Kerkstraat en sterft in 1701. In de jaren 1674, 1675, 1676 en 1683 is hij schepen. Over het boekjaar 1684/1685 vinden we over hem de volgende kostenpost: *'betaelt aende hr. Simon Coenraed Lintworm over eene reyse naar Thiel, om den heer predikant Massingh losch te maecken 368 gulden 15 st.'* (Van Zuijlen). Heer Lintworm gaat blijkbaar over religieuze zaken in de stad, hij moet o.a. predikanten hier beroepen en hij mag hen fêteren.

In het jaar 1770 komt de laatste predikheer die in het St.-Annakerkje dienst doet, Hyacinthus Spyker, te overlijden. Hij heeft er vóór zijn dood de Broederschap van de H. Rozenkrans opgericht, die canoniek erkend wordt. Hierna zal een wereldheer tot rector van het bedehuis benoemd worden, met toestemming van de burgerlijke overheid. Het wordt Gijsbert de Cort. In 1775 krijgt hij toestemming van de Staten-Generaal om het kerkje met 20 voet te vergroten. (Meijer, p.161). In datzelfde jaar wordt dit bedehuis gevestigd op naam van de *'Roomse Gemeente der kerkenhuizinge in de Kerkstraat, de seculier priester De Cort'*. Enkele kapelaans die er assisteren kennen we van naam. In 1763 Joannes Spierings (die later pastoor in de Postelstraat wordt), in 1775 P.J. Sprangers en in 1782 H. Luyks.

Geschiedschrijver J.H. van Heurn noteert op het eind van de 18e eeuw over de kapel:
'De kapel heeft dan 3 toegangen, namelijk, één in de Hinthamerstraat door een steegje schuin tegenover de Tweede Nieuwstraat; de tweede loopt door een steegje dat in de Oude Gasthuisstraat uitkomt; de derde door een zeker straatje in de Kerkstraat schuins tegenover de Korte Putstraat. Er staat een autaar in deze kerk. Men eert er met veel toeloop St. Anna, moeder der maagd Maria, wier beeld in de kerk staat. Deze kerk wordt door een priester en een kapelaan bediend, die in de Kerkstraat een huizinge hebben, welke in het jaar 1779 geheel vernieuwd is'.
De schuilkerk wordt in 1811, op last van keizer Napoleon gesloten. De opvolger van De Cort en laatste rector, Joannes van Cuyk, blijft echter tot 1814 zijn bediening uitoefenen. De opheffing van het bedehuis volgt daadwerkelijk en de rector komt in dienst van de Bossche St.-Janskerk. Op last van de Maire wordt in 1811 een inventaris opgemaakt van 'alle zodanige meubilaire goederen als bestemd zijn geweest ten dienste der Gesupprimeerde Kerk van den Eerwaarde Heer van Cuyk in de Gastelstraat opgemaakt na de gedane aanwijzingen en opgaven door de dienstmeid van gem. Eerwaarden Heer namens zijn Eerwaarde gedaan' (Ebeling). De inventarisatie betreft: 'beneden in de kerk, op het altaar en in de kerk'. Onder meer vier beelden, vijf schilderijen, luchters, paramenten, vaatwerk, predikstoel, orgel, tabernakel, communiebank, acht mansbanken, 7 koperen kandelaars, kronen en blakers, bloempotten en een verkante kast, enz. (gesupprimeerd betekent: verborgen, onderdrukt). Boven staan 17 losse banken en 3 lessenaars, communiebank, koperen schel, kerkorgel, 2 kleine altaren, 3 canons, enz.
De schuilkerk kreeg na 1814 een andere bestemming en is in 1970 gesloopt.

Tekening van Mosmans uit 1907: Links: in het steegje Achter den Engelschen Pispot, met achter nr. 1129, het bedehuis nummer 7, St.-Anna. Rechts in het Rederijkersstraatje, bedehuis nummer 3, achter perceel 1145.

Mosmans (1907) schrijft over perceel nummer 1129: ‘Hierachter lag een gebouw dat jarenlang als Roomsche sluipkerk dienst heeft gedaan. Men noemde het gebouw ‘De oude kerk’. In 1775 vroegen de katholieke Bosschenaars aan de Hoog Mogenden… om eene verbreding van 6 voet en eene verlenging van 16 voet te mogen aanbrengen, het altaar te mogen vergroten enz.; want het was voor 1610 communicanten veel te bekrompen, en op Zon- en Feestdagen stonden de aangrenzende steegjes met geloovigen opgepropt.’

C. De schuilkerken die door minderbroeders bediend werden

Minderbroeders.
De Franciscaner Minderbroeders (O.F.M.: Ordo Fratrum Minorum) zijn in de stad lange tijd aanwezig geweest. Het is een bedelorde, zoals de dominicanen. De ‘mindere broeders’ zijn aanhangers van St.-Franciscus die in Assisi zijn leefregels doorgaf van radicale navolging van Christus. Leven in armoede, echter met een optimistische wereldbeschouwing, door de werken van naastenliefde aan te pakken, met respect voor de hele schepping. De H. Franciscus stierf in 1226.
Hij heeft 3 orden gesticht: die van de minderbroeder*s* in 1209, die van de clarissen enkele jaren later. En in 1221 volgde de zgn. ‘derde orde’, voor zowel gehuwden als ongehuwden. In ‘s-Hertogenbosch zijn alle drie orden sterk vertegenwoordigd geweest. Het is hertog Hendrik I zelf, die de minderbroeders naar de stad haalt, nog vóórdat deze orde zich in Leuven en Brussel vestigt.

Heel vroeg in de dertiende eeuw komen enkele minderbroeders naar de stad en bewonen een huis tussen de burgers. Enkele decennia later bouwen ze ten noorden van de huidige Minderbroederstraat een klooster met een kapel, met steun van de hertog van Brabant. In 1295 wordt in een oorkonde gesproken over een ‘kerkhof van de minderbroeders’ en over ‘achter de woning van de minderbroeders aan de stadsgracht’. Het klooster is gelegen tussen de Pensmarkt en Snellestraat/Kruisstraat tot aan de Karrenstraat, na een uitbreiding van 1355. De minderbroeders zijn werkzaam in de zielzorg. Ze verzorgen Missen in de gevangenpoort, in de kapel van het stadhuis, prediken op diverse plaatsen en staan tijdens de pestepidemieën pal naast de bewoners van de stad.

De stadsbrand van 1463 legt hun klooster in de as. Met steun van de prinsbisschop van Luik kan herstel plaatsvinden. De beeldenstormers verwoesten het klooster in 1566, opnieuw volgt herbouw. De franciscanen verlaten de stad na de capitulatie van 1629 en de kapel mag korte tijd gebruikt worden door lutheranen. Omstreeks 1641 is het klooster afgebroken en wordt op die locatie de Doode Nieuwstraat aangelegd.

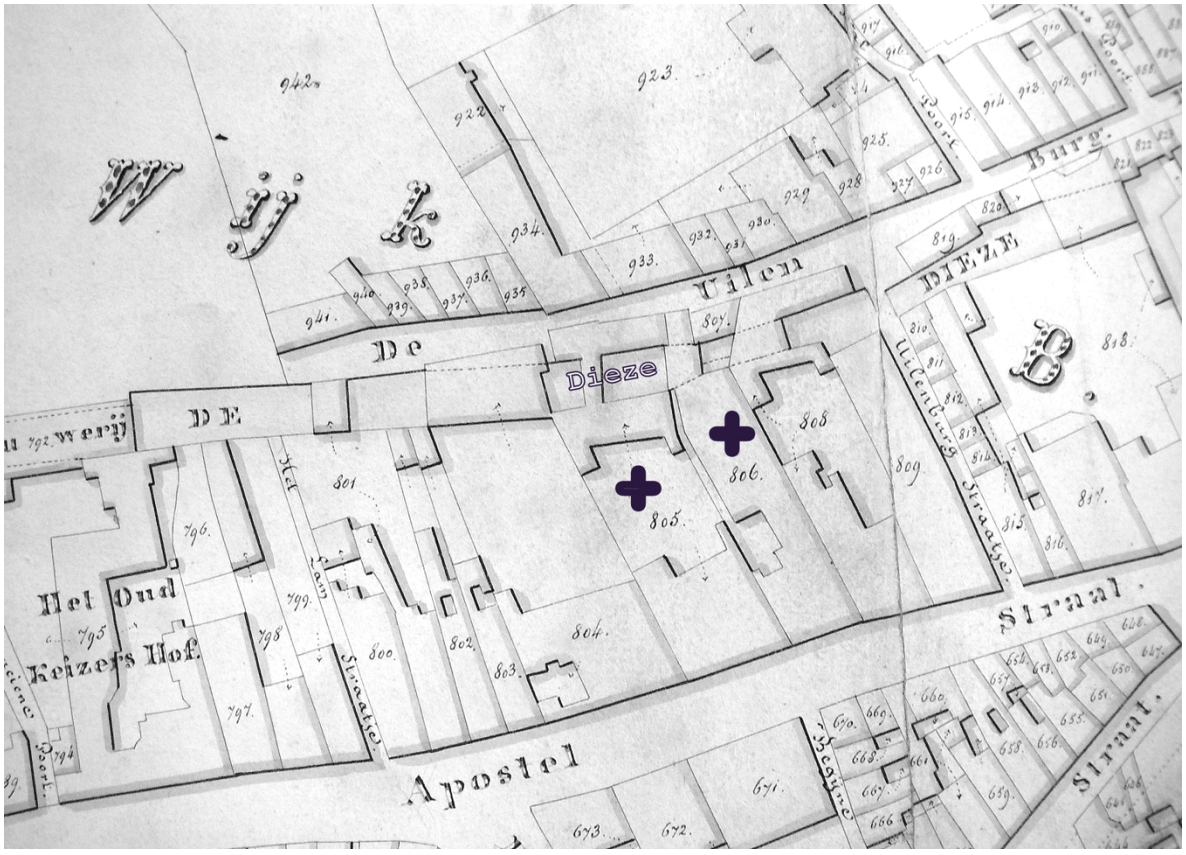
De minderbroeders bedienen in de stad twee schuilkerken: één in de Postelstraat, van circa 1640 tot 1747, en één in de Vughterstraat, van ongeveer 1670 tot 1774. Na het vertrek van de laatste minderbroeders nemen seculiere priesters de bediening in deze schuilkerken over.

In de stad worden door de minderbroeders drie broederschappen opgericht in de eerste helft van de 17e eeuw. Dat waren de wereldlijke ‘derde orde van de Heilige Franciscus’, de broederschap van ‘‘t Koordje van de Heilige Franciscus’ en de broederschap van ‘De zeven smarten van Maria’. De inschrijvingen van derde-ordelingen zijn door minderbroeders verzorgd. Zo weten we welke paters werkzaam zijn geweest na 1629. (Van Doornmalen).

8. Bedehuis Postelstraat: nr. 44 ‘Het Wapen van Luik’ en nr. 46/48 ‘Huis van Boxtel’

Wat weten we over de eigendomsgeschiedenis van deze woningen?
In de eerste helft van de 17e eeuw komt het huis *Het Wapen van Luik,* nr.44, in handen van koopman Van Zutphen. De koopakte is van 1631: ‘een huijsinge, erve, hoff ende achterhuys, met eener brugge over de water ende eenen uutganck, coomende opten Ulenborch, gestaen ende gelegen in de Postelstraet tussen (…)’.
Margaretha van Zutphen erft de woning. Zij huwt Melchior Doncquers. (zie ook p.52). Een dochter, Adriana Elisabeth, geboren in 1679, werkt later als klopje. Haar broer, Daniël Doncquers, in 1670 geboren, is jezuïet geworden. (Zie bedehuizen 4 en 6). De katholieke eigenaars, de Van Zutphens en Doncquersen, hebben hoogstwaarschijnlijk hun achterhuis ingericht als kapel of als opslagplaats van liturgische voorwerpen en kerkmeubelen.

In het jaar 1712 wordt weer een Bossche koopman eigenaar. Zijn voorouders zijn afkomstig uit de provincie Luik. Deze Noel Clement de Grand Champs geeft het huis de toepasselijke naam. In 1744 wordt bij het overlijden van zijn weduwe, Marguerithe Josselet, een boedelbeschrijving opgemaakt: *‘de kleedingen van een altaar tot het bedienen van de Roomse Misse, nevens het missaal in een swart jagryne band met silver beslag, zijnde het geheele ornament voor den altaar, alles proper en mooy. De ontzegelinge van de kamer nevens de kamer boven het voorhuys gedaan zijnde, hebben wy daerin bevonden een opgeschikte altaar met syne schilderyen’.*

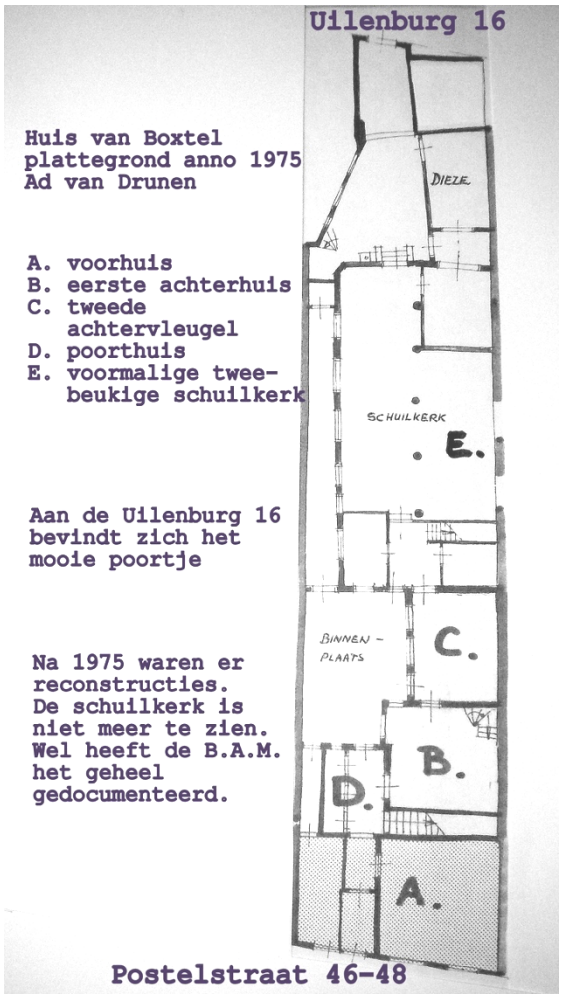
Kadastrale kaart 1823 hierboven met: 805 Het Wapen van Luik en 806 Huis van Boxtel.

Op 28 maart 1749 wordt Het Wapen van Luik bij verkoop omschreven als: *‘een huysinge, voorsien van veele logeable camers met een pakhuys daarnaast, hoff en agterhuysinge, met een poort over het water op den Uylenborg uytkomende, met een huysje off kamer dien bezyden staande in de Postelstraat, ex uno de Roomse Kerk …’*

Uit de woorden ‘ex uno’ blijkt dat de schuilkerk in het pand van de buren is gevestigd, dat moet wel het *Huis van Boxtel* zijn. Op 22 december 1644 is de protestant Abraham Kip de eigenaar van die woning. De kleinkinderen verkopen het huis op 21 juni 1681 aan Philip van Beug(h)en, wijnhandelaar met een katholieke levensovertuiging. De beschrijving luidt: *‘huis, met erf, tuin- plaats, zijdelhuis, pomp, stal en achterhuis met een voor- en achterpoort, staande aan de Postelstraat en strekkende met de achterpoort tot aan de Dieze.’*
Van Sasse van Ysselt meent dat het katholiek bedehuis zich in Het Wapen van Luik heeft bevonden (dl. I, p.237). *‘Daar toch het Huis van Boxtel van 1644 tot 1681 in protestantse handen was; waarschijnlijker is het daarom dat vóór het jaar 1681 het door Schutjes bedoeld bedehuis geweest zal zijn: het naast dit huis staand huis Het Wapen van Luik.’*
De volgende stelling is heel aannemelijk: Het jaar 1680 is cruciaal, tevoren was de kerk ingericht in het Wapen van Luik, daarna in het Huis van Boxtel.
Hezenmans (p.313) citeert uit register A.78 van de magistraat: ‘De Hoogschout verscheen den 7e augustus 1681 in de vergadering van Schepenen, om kenbaar te maken dat in de Postelstraat, onder den naam van een wijnpakhuis, eene formeele kerk was ingericht. Twee schepenen werden dadelijk aangewezen om ze te sluiten.’
En inderdaad, de schepenen vinden het achterhuis van Philip(s) van Beug(h)en (†14-12-1681) ingericht als kerk, met portaal, een altaar, oksaal en 2 of 3 galerijen. Maar de huisheer verdedigt zich ‘dat het een oude verlaten kerk was die hij nu als pakhuis wilde gebruiken’. De huiskerk blijft in gebruik. In 1684 wordt het voortbestaan opnieuw bedreigd. Er is blijkbaar een gerede verdenking. De weduwe van Philip van Beug(h)en, Mechteld van Heeswijck, protesteert met succes tegen de aanzegging dat haar huis zou worden verbeurd verklaard, want daarmee zouden de Staten moeten erkennen dat dit huis een kerk was. Daartoe wilden de Staten niet overgaan.
Het gevolg is: ‘van alle versieringen ontbloot, die het op eene paapsche kerk hadden doen gelijken, en het nu gebezigd werd voor een pakhuis van tabak, wol en andere koopmanschappen, het weder gelijk gesteld werd met de andere huizen, op voorwaarde dat de eigenares nooit meer den paapschen godsdienst mocht toelaten’.
‘Toch was dit huis later weder eene sluipkerk’ (Hezenmans).
Schutjes (p.296) is heel stellig: ’De bidplaats (…) is door de minderbroeders opgerigt, door hen in 1680 herbouwd en tot het jaar 1774 bestuurd. Volgens een besluit der Staten van 24 december 1744 wordt deze bidplaats gesloten, en op dringend verzoek weder in 1747 heropend. Het besluit van keizer Napoleon van 9 november 1811 maakt een einde aan deze bidplaats.’

Bedienaren van deze huiskerk.
Het zijn de minderbroeders die daar apostolisch werk hebben gedaan, totdat seculiere geestelijken die taak overnemen in 1774. We kennen de meeste minderbroeders bij naam: Carolus Rillart (vanaf 1643), Joannes van Gestel (1653-1669), (met het fiat van kanunnik Vos), Joannes de Bolster (1671-1676), Martinus van IJzendijke (1680-1708), Engelbert van Ravesteyn (1708-1734) en assistent Henricus Vermeeren (1720-1744). Over pater De Bolster is vastgelegd dat hij soms woonde in De Cathalijne, (nu Vughterstraat 81), of anders in de Kruisstraat in het huis St.-Jan. (nu nummer 8).
Daarna doen de volgende seculiere priesters daar pastoraal werk: in 1744 Jacobus Willems, en in 1774 Joannes Spierings. Van 1744 tot 1747 is de huiskerk in de Postelstraat dan wel gesloten, op bevel van de Staten-Generaal, maar het dienend werk kan in die drie jaar zeker doorgang vinden. In het jaar 1794 volgt Gerardus van der Heijden, aanvankelijk als assistent van de rector. Hij wordt zelf in 1800 tot rector benoemd en verblijft, na de sluiting van het kerkje in 1811, tot 1815 in de stad. (Joannes Spierings was in 1763 al kapelaan geweest bij de rector van het St.-Annakerkje in de Kerkstraat.) De genoemde minderbroeder Joannes de Bolster heeft zich al eerder verdienstelijk gemaakt. De ‘Kroniek van het St. Geertruiklooster’ verhaalt: *‘Eodem anno (1671) den 18 september is alhier door de Bossche jeugt ten huijsse van Adriaen Suijskens, bierbrouwer in Den Nobel (sic), gespeelt het truerspel, verclarende*

de oogluijckinge des vaders ende wederspannighijt des soons gestraft in den coninck David en Absalon opgedragen aen de heer Jacques van Kessel, borger deser stadt, wonende tot Parijs, tegenwoordig present alhier, alles door en onder het belijt van den eerwaerde heer Jan de Bolster, minderbroeder ende missionaris alhier'

Dit Bijbelverhaal (2 Samuel, 13-18) was een toepasselijke allegorie op de toestand in de stad. De genoemde heer Jacques van Kessel uit Parijs, nu verblijvend in Den Bosch, had op 13 november 1669 aan de schutterij van de edele handboog een mooie zilveren gedreven kop geschonken en had invloed in de stad. (p.385 'Kroniek St.-Geertrui').

Op 16 maart 1790 koopt de priester Joannes Spierings het Huis van Boxtel. Hij woont er al een aantal jaren onder de belastende voorwaarde 'dat het altoos zal moeten dienen voor een roomsch kerckenhuis'.
Hij wordt op 20 mei 1800 in de St.-Cathrien begraven. Het hier bedoelde kerkhuis stond blijkbaar op het achtererf van het Huis van Boxtel, nu Postelstraat 46-48.
'De bidplaats in de Postelstraat tegenover het Begijnenstraatje, waar de H. Antonius van Padua bijzonder werd vereerd', schrijft Schutjes op p.296.

Er komt een eind aan het voortbestaan van dit kerkje door het besluit van Napoleon van 9-11-1811.
Ad van Drunen (de afbeelding hiernaast is van hem) spreekt over een tweebeukig kerkje (E) dat gelegen was tussen het poortje Uilenburg 16 en Postelstraat 46-48, Huis van Boxtel. De diepte van het perceel, Van Postelstraat tot aan de Uilenburg is circa 50 meter. In het tweede achterhuis (C), bevindt zich sinds 1975 de keuken en daaronder de kelder. In beide ruimten waren vroeger doorgangen naar het achterhuis (E), de schuilkerk.
Nu zijn er op dit perceel twee woningen, één in de Postelstraat en één in Uilenburg 16.

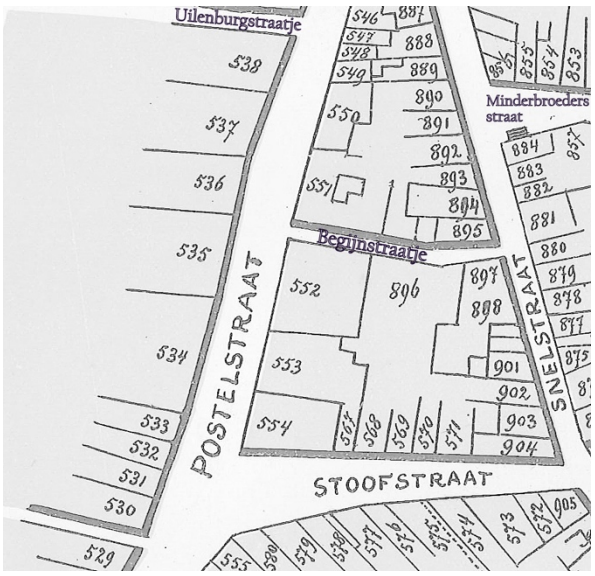
Hiernaast: het houten poortje, met gebeeldhouwde middenstijl, met natuurstenen omlijsting en het jaartal 1649 in de sluitsteen, waardoor men van de Uilenburg in dit bedehuis kwam. Het is een ets van Frans Kops (1873-1951) afmeting: 54 x 42 cm. (particulier bezit), met een roos op de sluitsteen.
'Sub rosa', onder de roos, dit betekent dat er sprake is van een geheim, waarover men uiteraard niet spreekt. Deze roos is wel een bijzondere, namelijk de Tudorroos, een rode en een witte roos op elkaar geplaatst. De Engelse Tudor-koning Hendrik VII koos deze rood-witte roos als embleem omdat hij beide strijdende partijen in de Rozenoorlog in 1485 tot verzoening had gebracht. De Yorks met hun witte roos en de Lancasters met de rode roos. Daarom is deze roos, behalve een symbool van geheimhouding, er ook één van verzoening.
Het poortje was van 1681 tot 1811 de achteruitgang van de schuilkerk.

Mosmans: (1907):

536 Huis van Boxtel

535 Het Wapen van Luik

534 De Munt.

In 1811 wordt een inventaris opgemaakt van de roerende eigendommen van de kerk die dat jaar moest sluiten. (Ebeling; Donkers e.a. 2023, p.40/41).
In 1794 waren G. v.d. Heyden assistent en D. Kievits kapelaan in deze schuilplaats. Vijftien jaar later is v.d. Heyden tot pastoor benoemd.
Pastoor v.d. Heyden van de Postelstraat werkt niet mee aan het opmaken van de inventaris vanwege zijn protest tegen de benoeming van bisschop Van Camp door Napoleon. Daarom laat hij zijn huishoudster het werk doen. Het betreft de inventaris van de volgende 4 locaties:

‘In de kerk beneden’, ‘Boven op kamer’, ‘Bij Van Herpen’ en ‘Op het Choor’.

In de kerk beneden: o.a. altaar, tabernakel, altaar kandelaars. Boven op de Kamer: o.a. wierookvat, remonstrantie, een vaan, houtere balustrade, troon, piedestal, lieve vrouwe beeld, dwaals, handdoekjes, enz.
‘Bij Van Herpen’ bevinden zich o.a. ‘elf beelden, communiebank, orgel, nog een Lieve Vrouwe beeld, een zilvere Lieve Vrouw, en tien zilvere plaaten, een Houtre Cruxifix met Maria en Jezus, een Rochusbeeld, 8 schilderijen, 56 stoelen, biegtstoel, tabernakel, een gebeeldhouwde Lieve Vrouw Hemelvaart’. Dit retabel, de altaaropstand, van Maria ten Hemelopneming dateert van circa 1750, beschilderd lindehout, 182 x 138 cm. Het is afkomstig uit deze schuilkerk. (Zie afbeelding).
In 1812 werd het geschonken aan de St.-Jan. In 1867 verhuisde het naar een museum in Den Haag, later naar het Rijkmuseum. Nu hangt het in Museum Krona, Uden, in eeuwigdurende bruikleen.

9. Bedehuis 'De Zeven Weeën' achter Vughterstraat 54, huis 'De Swarte Bock' en achter St.-Jorisstraat 14, huis 'Den Roeland'

Wat is er bekend over 'De Swarte Bock'?
Uit een akte van 18 sept.1610 blijkt, dat in de Vughterstraat een huis staat met de naam 'De Swarte Bock': 'Een huys met een hoogh camerken ende coickhuysken daer achter aen gemact, put, ledige plaetse, schoon achterhuys, brugge over het water met noch eenen schoonen hoff aldaer over 'tselve water gelegen'.
Vijftig jaar eerder, in 1560, wordt in een koopakte bepaald, dat de eigenaars van dit huis altijd zullen hebben: *'het gebruik van een kapel, daar men Mis in doet, staande tussen het voor- en achterhuis en sal die capelle altijd blijven getimmert gelijck se nu getimmert is'.*
In 1656 is Willem Zeberts (Seberts of Zybert) eigenaar van het huis, de echtgenoot van Maria Doncquers. Maria, gedoopt in 1628, was de dochter van Jan Baptist Doncquers en Adriana van Hoorenbeeck. In 1716 koopt Theodora Maria de Hee het huis van de erfgenaam Melchior Zeberts. Zij is de weduwe van mr. Paulus Suyskens. We zijn deze gedreven katholieken al vaker tegengekomen. (Bij de bedehuizen 4 en 6).

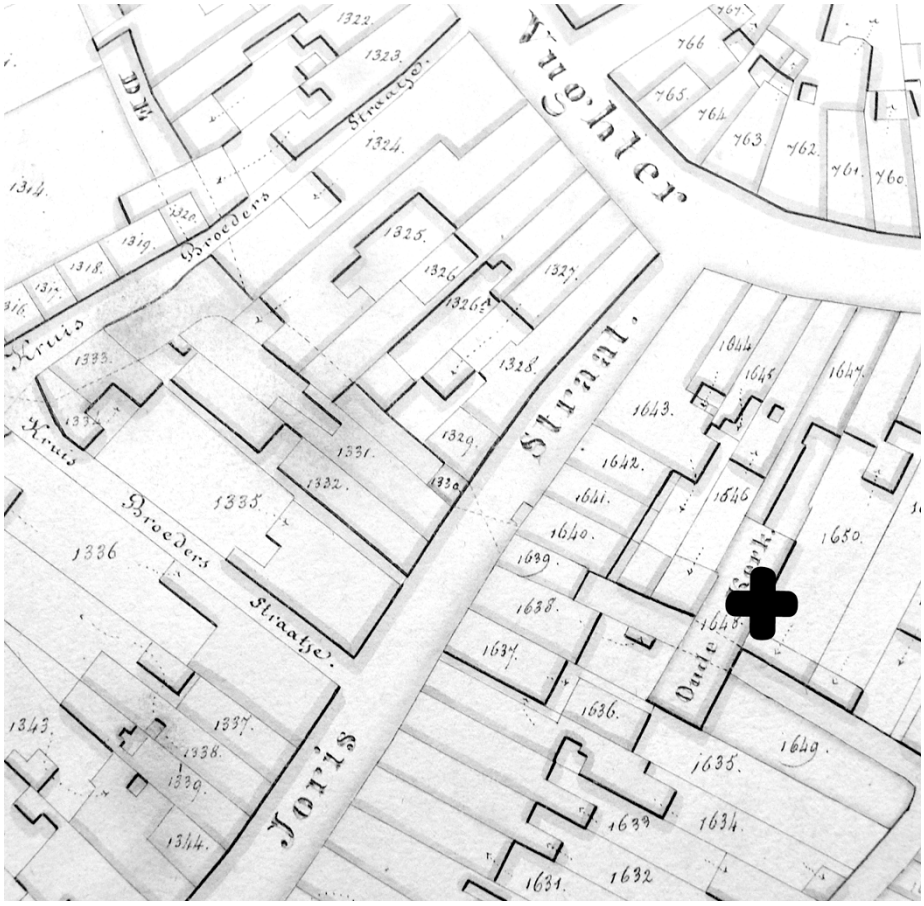
De kapel achter 'De Swarte Bock' wordt *'het eerste katholieke bedehuis in de Vughterstraat'* genoemd door Van Sasse van Ysselt (dl. I, p.361). De kapel op het achtererf ligt deels boven de Dieze.
Van Heurn meldt in zijn 'Beschrijving' (ca.1780) dat het 'Bidhuis der Zeven Weeën' ook een toegang heeft vanuit de Sint Jorisstraat, nu nummer 14. Het kerkgebouw is aanvankelijk kleiner, maar werd twee keer vergroot. 'Het is niet sierlijk gebouwd', vindt hij.

De kapel draagt de naam 'Van de Zeven Weeën'. Deze naam verwijst naar de 'Zeven smarten van Maria', de droevigste momenten uit het leven van Maria, volgens Bijbelverhalen en legenden. Nu volgt een opsomming van deze droevige gebeurtenissen.

1. De voorspelling van Simeon: bij de opdracht in de tempel profeteert hogepriester Simeon over de gevolgen van Jezus' komst op aarde. Hij zal licht brengen, maar… ook verdeeldheid, niet alleen in Israël, maar onder alle volkeren. (Lk.2, 22-35).
2. De vlucht naar Egypte: Jozef wordt gewaarschuwd door een engel om met Maria en Jezus te vluchten. Koning Herodes ziet zijn troon in gevaar, door de komst van Jezus, een nieuwe koning, en laat alle pasgeborenen vermoorden. (Mt.2, 1-21).
3. Jezus is zoekgeraakt. Na afloop van het paasfeest gaan Jozef en Maria samen terug van Jerusalem naar Nazareth en denken, dat de twaalfjarige Jezus wel bij zijn vriendjes zal lopen. Aan het eind van de dag blijkt dit niet het geval en de ouders lopen de hele weg terug naar Jerusalem om hem te zoeken. Ze treffen hem uiteindelijk in de tempel aan, debatterend met joodse Schriftgeleerden. Jezus antwoordt de ongeruste ouders: 'Wist u dan niet, dat ik in het huis van mijn Vader moest zijn?' (Lk.2, 41-52).
4. De kruisdraging: Maria staat diepbedroefd tussen de toeschouwers als Jezus met het kruis op de schouders naar de Calvarieberg, de executieplaats, wankelt. (Lk.23,27-31)
5. De kruisiging: Maria staat naast het kruis waaraan haar zoon hangt en valt in zwijm in de armen van de apostel Johannes. In de schilderkunst en de muziek is het 'stabat mater dolorosa' heel bekend. (Joh.19, 26-27)
6. De bewening: Maria beweent haar gestorven zoon, na de kruisafname, vaak uitgebeeld in een zogenaamde piëta. (legende).
7. De graflegging: Jezus wordt in het graf gelegd en Maria is daarvan getuige. (legende).

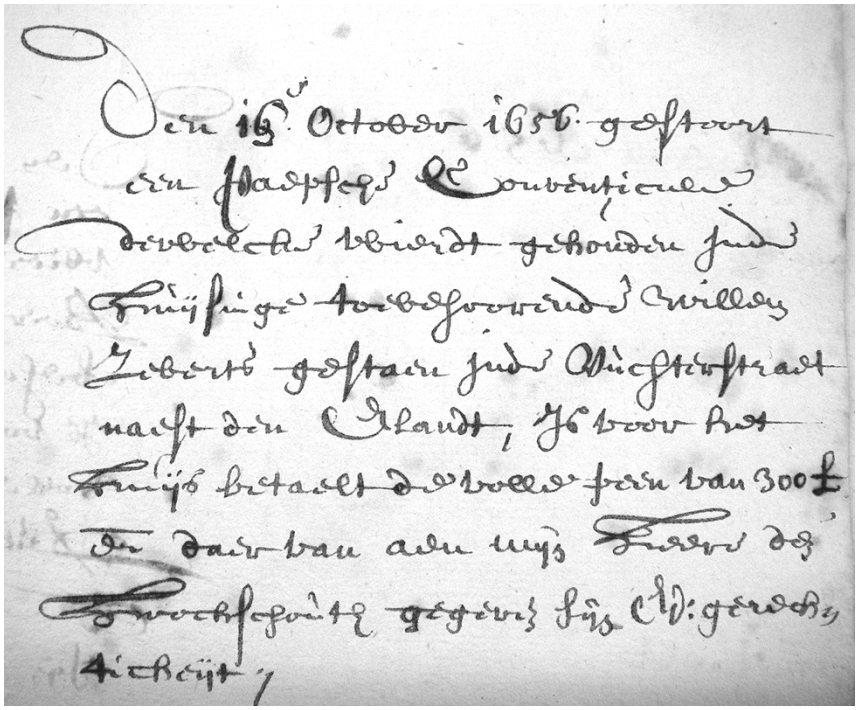
Invallen van Martinus Ackersdijck.
Deze huiskerk blijft niet lang verborgen voor de onderschout. In zijn Memoriael schrijft Martinus Ackersdijck over diverse invallen in de schuilkerk. Die zijn er in 1653, 1656 en 1659.

'Den 26e ditto (december) 1653 gestoort eene Paepsche Conventicule in de Vughterstraet neffens den Elandt, alwaer veel Volck wierdt gevonden; Is voor de volle peene vant huys ontfangen drie hondert Gulden ende d'andere bekende persoonen door den Groenroede Vermandel doen sommeeren tot betalinge van 25 Gulden.' (Het huis Den Elandt is nu nr.52 in de Vughterstraat).
Ackersdijck vermeldt geen namen van bedienaars of aanwezigen. De bedienaren wisselden in het algemeen vanzelfsprekend geregeld van verblijfplaats.

Perceel 1648 'Oude Kerk', is via de Vughterstraat 54, (De Swarte Bock)
en Sint Jorisstraat 14 (Den Roeland) bereikbaar.
De Swarte Bock nr. 1647; Den Roeland nr. 1638.

De genoemde groenroede, de gerechtsdeurwaarder, Marten Vermandel is in 1641 nog door Maria van Brecht, de weduwe van Don Alonso de Luna, namens alle eigenaren van het huis De Swarte Bock, gemachtigd om het huis te verkopen aan Servaas Jacobzn. van Weert. Deze groenroede kent daarom de situatie goed als hij binnenvalt met zijn groene roede als teken van zijn bevoegdheid. Groenroeden hebben zowel een justitiële als politionele taak. Het huis van Servaas Jacobszn. van Weert komt daarna in handen van het aangetrouwd familielid Zeberts.
De tweede inval wordt als volgt beschreven:
'Den 15e October 1656 gestoort een Paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, toebehoorende Willem Zeberts, gestaen inde Vuchterstraet naest den Elandt; Is voor het huijs betaelt de volle peen van 300 Gld. ende daervan aen mijn heere den Hoochschouth gegeven sijn Ed: gerechticheijt.'
Op 9 februari 1659 en 26 december 1659 zijn er weer invallen. Telkens wordt *f.*300 boete geeist voor het huis en *f.*25 voor de betrapte bekende personen.

Welke minderbroeders hebben in deze kapel diensten gedaan?
Vanaf 1629 verblijft minderbroeder Joannes Potter hier, Hermanus Liessens (Lisens) vanaf 1633. De paters Johannes de Bruijn en Jacobus de Pottere zijn beiden zeker in 1637 in de stad aanwezig. Er volgen meer minderbroeders: vanaf 1658 Petrus Cuylen en Abraham Dobbelaer (=Dubbelbier) (1664-1679). De laatste woont in De Swarte Bock.
Na Dominicus Smits, (zie ook p.55) die van 1684 tot zijn dood in 1713 in de stad aanwezig is en rector van deze schuurkerk is, volgen nog vijf minderbroeders. Eerst Van Ingen (1713-1719), daarna Petrus Eelkens (1719-1727), Gisbertus van Doren, (1727-1736†), Leopold Bernardus van Dalen (1731-1746) en ten slotte Van Gastel (1746-1747).

Seculieren.
Vanaf 1747 hebben wereldheren de bediening overgenomen na het gedwongen vertrek van de franciscanen. De eerste seculiere rector is Johan Coolen, van 1747 tot 1750, daarna in 1750 Martinus van Hasselt, tot 1753. Er zijn ook namen van kapelaans van de St.-Cathrien bekend die assisteren, onder wie J. Bosmans (1767) en A. Wellens (1773).
De volgende bewoners van het pand De Swarte Bock zijn Antonius van der Blomme, die van 1753 tot 1786 rector van het bedehuis is en Anthonius van Gils, de latere president van het seminarie van het bisdom, van 1786 tot 1790. Ten slotte volgt Joannes Dominicus van der Meulen, van 1790 tot 1811. Krachtens een besluit van keizer Napoleon, van 9 november 1811, wordt de schuilkerk opgeheven.
De laatste rector woont tot zijn dood in 1832 in De Swarte Bock. Wat stond de bedienaar in de kapel ter beschikking, hoe zag het interieur eruit?
Ebeling (1928/'29) geeft een inventaris van 'alle zoodanige meubilaire goederen als bestemd zijn geweest ten dienste der gesupprimeerde Kerk van den Eerw.[den] Heer van der Meulen in de Vughterstraat opgemaakt, volgens aanwijzing en opgave door de dienstmeid van gezegden Eerw.[den] Heer namens zijn Eerwaarden gedaan'. Getekend door de burgemeester, maire A.G. Verheyen, op 14 nov. 1811. 'Al het bovenstaande ter bewaring en verantwoording gelaten van voorn. Heer van der Meulen.
Een altaar, kandelaars, communiebank, paramenten, heilige vaten, een Doorniks tapijt, kasten, orgel, preekstoel, 11 losse banken en 62 stoelen, 10 beelden en 11 schilderijen, koperen luchters. Op het Choor stonden twee lange banken, 18 kleine stoeltjes en een partij kleine

stoeltjes op den zolder.' (Ebeling; Donkers e.a. 2023, p.43). Dit is slechts een selectie uit de opsomming.

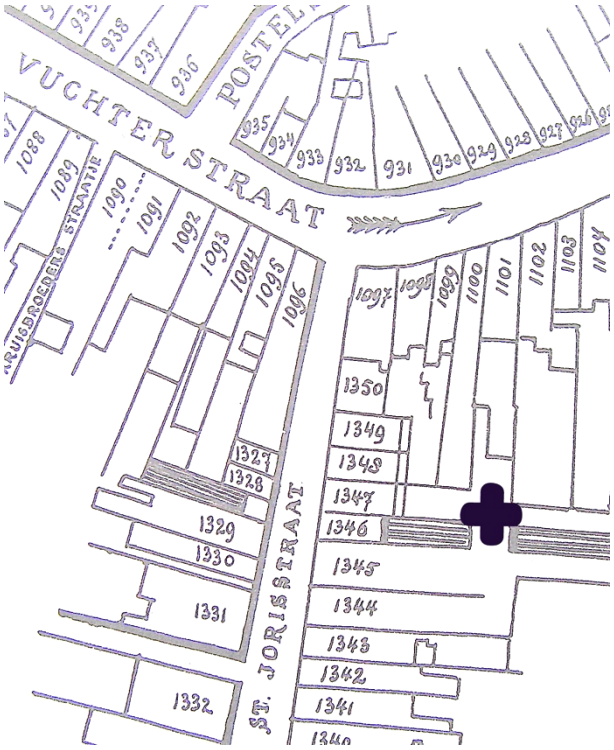
De Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars en 'De Zeven Weeën.
Deze broederschap kent een lange geschiedenis. Het oprichtings-charter is van 1480. De St.-Janskerk is haar zetel. Na 1629 verhuist de Broederschap noodgedwongen een aantal keer. Pastoor Ludovicus van der Putten van de St.-Cathrien (†1684) blaast de Broederschap van het H. Sacrament in de kapel aan de Walpoort nieuw leven in. Na een felle ruzie tussen de volgende geestelijk directeur, plebaan Joannes van Kessel (van 1686 tot 1730 plebaan èn de-servitor van St.-Pieter) en de andere Broeders van het H. Sacrament, zijn er twee takken geweest van de éne broederschap. De leden van de broederschap zelf distantiëren zich van hun geestelijk directeur en nemen in 1702 met de broederschap hun intrek bij de franciscaan Dominicus Smits in de bidplaats De Zeven Weeën aan de Vughterstraat.
Daar gaat de Broederschap door met haar devoties en aflaten tot 1831, met als laatste geestelijk directeur de eerdergenoemde priester Johannes Dominicus van der Meulen. Vanaf 1811 echter bij hem thuis in de Vughterstraat 54. Nadien zetelt de Broederschap opnieuw in de St.-Janskerk.
Ook de andere tak blijft voortbestaan, geleid door plebaan Van Kessel (†1730) en zijn opvolgers in de kerk Achter de Tolbrug en na 1840 in de nieuwe St.-Pieterskerk. De pastoors daar ondersteunen de broederschap van harte. De broederschap bestaat nog steeds; beide takken zijn weer verenigd tot één stam, daar waar ze ontstaan is.

Mosmans noteert in 1907:

1101:
De Swarte Bock, Vughterstraat 54: achter dit huis lag een gebouw van 26 x 7 ellen, vroeger gediend hebbende tot R.K. kerk, genaamd de bidplaats 'Der Zeven Weeën'.

1102:
Den Elandt, Vughterstraat 52

1345:
Den Roeland, Sint Jorisstraat 14. De brede gang binnen dit huis, die thans naar het kantoor der Kath. Illustratie leidt, werd vroeger benut als toegang tot de R.K. Huiskerk, die achter perceel 1101 in de Vughterstraat was gelegen.

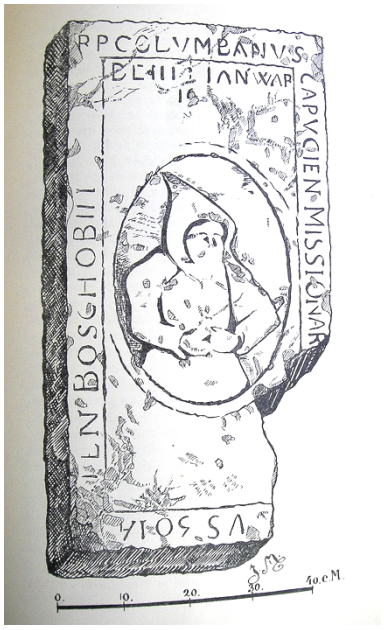
Oorspronkelijk is deze schuilkerk een 16e-eeuws losstaand achterhuis, met aanbouw, voorzien van een plat dak. In de 19e eeuw is het gebouwtje sterk gewijzigd en vermoedelijk ook verhoogd. Het is nu een tweelaags gebouw. Er is nauwelijks iets origineels te ontdekken, op enige muurresten na. Uit oogpunt van historische herinneringswaarde is het behoud van de bouwmassa van belang, zo luidt het standpunt van de afd. Erfgoed 's-Hertogenbosch.
(Bijlage XII). (Van der Steen, p.179; Hoekx/v.d. Laar, 1980; Van Doornmalen, 1991).

D. De schuilkerk die door kapucijnen bediend werd

Kapucijnen.
Leden van de kapucijnenorde zijn precies anderhalve eeuw, van 1611 tot 1761, in de stad aanwezig geweest. De kapucijnenorde (O.F.M. Cap.) splitst zich in 1525 af van de franciscanenorde. De leden noemen zich kapucijnen naar de kap (‘capuchon’) die bij hen spits uitloopt en bij de franciscanen rond is. Schutjes (p.400) schrijft over de redenen die tot afsplitsing hebben geleid van de franciscaner-orde (minderbroeders) en hun inspiratie.
Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) worden de kapucijnen in 1611 enthousiast door de kerkelijke en burgerlijke overheid ontvangen in de stad. De bedelorde staat midden in de samenleving: de paters preken, verzorgen diensten in de gevangenpoort en het stadhuis, en zijn toegewijde ziekenverzorgers. Tussen 1624 en 1626 verplegen ze patiënten met de *‘haastige ziekte’*. Hun klooster staat op de plaats van de voormalige uithof van de abdij van Postel, in de Postelstraat (Zie kaartje op p.104). In 1615 legde bisschop Zoesius de eerste steen voor het klooster, met 33 cellen, 5 ziekenkamers, refter, keuken en bibliotheek. Bisschop Masius wijdde de kapel in, in 1625. In 1629 verlaten de meeste kapucijnen de stad en in 1636 wordt het geconfisqueerde klooster verkocht. De bekendste kapucijn uit de periode na de ‘reductie’ is pater Columbanus uit Leuven. (T. Vogel: Bossche Kringen 2017, nr. 5/6).

Vanaf eind 1629 verblijven 4 kapucijnen vaak in de stad: de paters Basilius van Brugge (eertijds kanunnik van de St.-Salvatorkerk in Brugge), Marcellianus, Tibertinus en Columbanus. De drie eerstgenoemden wonen tijdelijk te Vught. Ze hebben toestemming in de omgeving te verblijven. Aan deze gunstige beschikking zal de vriendschap van kapucijner pater Basilius met Frederik Hendrik niet vreemd zijn geweest.
‘Columbanus verblijft voortdurend in de stad, als werkman verkleed’. De kapucijnen moeten in opdracht van hun oversten het apostolaat in kloosterhabijt doen, onder hun vermomming, en nimmer als kapelaan bij een pastoor van een parochiekerk werken. (Placidius,1935/’36).

In 1636 heeft pater Marcellianus kost en inwoning bij de weduwe Van Hambroeck. Deze weduwe is zeer waarschijnlijk de moeder van Anna van Hambroeck die het beeld van ‘De zoete moeder’ in veiligheid heeft gebracht. Marcellianus sterft in 1637, *‘uitgemergelt van sieckten ende penitentiën met groote opinie van heijlicheijt out sijnde 57 jaeren’,* zo staat in het Obituarium. Zijn stoffelijke resten zijn begraven in het oratorium op den Uylenborg, de kapel aan de Walpoort. Jan Mosmans heeft zijn gebeente daar gevonden in 1929. (Zie p.92).

Columbanus.
Na het overlijden van Marcellianus heeft Columbanus het kerkje, bedehuis 10, een tijd alléén bediend. Hij tekende eerder weliswaar een document dat in 1636 naar Rome verstuurd werd, waarin gesteld werd dat kapucijnen nooit alleen op een missiepost behoorden te zijn, maar altijd met tweeën. Hij woont na de ‘reductie’ in ‘Achter de Boerenmouw’. Na 1639 heeft pater Columbanus ook nog een aantal jaren een bestuursfunctie bekleed: hij is vicaris-provinciaal van de ‘Hollandse Missie’ geworden. Hij reist en correspondeert intensief. Na die tijd kan hij zich weer volledig bezighouden met het apostolaat in de stad. In 1644 wordt hij van de straat geplukt en gevangen gezet. Na veel aandrang van de Bossche bevolking wordt de kapucijn het jaar daarop vrijgelaten. De pij moet hij dragen, volgens het ordevoorschrift, maar dat is niet naar de zin van de burgerlijke overheid. Rome maakt een uitzondering: hij mag zich blijvend in de stad in burgerkleding vestigen. Hij bedient het schuilkerkje In de Boerenmouw en overlijdt daar in zijn pastorie in 1659, 68 jaar oud, na 30 jaar dienstbaar geweest te zijn in de stad. Zijn grafzerk is teruggevonden.

Alph. Mosmans schrijft dat circa 2 à 3 meter onder de grond de hiervoor afgebeelde gehavende grafzerk met een afmeting van 83 bij 43 cm. gevonden werd op het achtererf van het huis 'De Ploeg', Hinthamerstraat 49/51. Vermoedelijk lag de steen oorspronkelijk in de kapel van het Convent van de Zusters van Orthen, oostelijk van het schuilkerkje van Columbanus. Toen in 1692 de laatste zuster was gestorven, werd de kapel verkocht en zijn de zerken geruimd. Op dat moment zal de overbrenging van de zerk naar de schuilkerk 'St.-Anna', Gasselstraat/Kerkstraat, hebben plaats gevonden (zie bedehuis 7). Omdat dit bedehuis in 1811 overbodig werd, kwam de zerk op het aangrenzend terrein terecht. De ontdekker, stadsarchivaris Henri Ebeling, schonk de steen aan het klooster van de kapucijnen, Van der Does de Willeboissingel. (ts. Taxandria 1911, p.229). Vanaf 2018 is dat 'San Damiano', het franciscaner stadsklooster.

Dertien jaar na de dood van Columbanus, kunnen de kapucijnen het kerkje van het Heilig Kruis in den Boerenmouw weer bedienen. Er is personeel: in 1672 wordt pater Jacobus van St. Truiden in de stad gestationeerd. Hij wordt ook deken en bestuurt in 1685 kortstondig de parochie van St.-Jacob. In 1676 dienen er twee Bossche kapucijnen. De ene heet Cassianus, geboren als Valerius van Lande, die sterft in 1677, 52 jaar oud. De tweede heet Paulus, geboren als Jacobus de Hee, in 1668 geprofest als kapucijn en in 1673 priester gewijd. Hij werkt vanaf 1675 in ons missiegebied, officieel in Velp, bij Grave, waar hij in 1706 overlijdt. In 1702 hebben Philippus van Den Bosch en Augustinus van Den Bosch hier hun standplaats, beiden Bosschenaren. Ze overlijden alle twee datzelfde jaar 1702, de laatste in het huis van zijn broer in de stad. In 1706 doet hier Ferdinandus van St. Truiden de zielzorg (†1706). Albertus van Antwerpen volgt, die komt te overlijden in 1713. In 1720 is Judocus van St. Truiden (†1724) in de stad. Pater Jacobus van Ravesteijn *) missioneert hier vanaf 1719 tot zijn dood in 1725. Vóór 1711 was hij ook een aantal jaren in de stad.
In 1725 wordt Leopoldus Bernaers van Brussel, **) gestationeerd. Hij is dan de enige kapucijn op dat moment. Hij sterft in 1755. Vanaf 1733 heeft hij wel assistentie. In 1755 arriveert de laatste kapucijn, Theodorus van der Putten.***) Zoals uit een verslag uit die tijd van apostolisch-vicaris Willem Bassery blijkt, werken er steeds 2 kapucijnen in de stad: 'Er was een zekere vrijheid aan het godsdienstig leven gegeven, waarvoor men jaarlijks bijna *f.*2000 moest geven.' Dit is het zgn. recognitiegeld.

*) Genoemde pater Jacobus van Ravesteijn is in 1662 in Den Bosch geboren en treedt in 1683 in bij de minderbroeders-kapucijnen te Leuven. Hij vermeldt in een rapport van 1724, dat een legaat van een collega van *f.*800 moet worden belegd en dat de rente geschonken moet worden 'aen de armen van onse missie van PP Capucijnen-missionarissen tot Shertogenbosch.' In hetzelfde jaar schrijft hij in een verslag hoe het bedehuis en de pastorie in de Boerenmouw zijn ingericht:
'ingank of poorte en bestaet in achterhuijs vande achterse deur en secreet met die plaetse en achterkeuken tot de stal van t'huijs van L. Vrouwe-Broeders, hofke met huijs daer aen gelege, oude ende nieuwe kerk-stoelhuijske en plaetse, achter en besijde de kerk tot de muure en heyninge.'
Daarnaast staat het zgn. 'klijn huys' dat 'begint van voor van de gemijne straet tot aen het secreet van 't voorn. achterhuys en bestaet uyt ene keuke voor aen de straet, met een keldercamerke, ende grote camer tot aende muure, daer 't secret tegen staet'. (Gerlachus, p.93).

Het voorbeeldige leven van de kapucijnen hier in de stad levert tal van roepingen op: tussen 1630 en 1640 ondernemen 7 mannen de stap, daarna tot 1649 weer 8 mannen. Tussen 1655 en 1672 treden 15 Bosschenaren toe tot de orde, tussen 1676 en 1710 zijn er weer 12. Na 1710 tot het einde van de eeuw zijn er nog eens 18 inwoners die Franciscus willen navolgen, als kapucijn. (Gerlachus, p.69-98).

**) Leopoldus Bernaers van Brussel is van 1725 tot 1733 alleen. Onder zijn pastoraat en beheer ondergaan zowel de pastorie als het kerkje de nodige herstellingen. In 1725 wordt de kelderkamer naast de kerk in orde gebracht. Het secreet in de hoek tegenover het ledikant, dat bij vochtig weer een vreselijke geur verspreidt, werd slechts met een enkel steentje toegedekt. In 1727 legt men een nieuwe vloer in de kerk en worden de kozijnen en de deur tussen de oude en de nieuwe kerk uitgebroken. Het altaar wordt gemarmerd in 1729 en het jaar daarop is de hele huiskerk in de verf gezet. In 1730 wordt een orgel geplaatst, dat *f.*400 gekost heeft en waaraan juffrouw Digna Blandin honderd pattacons bijdraagt. (± *f.*250). 'De rest hebben de goede vrinden van de gemeente gegeven'.

***) Theodorus van der Putten overlijdt in 1761 en dat impliceert het einde van de missie van de kapucijnen. Hierna nemen seculiere priesters de bediening over. Theodorus was al 73 jaar bij zijn benoeming in 1755. Daarom wordt direct de seculier Johannes Franciscus Potters als kapelaan aangesteld. De volgende seculieren zijn Joannes Dominicus van Roosmalen vanaf 1763, in 1791 Gerardus Molemakers en in 1799 Jacobus Antonius Heeren. De laatste is de stichter van de congregatie van de Zusters van de Choorstraat in 1820.

10. Bedehuis: 'Heilig Kruis', In den Boerenmouw, nu genummerd 15 en 17

Het straatje Achter den Boerenmouw heeft deze naam al in het begin van de 16e eeuw. Op het kerkhof aan de noordzijde van de Sint-Jan, grenzend aan de Hinthamerstraat, stond tot 1629 een groot kruisbeeld. Daarom werd Achter den Boerenmouw ook wel genoemd: 'Het straetje tegenover het Heilig Kruis' ofwel 'tegenover 't groot cruys opt St. Janskerckhoff'.
Het laatste deel van het straatje had iets weg van een pleintje. In 1640 wordt het genoemd: '*eene plaetse, daer men gaet naer de wooninge des Paters van den Convente der Susteren van Orthen, welcke plaetse alsnu geheeten is in den Boerenmouw'.* Op dit pleintje stond de woning van de rectors van het Zusters van Orthenklooster. Het hoekhuis aan de Hinthamerstraat heette ooit Boerenmouw.

pastorie en kerkhuis.
Van drie huisjes aan de rechterkant van het straatje, aan de overzijde van de Dieze gezien vanaf de Hinthamerstraat, is bekend welke bestemming ze hadden. Het eerste is het woonhuis van de kapucijnen, de pastorie genoemd, daarnaast staat het bedehuis en hiernaast de woning van de rector van het Zusters van Orthenklooster.

- Het eerste huis aan de overzijde van de Dieze is eigendom van Jonker Johan van Campen. In 1642 wordt het verkocht aan notaris Guiliam Donckers. En in 1654 aan Elisabeth Costerius en haar broer. In dit huis woont al vóór 1640 de kapucijn Columbanus en hij wordt pro Deo onderhouden door zijn buurvrouw Elysabeth de Bruyn. Deze ongehuwde dame woont in een deel van het huis waarin ook het bedehuis zich bevindt. In 1642 wordt het zo omschreven:
'eene huijsinge oft wooninge, gestaen ende gelegen in een strate, genoempt achter den Boerenmouw, tusschen erffenisse Catharina, weduwe van Roy aen d'een zijde ende erffenisse oft huijsinge Willems van de Velde ende den gemeynen stroom aen d'ander zijde, streckende van erve der voirn. Catharina van Roy tot aen de gemeyn straete achter den Boerenmouw voirscr.'

- Het tweede huis, dat dienst zal doen als kerkhuis wordt in 1628 aldus omschreven: *'huys met eenen schonen nieuwen sadel ende camerken daeraen gemaeckt, afterhuys, poorte ende twee hoven, staende tegenover den Heyligen Cruys in eene plaetse, daer men gaet nae de wooninghe des Paters van den Convente der Susteren van Orthen, tusschen erffenisse des voors. Convents ex uno ende tusschen't gemeyn water, die Diese genoempt ende den erve der weduwe Jr. Joan van Campen ex alio.'*
Uit een verkoopakte van 1640 blijkt dat een zekere Petronella van Creeft te Velp bij Grave - op verzoek van kapucijn Basilius van Brugge - een huis in de Boerenmouw aan Catharina, weduwe van Roy heeft verkocht. Bij akte van 2 februari 1641 getuigt Catharina dat op 28 april 1640 aan haar *'is ter goeder trouwen opgedraeghen eene huysinghe met nieuwen sadel ende camerken daer aen gemaeckt, achterhuys, poorte ende twee hoven met allen hunne rechte ende toebehoirte gestaen ende gelegen inde hinthamerstraet ter platssen alsnu geheten den Boerenmou voor welcke voors. huysinge noch Ick noch iemant vande myne ooijt helder noch penninck betaelt hebbe.'*
(een helder = heller = een muntje van een halve penning). Het is dus geschonken.

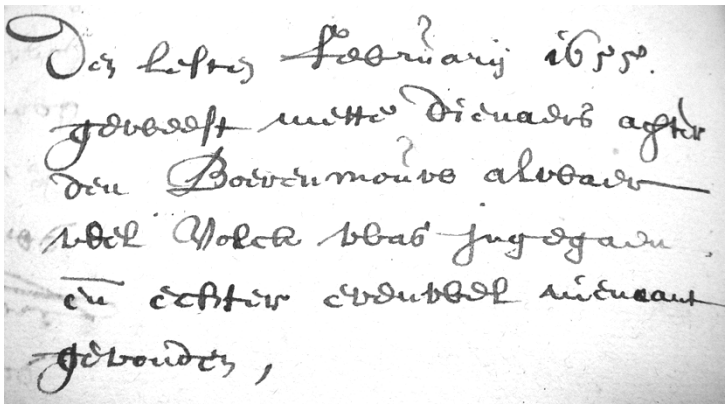
- Het derde huis is de woning van de rectors van het Zusters van Orthenklooster. De geestelijken die leiding geven aan de geloofsgemeenschap in het enorme klooster van de Zusters van Orthen dat daarachter gelegen is. Het Zusters van Orthenklooster wordt door een groot aantal bommen getroffen tijdens de belegering in 1629. Een brand verwoestte het bijna volledig. Pieter Saenredam kon de ruïnes op 19 juli 1632 nog zien, toen hij hier in de stad aan het schetsen was gedurende enige maanden. In 1629 verbleven in het klooster 104 zusters en 3 priesters; in 1663 verbleven er nog slechts 26 nonnen. De woning van de rectors wordt in 1692 verkocht aan Bernard Massingh, predikant. Zijn zoon Mr. Jacobus Massingh, president-schepen, erfde het.

Van dat kerkhuis, waarin Elisabeth de Bruyn woont, en op naam wordt gezet van Catharina de Roy, bij akte van 2 februari 1641, is Catharina eigenares geworden, zonder enige betaling…
De weduwe Catharina de Roy heeft de schenking van dit huis te danken aan *'eenighe devote persoonen, die niet en begheerden bekent te wesen, die dat met allen sijne rechten ende toebehoirte gelaeten hebben voor een allemisse (aalmoes) aende Paters vande Capucijnen om vande missionarissen gebruyckt te worden tot den Goddelycken dienst'.* (Gerlachus, p.69/70).

De zoon van Catharina de Roy, Hendrick, verhuurt het huis aan Elysabeth de Bruyn en daar stelt deze dame in 1646 haar testament op. Ze vermaakt o.a. een legaat aan Jenneken, de dochter van Hendrick van Susteren en Elisabeth van Zutphen, haar nicht. (zie voor deze personen ook bedehuis 4). Zij vraagt al haar erfgenamen om 'over haar nalatenschap te handelen, zoals ze heeft meegedeeld.' Ze heeft de woning namelijk ingericht als huiskerk of 'oratorium des heiligen kruis', bediend door de kapucijnen. Deze bepaling moest voor de continuïteit zorgen, zodat de kapucijnen daar konden blijven voorgaan. (Van S.v.Y. III, p.171).

Elysabeth de Bruyn is waarschijnlijk een klopje. Ze krijgt enkele keren te maken met invallen van de onderschout Ackersdijck.
Ackersdijck maakte in zijn Memoriael melding van drie verstoringen, respectievelijk in de jaren 1653, 1655 en 1656. Die van 15 april 1653 wordt op deze manier verwoord:
'Als op den 15e April 1653, soo hebbe ick gestoort een paepsche vergaderinge, dewelcke gehouden wierdt inde huijysinge, toebehoorende Elijsabet de Bruijn, gestaen achter de boerenmouwe alhier, maer alsoo daer geen ofte weijnich menschen in waeren die gekent sijn geweest, soo is voor het huijs betaelt drie hondert Gulden ende daer van aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich Gulden.'

In het Memoriael volgt dan: *'t'sedert den 15e April tot den 6e Maeij daeraenvolgende is niet voorgevallen.'* Dus 3 weken is er door hem niet ingegrepen. En twee jaar later volgt wel een inval, maar zijn de gelovigen onvindbaar:
'Den lesten Februarij 1655 geweest mette dienaers achter den Boerenmouw, alwaer wel Volck was ingegaen ende echter evenwel niemant gevonden'.

De volgende inval: *'Den lesten December 1656 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden achter den Boerenmouw inde huijsinge, toebehoorende Lijsbet de bruyn, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den hoogschout gegeven sijn gerechticheyt.'*

We komen terug op het eerste huis. In 1654 is Elisabeth Costerius eigenares geworden van de 'pastorie'. Er bestonden zeker betrekkingen tussen Elysabeth de Bruyn, de rijke bewoonster van de huiskerk, en Elisabeth Costerius. In de toevoegingen van haar testament van 4 oktober 1654 bepaalt Elysabeth de Bruyn immers, dat Elisabeth Costerius een rente van tien gulden in handen moet houden, waarvan vier gulden voor pater Columbanus is bedoeld, *'tot sijn dagelycx onderhout'*.
Na de dood van Maria de Bruyn, zus van Elysabeth en non in het Zusters van Orthenklooster, voor wie zes gulden is bestemd, mag Elisabeth Costerius de rente verkopen en moet zij de hoofdsom aan

pater Columbanus geven *'om tzelve in noot, ouderdom ende impotentheyt aan te verden* (te aanvaarden) *ende gebruyken soo hem sal gelieven'*.

Rond 1659 overlijdt Elysabeth de Bruyn. De huiskerk komt in handen van Jan Cierneels en daarna, via erfgenamen, op 18 maart 1664 van Hendrick van Susteren. Er bestaat een onderhandse akte die deze overdracht 5 jaar later, op 24 juli 1669, vastlegt. Van Susteren is eigenaar van:
'huys ende hoff, gestaen ende gelegen binnen deser stadt ter plaetse genoempt Achter den Boerenmou, neffens erve des Ortenklooster ex uno ende neffens het waeter aldaer vlietende ende juffrouw Costerius ex alio, streckende van de plaetse ofte straete tot op erve toecomende de Eerw. Broederschap deser stadt, soo ende gelijck tselve hun mits doot ende aflijvicheyt van henne ouders is aengestorven'.
Op de rug van het afschrift staat geschreven: *'huijsinge, daer de Paters Capucinen woonen*.'

Hendrick van Susteren hebben we al ontmoet bij bedehuis 4. Hij is getrouwd met Elysabeth van Zutphen en twee van hun zonen, Thomas en Jan, treden respectievelijk op 3 december 1656 en 21 juni 1665 in bij de kapucijnen. Elysabeth de Bruyn en Elisabeth van Zutphen zijn nichten. Al de afstammelingen van Hendrick van Susteren worden eigenaars van het bedehuis, en zij willen dat de roomse gemeente erover blijft beschikken.

Problemen die verband houden met de bekering van Hendrik van Lidth de Jeude.
De huiskerk wordt in 1736 door de stadsregering gesloten. Dat is een represaille, omdat de Bossche luitenant-kolonel in Staatse dienst, Hendrik van Lidth de Jeude, zich tot het katholicisme heeft bekeerd. Hij heeft ontslag genomen en is met zijn kinderen, Dymphna en Cornelis, naar het zuiden uitgeweken. In de kapucijnenkerk in het gehucht Meersel (B), tussen Breda en Hoogstraten, heeft de bekering op 12 sept. 1735 feitelijk plaatsgevonden. Woede ontsteekt bij de kerkenraad en het stadsbestuur. Het huis van Van Lidth de Jeude in de Peperstraat, een deel van het perceel, nu met huisnummer 14/16, wordt geconfisqueerd. De twee kapucijnen, die In de Boerenmouw dienen, worden ervan verdacht de hand te hebben gehad in de overgang tot het katholicisme. Dat is de reden dat hun kerkje dicht gaat.
Een verzoek vanuit Brussel tot heropening van het bedehuis wordt van de hand gewezen: de landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, Maria Elisabeth (namens de keizer van Oostenrijk), krijgt bij resolutie van de Staten-Generaal van 19 oktober 1736 nul op het rekest. Evenals het verzoek van de Staatsraad te Brussel die bemiddeling aanbiedt. De Staten van Brabant in Brussel en de stad Antwerpen waar Van Lidth de Jeude zich gevestigd heeft schenken de familie een pensioen. Dymphna treedt toe tot de orde der Ursulinen te Antwerpen in 1736 en overlijdt aldaar in 1788. Haar broer Cornelis huwt in die stad Johanna Francisca Lis en wordt daardoor stamvader van de katholieke tak van de Van Lidth de Jeude's, die 26 maart 1856 door de koning van België in de adelstand verheven wordt.

In augustus 1737 mag de kapel van het Heilig Kruis opnieuw in gebruik genomen worden. Zoals u eerder gelezen heeft: in 1761 wordt de kapel bediend door de seculiere geestelijkheid, na de dood van de laatste kapucijn Theodorus van der Putten. In 1755 is er al een seculier kapelaan aan dit rectoraat toegevoegd, Joannes Franciscus Potters. Hij wordt in 1763 tot rector benoemd en bewoont het huis naast het kerkje. Dat jaar krijgt hij assistentie van Johannes Dominicus van Roosmalen. Een van de opvolgers is Gerard Molemakers in 1791. (zie ook p.72). Over hem wordt in Bijlage II nog verhaald. In 1799 doet Jac. Ant. Heeren dienst, hij is kapelaan van de St.-Jacobsparochie en stichter van de congregatie 'Dochters van Maria en Jozef', de 'Zusters van de Choorstraat'.

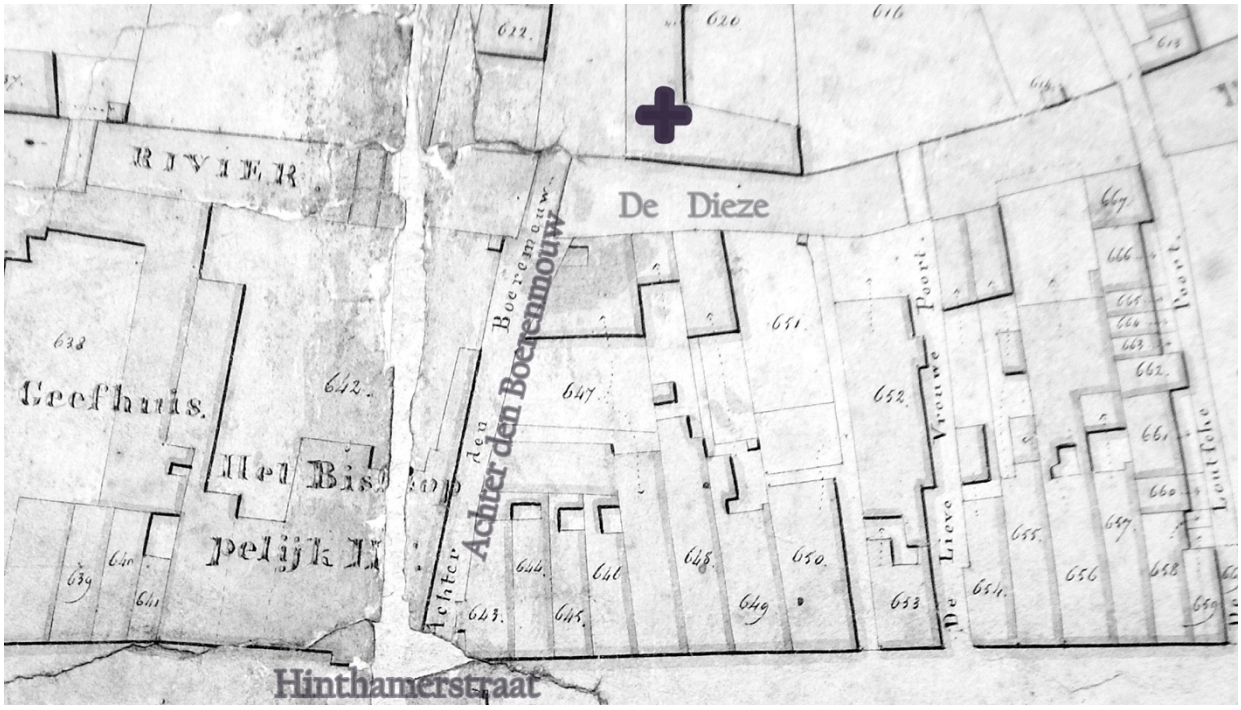
De teruggevonden grafsteen van Columbanus is tegenwoordig, met een nieuwe omlijsting, ingemetseld in het portaal van het klooster aan de Van der Does de Willeboissingel. De volledige tekst:

'R.P.COLUMBANUS CAPUCIEN MISSIONARIUS APOSTOLICUS 30 JAER DEN BOSCH OBIIT DEN 13 JANWAR 1659'

In 1773 worden het bedehuis èn de pastorie ‘Achter den Boerenmouw’ op naam gezet van de roomse gemeente, dank zij genereuze eigenaars uit Brugge (B).
Een resolutie der Staten-Generaal van 10 juni 1773 vermeldt: *‘de Roomsche kerkenhhuysinge mitsgaders de wooninge en erve door Joan Franc. Potters, Roomsch Priester, gebruykt wordende, staande ter plaatse genaamt Achter den Boerenmouw te samen neffens huys en erve van Jan van Esch ex uno ende neffens de riviere de Dieze ex alio, strekkende voor van de straat of plaats, den Boerenmouw genaamt, achterwaarts tegens erve van de L. V. Broederschap, aan de Roomsche gemeente der voornoemde kerken huisinge’.*

Van Heurn schrijft rond 1775 over het kerkje:
‘Op wat tijd die kerk gebouwd werd, is mij niet gebleken. Voorheen werd zij door priesters van de kapucijnenorde bediend en het oratorie of bedehuis des heiligen kruis genaamt. Dit gedeelte der kerk, dat klein en laag van verdieping is, staat er nog; in laatere tijden werd er de kerk tegen aangebouwd; deeze kerk is niet zeer groot, maar word zeer net onderhouden; in dezelve staat maar een autaar; deeze kerk wordt door een priester en een kapelaan bediend, die naast de kerk eene huizinge hebben, welke zedert eenige jaaren geheel is vernieuwd’.

In 1803 wordt het bedehuis gesloten door de kerkelijke overheid, i.c. de vicaris. De rector en kapelaan die ernaast blijven wonen, worden resp. tot pastoor en kapelaan van de St.-Jacobsparochie benoemd.
Nadien wordt het kerkje bestemd tot parochiehuis en vanaf 1818 tot sociëteit ‘Concordia’. De paters redemptoristen uit de Sint Josephstraat kopen de zaal in 1882 voor *f.*11.000 om daar apostolaatswerk te kunnen doen onder de katholieke militairen in ‘het tehuis van de R.K. Militaire Vereniging Concordia’. Dit liefdewerk vindt plaats van 1884 tot 1942.
In 1942 wordt het tehuis door de bezetter gevorderd.

Kaart van 1823 met een lelijke scheur: ‘Achter den Boerenmouw’, rivier De Dieze.
‘De Lieve Vrouwe Poort’ en ‘De Loutsche Poort’. Nrs. 653/652: Zwanenbroedershuis.

E. Andere bekende bidplaatsen.

Bossche kanunniken van het kapittel van de Sint-Jan mogen na 14 september 1629 in de stad blijven wonen. Dat is ook toegestaan aan paters of rectoren van kloosterorden als ze hier geboren zijn. Vier kruisheren van het kruisbroedersklooster en misschien enkele augustijner koorheren kunnen gebruik maken van deze 'gunst'. Ze gaan natuurlijk aan de slag, zoals bisschop Ophovius hen opgedragen heeft.

Meindersma (1872-1964), predikant en historicus schrijft over 1629, het historische omslagpunt in de geschiedenis van de stad, in het bijzonder wat de religie aangaat, het volgende:
'Om zich eene noodkerk te verschaffen, kocht iedere parochie een of meer huisjes, gelegen in achterbuurten. Zij hadden soms de toegang door burgerhuizen, eenige moesten door dakvensters bereikt worden. Die kerkjes waren klein, sommige waren kamers en konden slechts door een gering getal personen bezocht worden. De altaren werden aldus gemaakt, dat het bovendeel was als een kabinet met deuren. Van onder zag men laden. Werden de deuren geopend, dan stond men voor het altaar, dat voorzien was van een schilderij, terwijl het kruis en de kandelaars daarvoor geplaatst werden. Bij het doen van de Mis, stelde men tegen het benedendeel een tafel met een altaarsteen, die de bisschop voor deze huiskerken gewijd had'.

Van Sasse van Ysselt veronderstelt: *'Het is zeer waarschijnlijk, dat de geestelijken zich in de eerste decennia na de 'reductie' bij bekenden of familie in de stad ophielden en in allerlei huiskerkjes en nonnenkloosters de sacramenten toedienden en de Mis vierden'.* (ts.'Taxandria' 1938).
Daarvoor moeten ze wel eens halsbrekende toeren uithalen, bijvoorbeeld via zolderraampjes een pand binnenklimmen. En zijn ze genoodzaakt om hun beurs te trekken, want de boetes zijn hoog als ze betrapt worden. In 1656 bijvoorbeeld, vindt 5 maal een verstoring plaats door de onderschout en wordt even vaak de boete van *f.*300 opgelegd. Een enkele maal vernemen we van een klacht, omdat men de opgelegde boete moeilijk kan voldoen, zoals bij bedehuis 16: In't Cofferen.

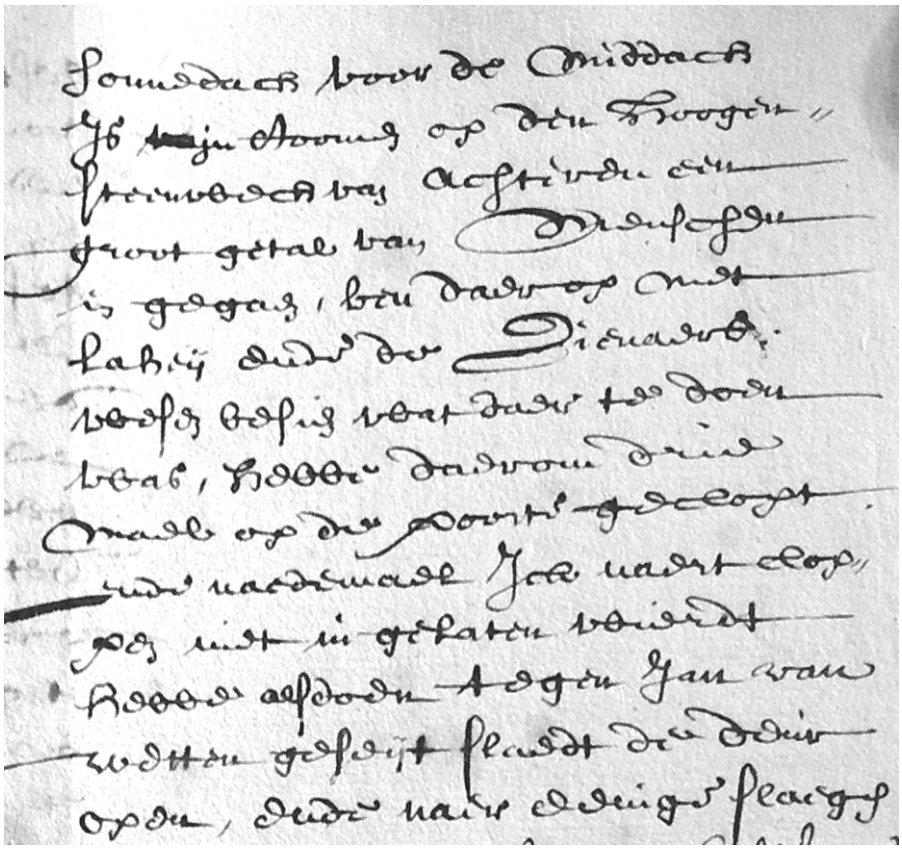
We laten nogmaals Meindersma aan het woord over het verzet van de bevolking en het verstoren van de roomse diensten door onderschout Ackersdijck:
'Evenwel is Ackersdijck zeker met dezen in onze oogen stuitenden arbeid doorgegaan gedurende zijn dienstjaren tot in 1673, een jaar voor 's mans dood. Anno 1673 is aan het onwaardig bedrijf der stooringen een einde gekomen, juist ten gevolge van een inval ...'. (Zie bedehuis 4 Achter de Tolbrug).
Meindersma keurt het verzet van de katholieken niet af, integendeel. Hij wijst er wel op, dat de vervolging van protestanten door roomse machthebbers in de buurlanden veel feller was in dit tijdsgewricht.
Over de geschiedenis van de hierna volgende 10 bedehuizen is meestal niet veel bronnenmateriaal voorhanden, evenmin over de identiteit van de bedienaren. Het zullen seculieren geweest zijn, wellicht geassisteerd door regulieren, totdat deze laatsten verjaagd of overleden waren.

11. Bedehuis 'Rome' Hooge Steenweg, achter de huisnummers 21/23

Het huis 'Roomen'.
Op 6 juli 1640 koopt Jan van Vechel, poorter en koopman, het huis 'Roomen', 'met erf, tuin, pomp, ledige plaats met portaal, achterhuis met staande zoutkast, stenen werf en poort Achter de Tolbrug uitgaande.' Nadat dit pand door Jan van Vechel is aangekocht, dient het geruime tijd als huiskerk. 'Rome' stond op een perceel dat strekte tot over de Dieze, waar het een achteruitgang had in het straatje 'Achter de Tolbrug'. (Zie plattegrond, p.79).

Martinus Ackersdijck doet daar een inval op 19 januari 1653. Hieronder leest u een deel van zijn manuscript. Bij zijn aantreden in november 1652 en eerste inval (p.53, Vughterstraat) was hij nogal breedvoerig; na een paar maanden wordt hij bondiger in zijn verslagen. Hieronder is slechts een klein deel van zijn gedetailleerd opstel weergegeven over die inval op een zondagmorgen:

'Sijnde een …

Sonnedach, voor de middach is in Roomen op den Hoogen Steenwech van achteren een groot getal van menschen ingegaen, ben daerop met Lahey ende de dienaers wesen besien wat daer te doen was, hebbe daerom drie mael op de poorte geclopt ende naedemael ick naert cloppen niet in gelaten wierdt, hebbe alsdoen tegen Jan van Wetten geseijt slaedt de deur open, ende naer eenige slaegen…dien hij hadde geslaghen (als sijnde een heele stercke deur ende daerom soo datelijck niet en conde opslaen:) soo is ten laesten gecomen de man in Roomen, genaempt Jan Joosten van Vechel, bij hem hebbende sijn dochter ende hebben de deure open gedaen. Soo sijn wij daerop ingeloopen naer boven, naer dat wij noch drie stercke deuren int opgaen vande trap waeren gepasseert ende hebben aldaer gevonden twee groote formele kercken met haer ornamenten, soo stoelen, bancken als oock twee autaren maer geen menschen waerop Ick Jan Joosten vraechden waer het volck was gebleven dat door de ' …

De volgende pagina uit het manuscript van Ackersdijcks Memoriael ontbreekt. We missen jammer genoeg veel bladzijden uit zijn journaal.
Dit was Ackerdijcks tweede inval (op 19 jan. 1653) en de derde vond plaats in 't Cofferen (26 dec. 1652). De eerste was in Het Beerken (30 nov. 1652).

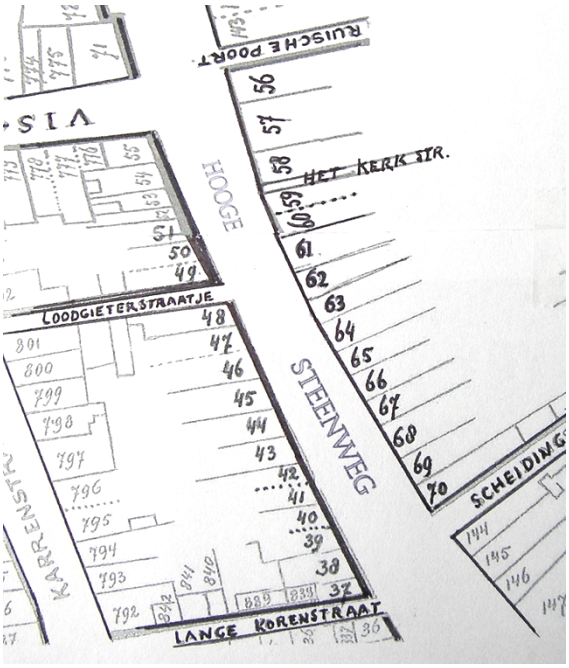

kaart 1823: achterhuis pand 330 *'Roma',* met een uitgang over de overkluisde Dieze.
Tussen de nrs. 326 en 329 loopt het steegje Het Kerk Straatje met een brugje over de Dieze.

Drie jaar eerder, op 30 december 1650, is Jan van Vechel eens voor *f.*300 beboet volgens een Bossche schepenakte. (Toen was Willem Wylich de onderschout, hij overleed in 1651). Hij moest toen geld lenen en een grondrente op zijn huis vestigen, om dit bedrag te kunnen opbrengen, nadat hij een proces betreffende de opgelegde boete had verloren. Daarna heeft hij bouwkundige maatregelen getroffen, zoals blijkt uit het verslag van Ackersdijck. (p.78).

Op 30 Januari 1665 verkopen de dochters van de inmiddels overleden Jan van Vechel 'Rome' aan de protestant Johannes van Grimbergen. De schuilkerk verhuist. Het huis wordt aldus omschreven: *'eene schoone ende welgelegene huysinge, genoemt Romen, gestaen aen den Hoogen Steenwech tussen huys ende erve In de Leuwinne, ex uno ende tussen huys ende erve genoemt in den Witten Hont, ex alio, streckende voor van de gemeyne straet achterwaerts met een steene brugge over d'waeter toe aen de Tolbrugstraete, met eene poorte uutgaende in deselve Tolbrugstraete.'* (Van S.v.Y. III, p.556).
In 1665 is de schuurkerk van de jezuïeten Achter de Tolbrug, (bedehuis 4), in gebruik genomen, ter vervanging van bedehuis Roomen, want in dat jaar incasseert Ackersdijck een boete na een inval. (zie p.39).

Mosmans	Namen van huizen	1823	2009
56	Pijnappel (Van Lanschot)	322	31
57	De Gulden Roos (Van Lanschot)	327	29
58	De Zij Spek met inpandig het *Kerkstraatje* (Van Lanschot)	328	27
59/60	De Gulden Leers en De Witte Hont	329	25L/25R
61	Roma (Anno 1630) (Mc Donald's)	330	23/21
62	De Witte Leeuwin anno 1635	331	19
63	Den Luipert 1635	332	17
64	Den Gulden Haen. Na 1600: Het Half Varken (Luxor)	333	15
65	De drie Stokvisschen anno 1635	334	13
66	Witte Schilt. (1750: notaris en boekhandel Van Beusekom)	335	11
67	De Hemel anno 1602	336	9
68	De Gulden Son ± 1600 woonde hier Lekkerbeetjen	337	7/5
69	Den Helm anno 1670	338	3
70	De Gapert	339	1a/1

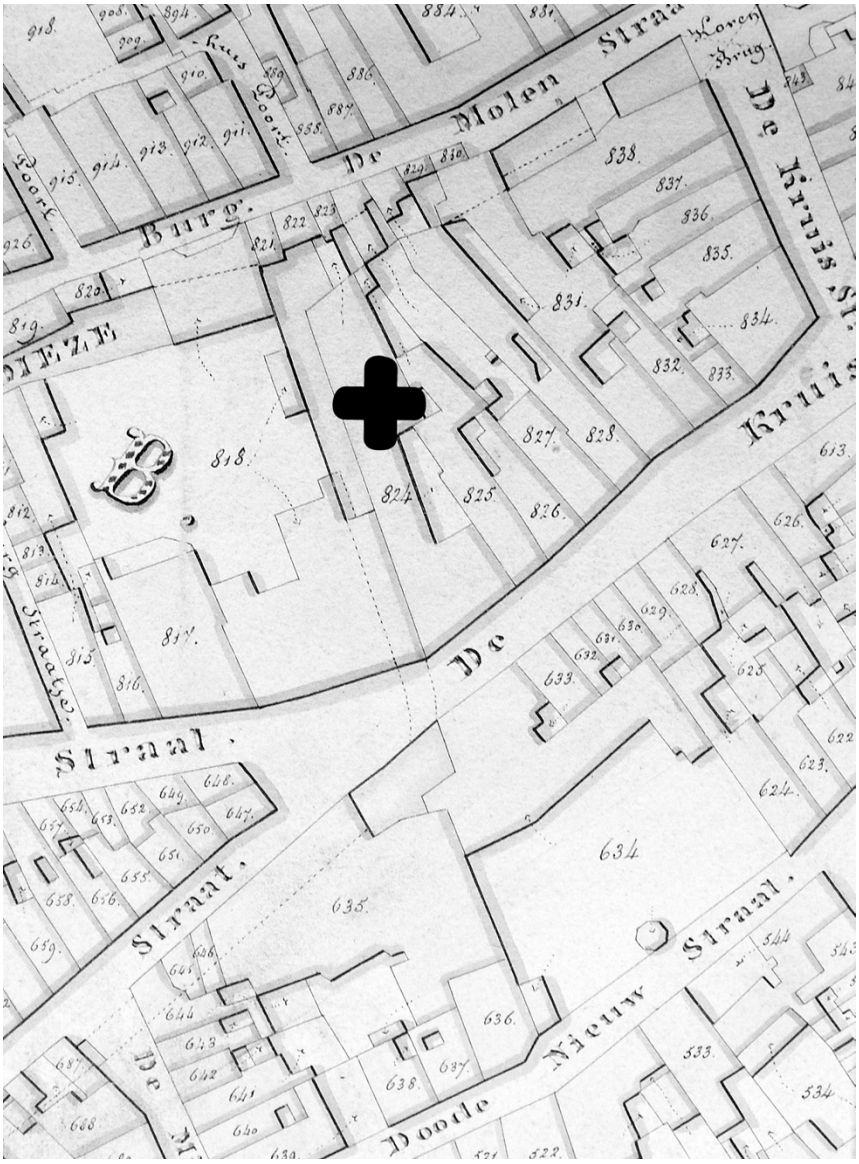

Mosmans in 1906, Hooge Steenweg. Eerste kolom bovenstaande tabel.

Jezuïetenstaties.
De jezuïet Jacobus van Gerwen, een Bosschenaar, dient in deze huiskerk van 1640 tot 1665. Hij overlijdt in 1669. (zie Bijlage VI).
We hebben Roomen/Rome/Roma niet bij de jezuïetenstaties gerangschikt, omdat ze slechts korte tijd gebruikt is. De jezuïeten hebben daarna in het huiskerkje St.-Pieter van de weduwe van Drunen, Achter de Tolbrug de diensten gedaan. (Zie bedehuis 4).

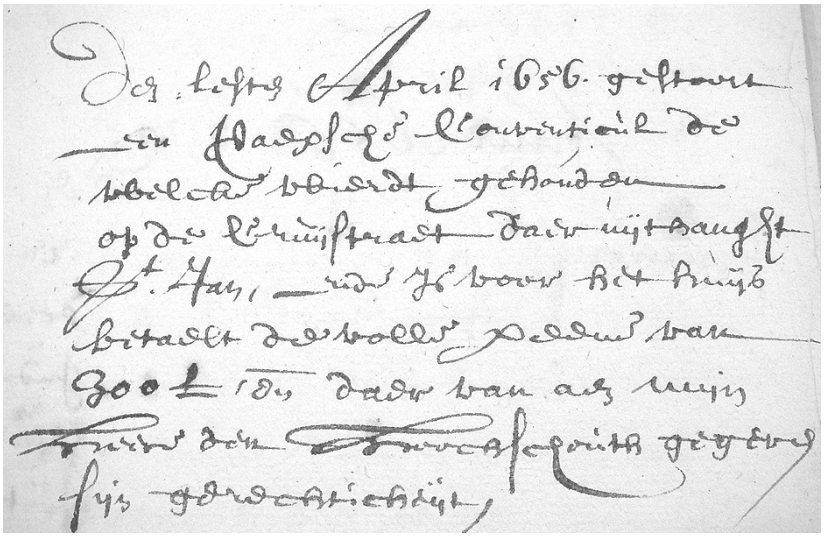
12. Bedehuis Kruisstraat: huizen 'De Nobel' en 'St. Jan' huisnummers 2/4/6/8

Het huis De Nobel is gebouwd op een groot perceel, waar eerder een brouwerij heeft gestaan. In 1628 is Adriaen Suyskens eigenaar van de brouwerij. (nu Kruisstraat nr.2/4). De achterbouw wordt in later jaren tot schuilkerk ingericht. Het perceel ligt strategisch, want het erf grenst aan de Uilenburg en heeft ook een vluchtweg via het huis St. Jan. Op het kaartje hieronder is te zien dat de 'Dieze' erachter loopt en verder stroomt onder de 'KorenBrug' door.

De Molen
Straat
Poort
Straat
Straat
Straat

Wynants van Rosan, in de huysinge St. Jan genaemt'. (De laatste is een aangetrouwd familielid van de familie Suyskens. De oom van bierbrouwer Adriaen Suyskens, ook een Adriaen, is getrouwd met Elizabeth Wijnands van Resant.)

Dit bedehuis is bekend bij Martinus Ackersdyck. Hij schrijft in zijn Memoriael:
'Den letsten April 1656 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden op de Cruijstraet, daeruijt hanght St. Jan ende is voor het huijs betaelt de volle peene van 300 Gulden ende daer van aen mijn heere den hoochschouth gegeven sijn gerechticheijt'.

Rond 1676 schrijft de schout een *'extract op de stouticheden des pausdoms in Den Bosch', w*aarin staat dat *'Pater Bolster, minderbroeder, woont in de Cathelyne in de Vughterstraat ofte op de Cruysstraete, daer de St. Jan uythangt'*. (Van S.v.Y.1938) .

Mosmans (1921-1922, p.289) verrichtte onderzoek en hij vond in een notarisprotocol uit 1693 dat ... *'over lange jaeren de Roomsgezinden te kercke gaende in voors. huizinge St. Jan door het voors. venster in en uytgegaen syn menigvuldige reysen ende daeronder een houte trapke was staende'*.
Adriaen Suyskens zette dat venster in de muur tussen beide achtererven. Het was met uitneembare spijlen gecamoufleerd … *'ten gerieve en dienste van de Roomschgezinde om daerdoor in ende uyt de kercke te gaen dewelcke gehouden werd op den solder van het huys Sint Jan'*.
De Nobel en St. Jan hebben beide een vluchtmogelijkheid via De poort van Diepen, de onbebouwde plaats waar voorheen het huis De Morgenstar (nr.6) heeft gestaan.
Rond 1671 bevindt zich blijkbaar een 'toneelzaal' achter De Nobel, in een pakhuis dat bij brouwerij Suyskens hoort. Daar vinden stichtelijke toneelvoorstellingen plaats. Hoe de minderbroeder Jan de Bolster zich daar verdienstelijk maakte, heeft u gelezen bij bedehuis 8, p. 64/65.

De seculiere bedienaren in het 'Bedehuis Kruisstraat' hebben verscheidene bevoegdheden. Ze zijn tegelijk plebaan van de St.-Jan, pastoor van de St.-Cathrien en tijdelijk/waarnemend pastoor van de St.-Pieter. Ze leiden godsdienstige bijeenkomsten en werken samen met meerdere seculiere en reguliere priesters in drie bedehuizen, naar gelang die beschikbaar zijn. In de St. Pieter, (St. Petrus, Achter de Tolbrug), in de Kruisstraat of in de Mariënburgkapel. De geestelijkheid buigt natuurlijk voor besluiten van de wereldlijke overheid die, als represaille of uit principe, kerkhuizen sluit of een andere bestemming geeft.

Bedienaren in de Kruisstraat.
Vanaf 1646 tot 1657 is Henricus van den Leemputte de seculiere geestelijke die in de Kruisstraat is aangesteld. Hiëronymus Lintermans volgt hem op. Na diens dood in 1679 wordt Walter van den Boom benoemd. Hij overlijdt in 1686. Van 1686 tot 1730 is Joannes van Kessel in functie. Hij is zelf eigenaar geweest van huis De Nobel. Zijn bidplaats in de Kruisstraat, was eerder door de overheid gesloten tussen 1683 en 1702.*) In die periode biedt de jezuïetenstatie Achter de Tolbrug soelaas. De huiskerk aan de Kruisstraat wordt van 1702 tot 1745 opnieuw benut, weer door secularieren bediend.
Van Kessel is twee keer gekerkerd geweest omdat hij iemand had bekeerd en ook vanwege de zaak Sophia Aelberts. Hij overlijdt op 25 augustus 1730 en zijn kapelaan, Nicolaas de Beeck **) neemt daarna de taken op zich. De volgende plebaan die wordt benoemd is de pastoor van Nuland, de seculier Simon van Wijdeven. Hij is in de Kruisstraat plebaan van 1731 tot zijn dood in 1743. Guilielmus Ververst (Vervoort?) is zijn kapelaan.

*) In 1702 verkoopt een kleinzoon van genoemde bierbrouwer Adriaen Suyskens, ook een Adriaen Suyskens, het huis De Nobel. De beschrijving van het pand luidt: *'eene huysinge met eene poorte, erve, middelhuys op de plaetse, packhuys, mouterye, brouwerye, coelbacken, bierpomp etc. met een uytganck aen den Uylenburch, twee achterhuysen aen ende ter zyde van den ganck, te weten aen ieder zyde een, met een prieelken over de Diese, alles gelegen aen de Kruysstraet naast (...)'.*
De woning wordt gekocht door de weduwe van Kessel, Maria Herincx geheten, die ondertussen is hertrouwd. Ze is ook verre familie van de bovengenoemde geslachten Suyskens en Wijnands van Resant. Haar zoon, eerder genoemde plebaan Joannes van Kessel, erft De Nobel en verkoopt de woning nadien aan een neef, Ignatius Petrus van Kessel.
De eigenaars, allen Van Kessels, zorgen ervoor dat de huiskerk weer kan functioneren. Het huis is in 1745 echter niet meer bruikbaar en de bouwval wordt verkocht aan Cornelis van Warmont. In de koopakte staat: *…' laatst gebruykt sijnde tot een Rooms kerckehuys…'.*(Van S.v.Y. I, p.180).

Secularieren en regularieren.
De bidplaats Kruisstraat is voornamelijk door secularieren bediend, regularieren speelden hier nauwelijks een rol. Enkele minderbroeders, waaronder zeker Jan de Bolster, hebben wellicht geassisteerd. In 1730 moet het bedehuis sluiten in opdracht van de overheid, na de dood van plebaan Van Kessel. Er was een plakkaat uitgevaardigd: het aantal van tien roomse bedehuizen zal teruggebracht worden tot vijf. Een bepaling luidt dat dit onmiddellijk kan gebeuren bij de dood van een pastoor.
De sluiting duurt overigens slechts enkele maanden. Invloedrijke personen voeren actie. Ze kunnen heropening bewerkstelligen, met de minder fraaie bedoeling de jezuïetenstatie Achter de Tolbrug van Daniël Doncquers te dwarsbomen. **)

**) Het is een onverkwikkelijke actie van De Beeck, om enige priesters voor zijn ideeën te winnen, met de bedoeling om de kerk van de jezuïet Doncquers van St.-Pieter bij de Tolbrug te doen sluiten. Zelfs protestanten spreken hun minachting uit over de inspanningen van De Beeck en zijn aanhangers die hun actie in Den Haag met allerlei middelen blijven voortzetten. Toch heeft hij in Den Bosch het pleit gewonnen. Bij besluit van 17 dec.1731 bepalen de Staten-Generaal dat de kerk in de Kruisstraat geopend moet worden. Daar kan De Beeck zijn werk hervatten. (Anderhalf jaar later, in 1732, wordt De Beeck tot pastoor benoemd in Goirle, waar hij in 1780 overlijdt.) Aan de seculier Antonius Paymans wordt op 29 januari 1732 verboden diensten te doen in de jezuïetenkerk bij de Tolbrug. De Staten besluiten een week later dat de kerk moet sluiten en dat jezuïet Doncquers verbannen wordt. Doncquers vertrekt naar de vrije heerlijkheid Bokhoven.

Je vraagt je af waarom hoge ambtenaren in Den Haag zich druk maakten om zo'n onbeduidende kwestie als het sluiten van de ene en het openhouden van de andere schuilkerk? (Van Miert, 1923, p.51). Heeft het te maken met de vrees voor jezuïeten?

De gedoogstatus van de schuilkerk Kruisstraat.
Die blijkt bijvoorbeeld uit een schepenakte van 1745, het jaar dat het bedehuis instort. De katholieke eigenaar kan expliciet aantonen dat een deel van De Nobel gebruikt is geweest als 'Roomsch Kerckehuys'. Hezenmans schrijft (p.383) dat Guilielmus Vervoort/Vervorst, kapelaan in de kerk van de Kruisstraat, in 1744 een klaagschrift richt tot de Staten met de volgende woorden: *'De laatste pastoor, Simon van Wijdeven, overleed in augustus 1743 en hij, kapelaan, heeft den dienst voortgezet. Maar nu komt het hoog-officie mij aanzeggen, dat ook deze kerk gesloten moet worden.'* Vervorst ontvangt eind dec.1744 een ondubbelzinnig antwoord: óók de kerken in de Postel- en Vughterstaat zullen dicht gaan, zodat het getal huiskerken op vijf komt.

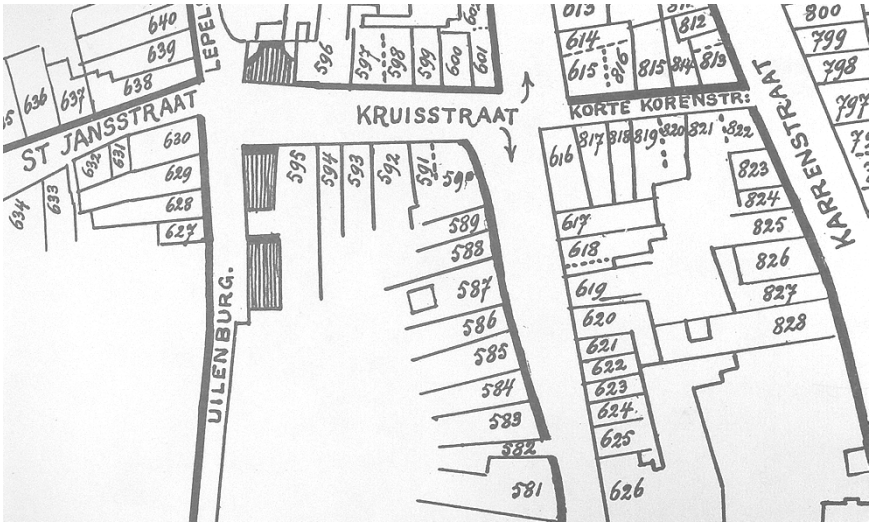
Samengevat:
- In Achter de Tolbrug doen jezuïeten dienst tot 1732. Van 1732 tot 1745 is deze St.-Pieterskerk gesloten, maar vanaf 1745 weer in gebruik, door seculieren bediend. (zie p. 42).

- Mariënburg is officieel in gebruik tussen 1684 en 1693.

- In de Kruisstraat worden diensten gehouden van 1629 tot 1683, daarna sluit de overheid het bedehuis, tot 1702. Het wordt opnieuw in gebruik genomen vanaf 1702. Dat kan tot het bedehuis instort in 1745.

- Omdat deze huiskerk in 1745 instort en niet meer wordt herbouwd, mag het bedehuis Achter de Tolbrug weer betrokken worden door de verenigde parochies van St.-Jan en St.-Pieter.
De plebaan van de parochie St.-Jan, Lambertus Hoeks, tevens waarnemend pastoor van de St.-Cathrien, woont vanaf 1745 bij de St.-Pieter, in de pastorie van de bidplaats Achter de Tolbrug. Dat is het voormalige refugiehuis van de reguliere kanunniken van het klooster Mariënhage (1581-1629), met de mooie traptoren.

Hieronder de schets van J. Mosmans uit 1907:

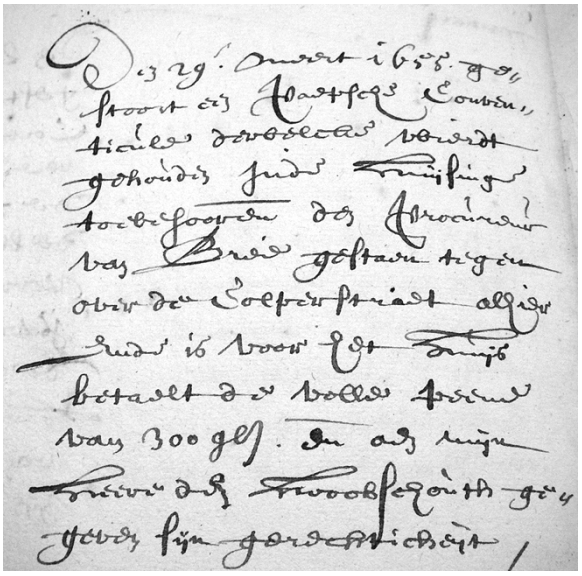
Perceel 581 Den Nobel, Kruisstraat nr. 2/4
Perceel 582 Poort van Diepen, Kruisstraat nr.6
Perceel 583 De Vergulde St. Jan, Kruisstraat nr. 8/8A

13. Bedehuis in de Fonteinstraat, achter het huis op nummer 4, De Groote Fontein

'Op 22 augustus 1650 koopt mr. Pieter van Bree, notaris en procureur in de stad, twee huizen onder één dak, namelijk De Groote Fontein, een 'huys, achterplaats, kookhuys oftewel camerken boven den kelder met nog een cleyn koockhuysken' en De Gulden Fortuin,'een huyssinge, plaetsche, koockhuys, hoff, achterhuys'. '*Tijdens zijn leven diende één daarvan tot geheim bedehuis'* (Van S.v.Y. II, p.312), waar Ackersdijck in 1655 binnenvalt.
In zijn Memoriael staat de inval beschreven:

'Den 29e Meert 1655 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, toebehoorende den procureur Van Bree, gestaen tegenover de Colperstraet alhier ende is voor het huijs betaelt de volle peene van 300 Gulden ende aen mijn Heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheyt.'

Misschien wist Van Bree niet eens dat 75 jaar eerder hier bisschop Ophovius is geboren.

Ophovius' geboortehuis.
Fonteinstraat 2/4 is in de 16e eeuw één geheel, 'De Rullewagen' geheten. Het is het ouderlijk huis van Michaël Ophovius die in 1570 daar het levenslicht ziet. Hij was de tweede zoon van Hendrik Peters van Ophoven en Henrica Hendriks van Ophoven, die een handel in linnen dreven en een weverij hadden. Op 22-1-1570 werd Michaël gedoopt in de St.-Jan. Hij ging tot zijn vijftiende naar de Latijnse school bij de Broeders van het Gemene Leven, het Fraterhuis op het 'Hinthamereinde'. Kort nadat Parma op 17 augustus 1585 Antwerpen definitief op de Staten heroverde vertrok Ophovius naar die stad om bij de dominicanen in te treden en een wetenschappelijke en pastorale carrière te beginnen, die we achteraf kunnen reconstrueren.

Het erf van het huis in de Fonteinstraat grenst aan het achtererf van het huis De Rozenboom in de Kerkstraat. (Zie bedehuis 18).

In 1694 en 1695 worden de huizen door de erfgenamen verkocht, resp. aan de kamerbewaarder van het College van Schepenen, Florentius van der Horst en aan een groenroede, Gerard Huininck.
Het bedehuis is dus vrij kort als zodanig gebruikt.
Het gaat om nummer 1051 hiernaast, bij Mosmans nummer 1437/1438.

Mosmans heeft de namen van de huizen achterhaald.

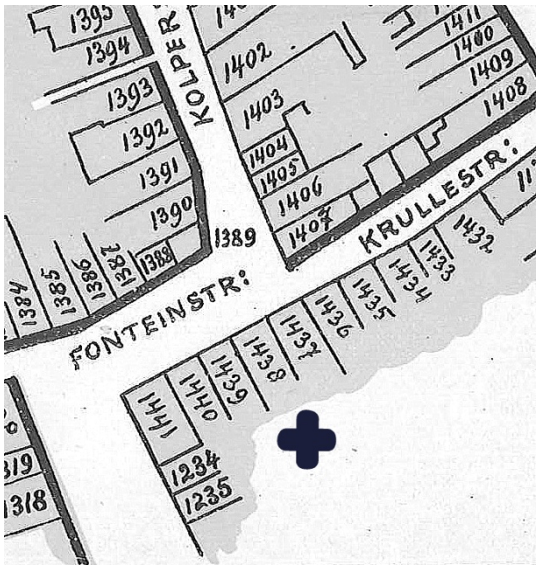
1441 De Colf anno 1638.
In 1756 als bakkerij vermeld.

1440 De Kleine (of ook Groote) Gulden Fontein

1439 Het Segelke anno 1650

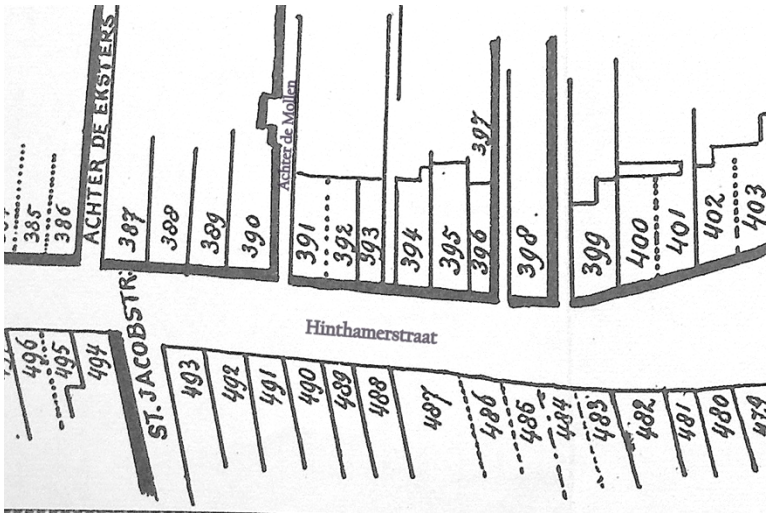
1438 De Groote Fontein (De percelen 1437 en 1438 vormden oudtijds een geheel).

1437 De Gulden Fortuin

14. Bedehuis 'De Druijf' Hinthamerstraat, nr. 193

Over De Druijf, Van Diepenbeeck en Tybosch het volgende:
De Kattendans (492) en De Druijf (491) worden rond 1600 aangekocht door mr. Jan Roelofszn. van Diepenbeeck. We kennen hem nu als een beroemde Bosschenaar. Hij schilderde het Schermersoproer in 1579, dat te zien is in Het Noordbrabants Museum en is ook glaesmaecker van beroep. Zijn bekende zoon, Abraham van Diepenbeeck, barokschilder, wordt op 9 mei 1596 in de Bossche St.-Jacobskerk gedoopt. Hij overlijdt in 1675 te Antwerpen en ligt daar begraven in de St.-Jacobskerk. Hij was een leerling van P.P. Rubens.
Een kleindochter van Jan Roelofszn. is Maria van Diepenbeeck. Ze huwt Arnoldus Tybosch. Hun twee dochters zijn Catharina en Maria (Maria Tybosch erft later het huis De Druijf) en hun twee zoons heten Roelof en Petrus. De laatste, Petrus Tybosch, wordt priester en doet van zich spreken…

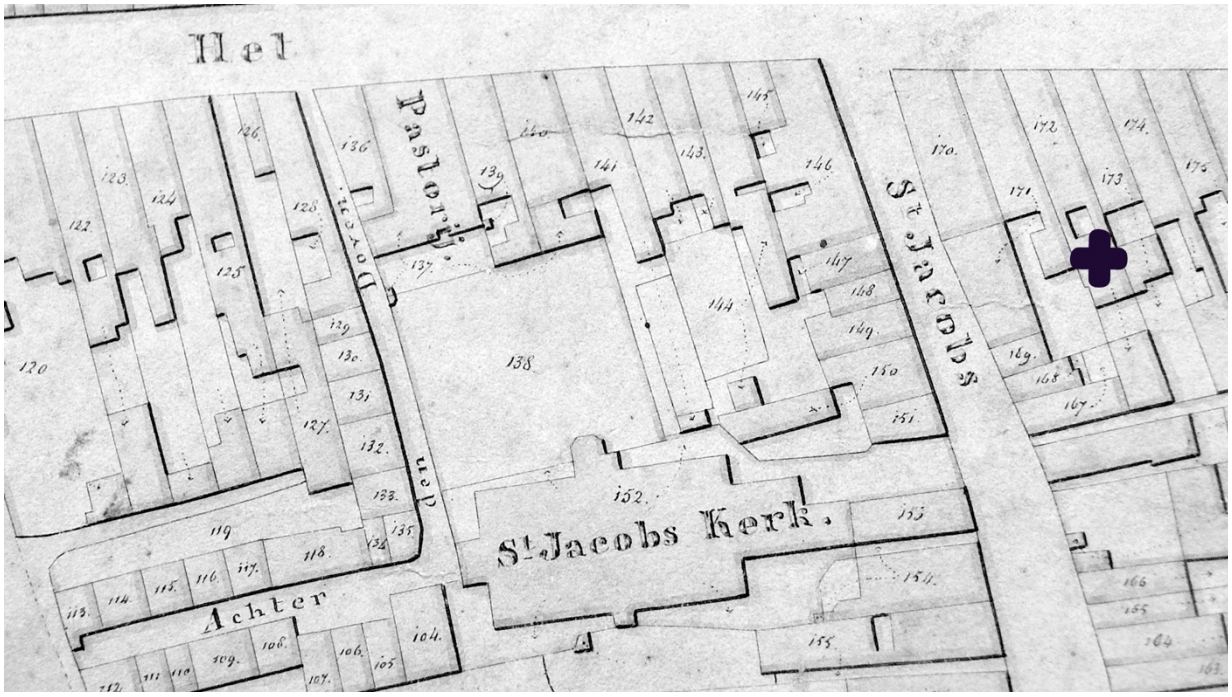
De perceel nummering van Mosmans in 1907
Zie de tabel op bladzijde 49
De Kattendans (492) en De Druijf (491)

Het huis De Druijf is slechts korte tijd in gebruik geweest als bedehuis, van circa 1688 tot 1690, zoals blijkt uit het vervolg. Hoe is de Druijf een huiskerk geworden?

U heeft gelezen over de bedehuizen in de parochie St.-Jacob, pagina 46-51, en de daar dienstdoende priesters. Dat zijn zowel regulieren (i.c. predikheren/dominicanen) als seculieren geweest. De hierboven genoemde seculier priester Petrus Tybosch opent in zijn woning De Druijf een huiskerkje op het eind van de jaren tachtig van de 17e eeuw. Hij is overtuigd jansenist en wil de gelovigen kennis laten maken met zijn jansenistische opvattingen. Dan zouden deze kerkgangers vanzelf wegblijven bij de predikheren die de parochiekerk van St.-Jacob bedienen (gelegen op het achtererf van het huis De Maghet van den Bossche). Maar Tybosch' kerkje trekt weinig gelovigen. Hij sluit zijn bedehuis als hij - niettegenstaande zijn ideeën - tot pastoor wordt benoemd van de 'officiële' schuilkerk van de parochie. Die 'benoeming' tot pastoor verloopt merkwaardig.
Vanaf 1685 is ene Judocus Tybosch als seculier priester in de stad werkzaam. Judocus wordt twee jaar later tot pastoor benoemd van het St.-Jacobsbedehuis, op het achtererf van De Maghet van den Bossche. In 1688 doet Judocus afstand van deze functie ten behoeve van Petrus Tybosch die daardoor de pastoorsfunctie in de schoot geworpen krijgt. (Er is geen naaste verwantschap aangetoond tussen beiden.) Er bestaat ook daar enige rivaliteit tussen seculiere en reguliere priesters, zoals uit het volgende relaas blijkt.

Over de bediening van de bidplaats St.-Jacob ontstaat rond 1688 een geruchtmakend geschil tussen twee Bossche priesters, de seculier Petrus Tybosch en de dominicaan Johannes van Bilsen. In de parochie wordt al decennia lang zowel door seculiere priesters, zoals eerder Everardus van Ravensteijn en Johannes van der Meulen, als door predikheren geestelijke zorg verleend. (Zie bedehuis 5). De predikheren zijn gemachtigd door de officieel benoemde pastoor. De onderlinge verhouding tussen Tybosch en Van Bilsen laat te wensen over. Die wordt er niet beter op wanneer in 1688 pastoor Petrus Tybosch in zijn huis De Druijf een bidplaats inricht. Op 18 februari 1689 wordt een poging gedaan om de partijen nader tot elkaar te brengen. De pastoor van Schijndel, Henricus Clomp en de jezuïet Franciscus Eydens/Ydens, van de kerk Achter de Tolbrug, zijn bemiddelaars. De arbitrage mislukt, pastoor Tybosch legt zich neer bij zijn nederlaag, óók geleden bij de vicaris, en vertrekt in november 1690 naar Holland.
Pater Van Bilsen laat op 21 augustus 1696 nog maar eens - notarieel - zíjn lezing van het gebeurde vastleggen. Van Bilsen beweert dat Tybosch de gelovigen op straffe van het begaan van een doodzonde, verplichtte om althans op zondag in De Druijf naar de H. Mis te komen.
Mart. Steyaert, vicaris van 1691 tot 1701, en de Propaganda Fide in Rome, het hoogste kerkelijk gezag, stellen Van Bilsen in het gelijk op 17 juni 1697. Dit toont aan, schrijft A. Mosmans, 'dat het aannemelijk is dat pastoor Tybosch in zijn wijze van optreden niet voorzichtig is geweest en middelen heeft gebruikt die niet goed waren'. De predikheren kunnen hun diensten voortzetten. Dit alles is te lezen in 'Bossche Bijdragen VIII' 1926-1927, p.220 e.v., geschreven door Alph. Mosmans.

Schutjes (p.328) zwijgt over deze onverkwikkelijke problemen, maar bevestigt het volgende: *'Deze seculiere priester Petrus Tybosch opende een nieuwe bidplaats in het huis zijner tante, weleer door het uithangbord, De Druijf, als zodanig bekend. Hij nam daarin de belangen van de gelovigen met ijver waar, doch zag zijn kerk weinig bezocht. Daarom nam hij in 1688 krachtens hogere zending zijn plaats in als pastoor van de St.-Jacob, samen met de predikheer Joannes van Bilsen. Maar in 1690 moest hij aftreden vanwege zijn Jansenistische opvattingen. Hij vertrok naar Dordrecht. Op 3 januari 1715 is hij daar gestorven als jansenistisch priester.'*

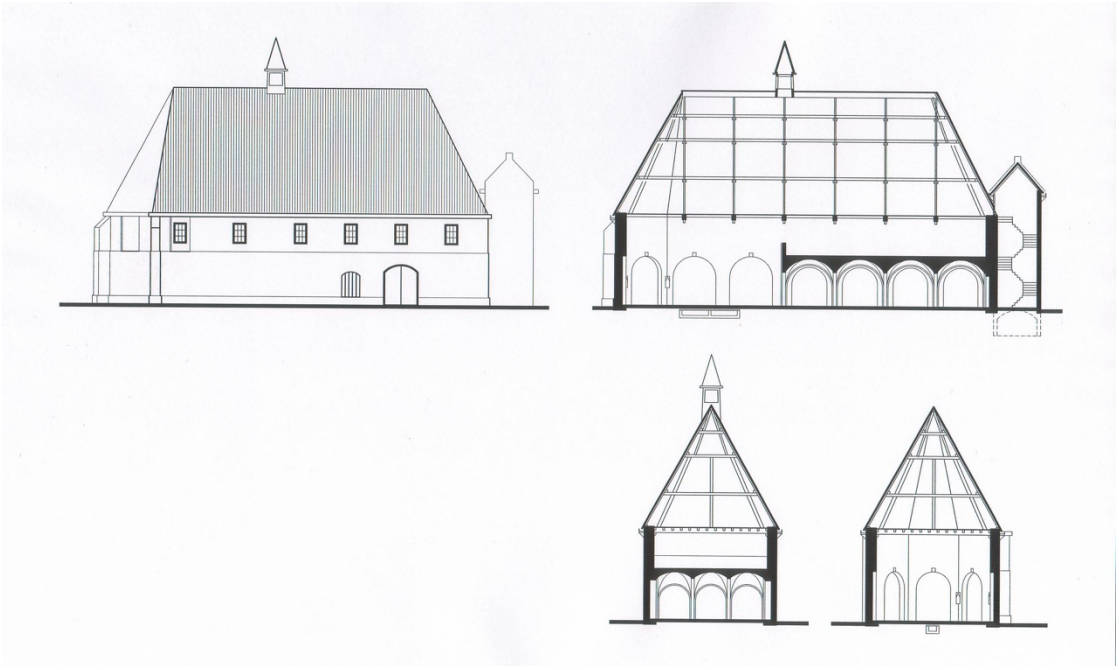
De St.-Jacobskerk op perceel 152 is pas in 1804 gebouwd en in gebruik genomen.
Perceel 172: De Druijf
(kaart van 1823)

Over het Jansenisme het volgende:

Het 'Jansenisme' dankt zijn naam aan de theoloog Cornelis Jansen (1585-1638) die in Leuven en Utrecht studeerde en later bisschop van Ieper wordt. Zijn boek *Augustinus,* dat postuum verschijnt, bevat een grimmige uiteenzetting over de genadeleer en verschaft de basis voor een strenge, introverte benadering van het geloof.
Jansen staat kritisch tegenover de nadruk op uiterlijke vormen van devotie en verering van beelden en heiligen. Zijn standpunt nadert de opvatting van Calvijn, dus: streng, met het idee dat de menselijke natuur bedorven is door de zondeval. Vergeving van zonden in de biecht en het sacrament van de eucharistie kunnen hoogst zelden toegestaan worden.
Dit rigorisme wordt vooral bestreden door de jezuïeten (Israel, p.748). Ze reageren fel op de jansenistische opvattingen.
Het al of niet veroordelen van de leerstellingen van Jansen komt al spoedig aan de orde in Rome, Madrid en Wenen. Rond de jaren 1640 is de katholieke kerk in de Spaanse Nederlanden op alle niveaus, het episcopaat inbegrepen, diep verdeeld over het jansenisme. De standpunten pro en contra verharden zich, de politiek bemoeit er zich mee.
Desondanks verspreidt het jansenisme zich in de Zuidelijke Nederlanden en de Hollandse Missie, waarheen ook verdrukte jansenisten uit Frankrijk vluchtten. Jansenisten worden door de gereformeerde overheid en predikanten wel positief gewaardeerd.
Een alomvattend offensief rond 1700 tegen de leer van het jansenisme in de Spaanse Nederlanden, Frankrijk en Rome zorgen voor het einde van de beweging.

15. Bedehuis: de kapel van Mariënburg, ‘op den Uilenburg’ aan de Walpoort

Na 1629 zijn gelovigen in deze kloosterkapel welkom. Min of meer officieel wordt ze gebruikt door de pastoors van de St.-Cathrien/St.-Jan tussen 1684 en 1693. Laten we eerst ingaan op de historie van de kapel die een lange geschiedenis kent.
Aan de westzijde van de Uilenburg wordt in 1423 een klooster gesticht van de Zusters van het Gemene Leven. Als de zusters in 1469 de kloostergeloften afleggen volgens de Derde Regel van Sint Franciscus, noemen ze zich franciscanessen of tertiarissen van Sint Franciscus. In 1488 sticht de gefortuneerde Aleydis van Erp, weduwe van Ludolf Buck, de kapel van het klooster. Vanaf die tijd wordt het Mariënburg genoemd. De kapel wordt gekoppeld aan het klooster door een ommuurde kloostertuin. Ze wordt in 1491/1492 geconsacreerd door frater Libertus van Broechem, van de minderbroederorde.
De zusters franciscanessen hebben geen contact met de buitenwereld en leven sober, handwerken gestaag om op die manier een voorbeeld te zijn voor de bevolking in de open maatschappij. De kapel is gebouwd als een zogenaamde dubbelkapel, waarbij de zusters de dienst volgen op de hoger gelegen nonnengalerij, vier traveeën diep, zonder in contact te hoeven komen met de gelovigen op de begane grond. De kapel staat er nu nog in de Walpoort, maar bijna onherkenbaar.
Zie hierna: de reconstructie van de kloosterkapel, met de traptoren aan de westzijde. Links de zijgevel aan de straatzijde van de Walpoort en rechts doorsneden, met de nonnengalerij.
De kapel is gebouwd als een éénbeukige zaalkerk met een voorportaal en heeft een steile sporenkap met een dakruiter. Het driezijdig gesloten koor is gericht op het oosten. Na de Beeldenstorm van augustus en oktober 1566 is een ingrijpende restauratie van de kapel noodzakelijk. (Van Alfen, 1931).

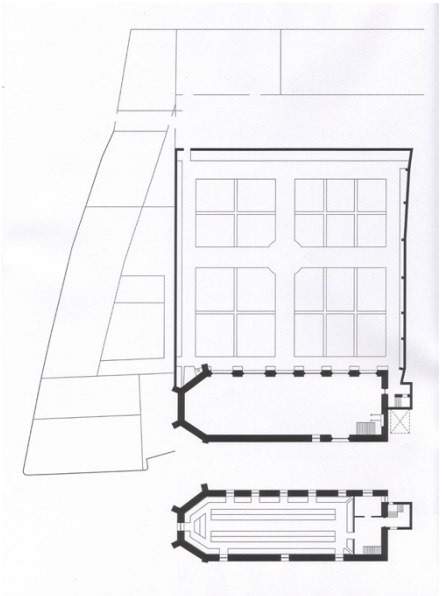
Reconstructie van de oorspronkelijke kloosterkapel.
(Leo Sluijmer, architect BNA, 2005)

Na 1629 krijgt de kloostergemeenschap het moeilijk. De Bossche vrouwenkloosters worden gedoogd, mits er geen novicen worden aangenomen. Een kapelaan die in het klooster dienst doet, Gijsbert de Roij, woont er sinds 1630. Over het jaar 1650 is bekend dat Joannis Gysels tot zijn dood in 1649 rector is geweest. Hij wordt opgevolgd door Henricus Bueckentop in dit

klooster ‘in monte noctuarum’, op den Ulenborch. (Bijlage VII). De sterfhuisconstructie heeft gevolgen…
Het aantal van 10 zusters dat in 1669 - 40 jaar na de reductie - nog aanwezig is, loopt in 1675 terug tot 4. Daarna vertrekt dit viertal naar Maaseik, waarheen verschillende nonnen hen zijn voorgegaan, om de kloosterorde voor de ondergang te behoeden. ‘Aan de zusters wordt in 1670 toegestaan om de roerende kloostergoederen naar het franciscanessenklooster Sijon in Maaseyck over te brengen’. (Schutjes, p.498).

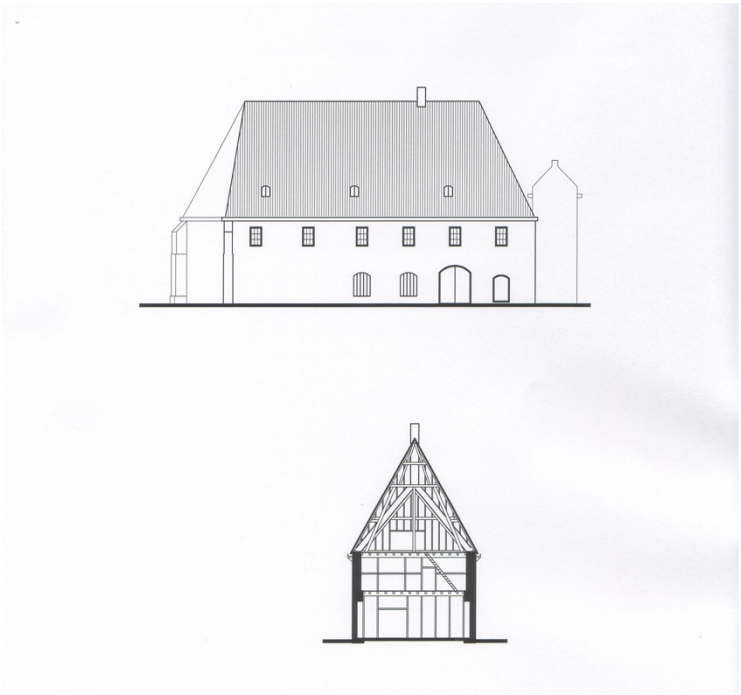
De schuilkerk.
Vanaf 1676, beginnen de Staten leegstaande kloostergebouwen te confisqueren. De kapel komt - juridisch - in militaire handen, als de laatste Bossche non in 1682 te Maaseik sterft. De kapel in de Walpoort is dan het enige restant van het voormalig klooster. Ze heeft korte tijd, van 1684 tot 1693, ‘officieel’ dienst gedaan als schuilkerk. De pastoors van de St.-Cathrien deden er diensten. (Ludovicus van der Putten is de eerste, vanaf 1683 tot zijn dood het volgende jaar). De Staten confisqueren echter de kapel in 1693. Daarom moeten tussen 1693 en 1702 de katholieken zich verspreiden over andere bidplaatsen, terwijl pastoors aan huis huwelijken voltrekken en kinderen dopen. Huiskerken in de Kruisstraat en De Uilenburg zijn in die periode niet toegankelijk.

De kapel wordt door de Staat ingericht als munitieopslag en arsenaal; de grafzerken zijn publiekelijk verkocht. *‘Eodem anno (1693) sijn de sercken uijt clooster van den Uijlenborgh vercogt. Eodem dito is van de kerck op den Uijlenborg een amonitiehuijs gemackt.* (Van Bavel, p.412).
Het oude klooster Mariënburg wordt grotendeels verkocht, volgens de schepenakte van 27 oktober 1707. Een deel van de tuin, tussen de kapel en de stadswal, wordt mèt twee woningen, een schuur en erf door de Raad van State op 22 augustus 1713 in erfpacht gegeven aan generaal-majoor Frederik Thomas Yvoi, de latere commandant van de stad. Hij had deze goederen tevoren kosteloos in gebruik gekregen van de Raad van State, net zoals de sergeant-majoors van ‘s-Hertogenbosch vóór hem een deel van het St.-Geertruiklooster gratis mochten bewonen.
De bekende literator Justus van Effen was als commies van ’s Lands Magazijnen verantwoordelijk voor het beheer van het arsenaal. Hij schreef daarnaast met kritische pen over de wantoestanden in het land, onder pseudoniem, (‘De Hollandsche Spectator’), daarbij geleid door de ideeën van de Verlichting: tolerantie, redelijkheid en sociabiliteit. Hij stierf in onze stad in het jaar 1735.

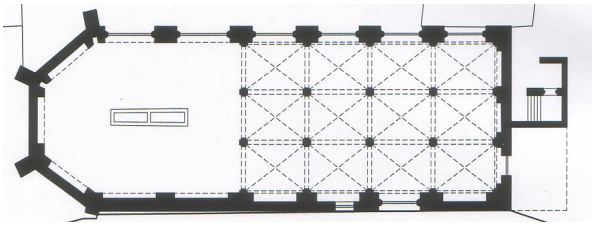
De plattegrond uit 1752 op pagina 90 laat zien hoe het arsenaal wordt benut. Op de begane grond is er ruimte voor affuiten en mortierstoelen en voor de stalling voor twee paarden.
Daar bevindt zich ook de ingang naar de kelder. Op de verdieping, dat is de onderste schets, staan de rekken met ‘slands snaphanen en is er een ruimte waar geweren worden schoongemaakt. De zijgevel, hieronder, toont een poort en enkele smalle ramen aan de Walpoortzijde.

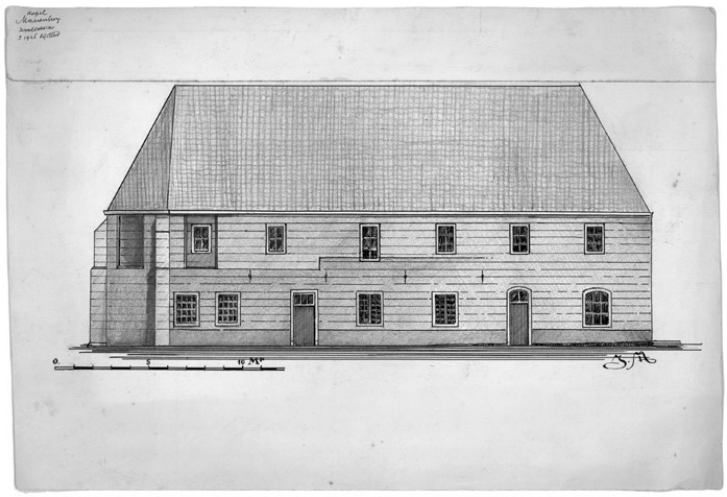
Negentiende eeuw, grote veranderingen.
Nu volgen enkele wetenswaardigheden over de kapel, nadat ze door de Zustersociëteit JMJ is overgenomen, eind 19e eeuw. (Donkers, 2020 p.67/68). In 1857 is de vroegere kapel nog steeds een militair magazijn, maar dan is er een aantal vensters op de verdieping en op de zolder toegevoegd. Op de doorsnede is de steile imposante kapconstructie te zien.

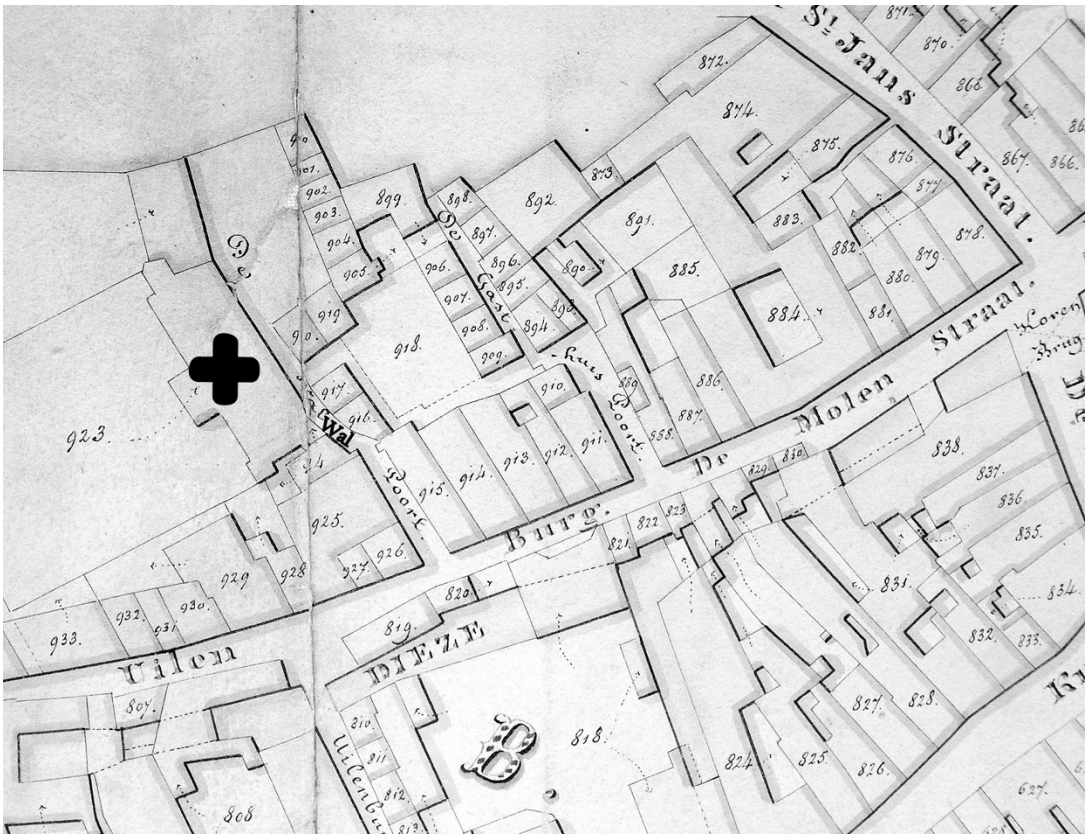
De situatie in 1857: Magazijn op den Uilenburg
vooraanzicht en doorsnee
(tekeningen Leo Sluijmer, arch. BNA)

De zusters van de Sociëteit van J.M.J., die vanaf 1857 in de Postelstraat hun klooster bewonen, kopen al snel terreinen aan tot de stadswal. De schoolgebouwen en het moederhuis in de Postelstraat zijn te klein geworden.
In 1897 wordt de eerste steen gelegd voor het nieuwe moederhuis aan de Sint Janssingel. Twee jaar later volgt de oplevering. De naam Mariënburg wordt om historische redenen gekozen. De vroegere kapel aan de Walpoort wordt door de sociëteit in 1902 voor *f* 14.000 gekocht en aanvankelijk als school gebruikt. In 1918 krijgt de kapel haar religieuze functie terug: het gebouw wordt postulaat, later noviciaat, waar kandidaat religieuzen (postulanten en novicen) worden voorbereid op het kloosterleven. Mosmans (1940, p.187) doet in 1929 een onderzoek tijdens de verbouwing van de kapel. De gevels worden dan verhoogd en voorzien van ruime vensters met bovenlichten. Het middeleeuws muurwerk wordt bedekt met een pleisterlaag, waarbij een nieuwe verdieping in schoon metselwerk wordt toegevoegd. Deze bouwlaag heeft betonnen spanten die een nieuwe kapconstructie dragen. Op p.92: zien we de reconstructietekening die in 1929 gemaakt is naar de oorspronkelijke toestand (15e/16e eeuw) met twee grafsteden in het koor en de gewelfde nonnengalerij.

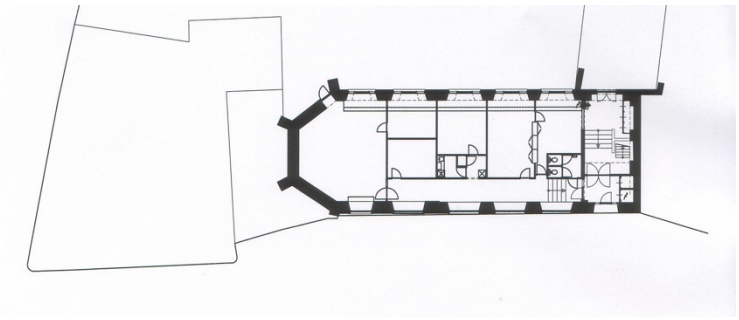

De opmetingen van J. Mosmans leverden o.a. het volgende op: (zie hierboven zijn tekening van de kapel). Op 18 maart 1929 vindt hij *'in deze in verbouwing zijnde kapel vlak voor de gewezen altaar-plaats het graf van den pater Capucijn Marcellinus († 1637)'.* (Zie ook p.71). Hieronder ziet u de kadastrale kaart van 1823: De voormalige kapel staat aan de zuidzijde, hier de linkerzijde van de Walpoort. De afmeting is 29.40 m. x 10.50 m.

Na 1944 wordt in het postulaatgebouw tijdelijk lesgegeven aan meisjes van de lagere-school en leerlingen van de huishoudschool. In 1961 staat het onderste deel van het gebouw bekend als de Sint Jozefkapel, een bezinningsruimte en noodkapel, omdat de kapel van het moederhuis dan wordt opgeknapt, d.w.z. vanaf de gewelven tot de vloer wordt de warme rode baksteen wit overschilderd, het altaar retabel van Hendrik van der Geld wordt verwijderd, enz. De verdiepingen van de Jozefkapel blijven in gebruik als slaapzaal en bergruimte.
In 1979 krijgt de kapel een kantoorfunctie voor diverse instellingen. Er komt een entree aan de Walpoort, alsmede een nieuw trappenhuis. Systeemwanden en –plafonds maken de oude kapel onherkenbaar. In 1988 worden, bij het realiseren van een onderdoorgang ten behoeve van de naastgelegen woningen, de restanten gesloopt van het voorportaal en de traptoren. Vanaf het jaar 2000 is de zolderverdieping verhuurd: de slaapzaal van de novicen is weer herkenbaar na het verwijderen van gipsplaten. Nader onderzoek moet uitwijzen wat nog aanwezig is, onder de huidige vloer en achter kalklagen, van de oorspronkelijke schilderingen en bakstenen. Mosmans heeft hiervan fragmenten opgemerkt in 1929. Anno 2021 is de kapel in gebruik door eigenaar Kadans vastgoedontwikkelaar en deels verhuurd aan enkele ICT-bedrijfjes.

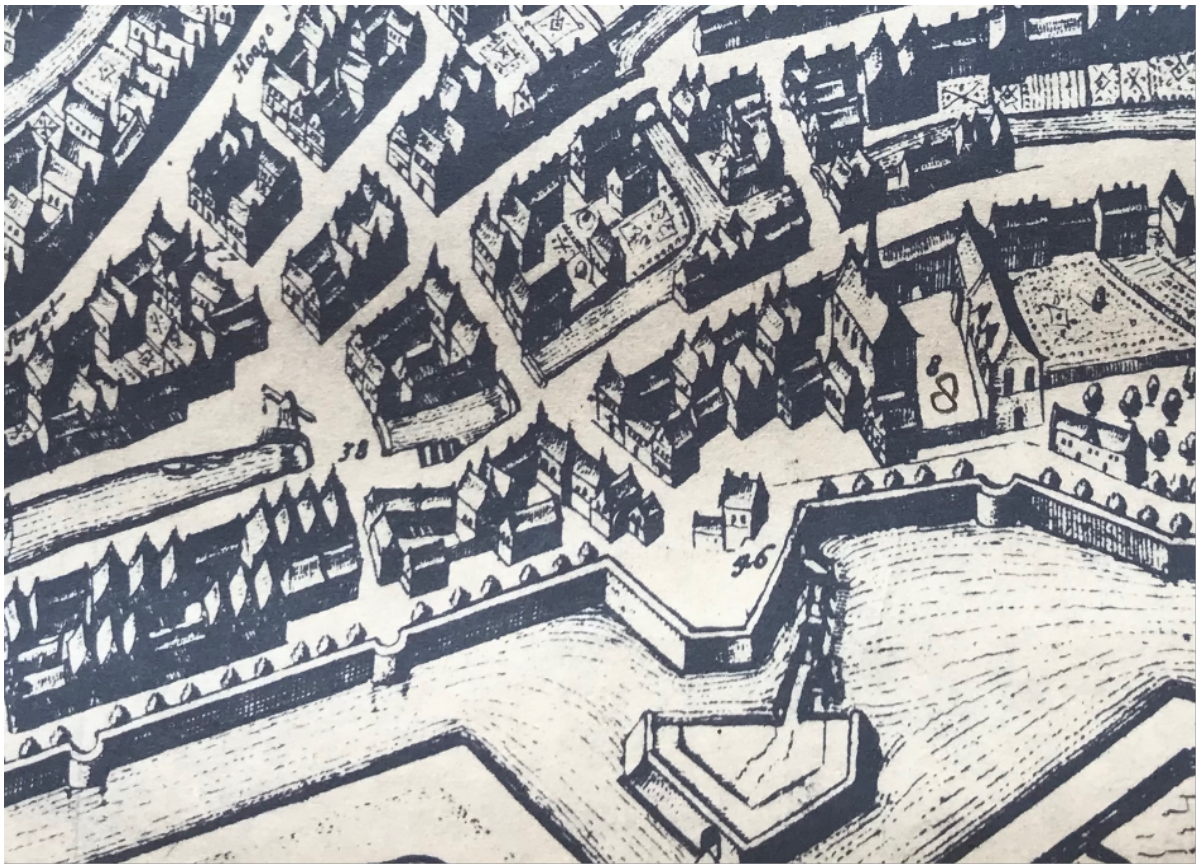

plattegrond 2005

Kortom: de kapel is in haar huidige verschijningsvorm een belangrijk relict uit de vroegste Bossche bouwgeschiedenis. Ze blijkt een belangrijke rol te hebben gespeeld in het kloosterleven èn de militaire geschiedenis van de stad en is één van de weinige overgebleven stenen gebouwen uit de 15e eeuw.

De voorgevel en doorsneden anno 2005; tekeningen Leo Sluijmer arch. BNA

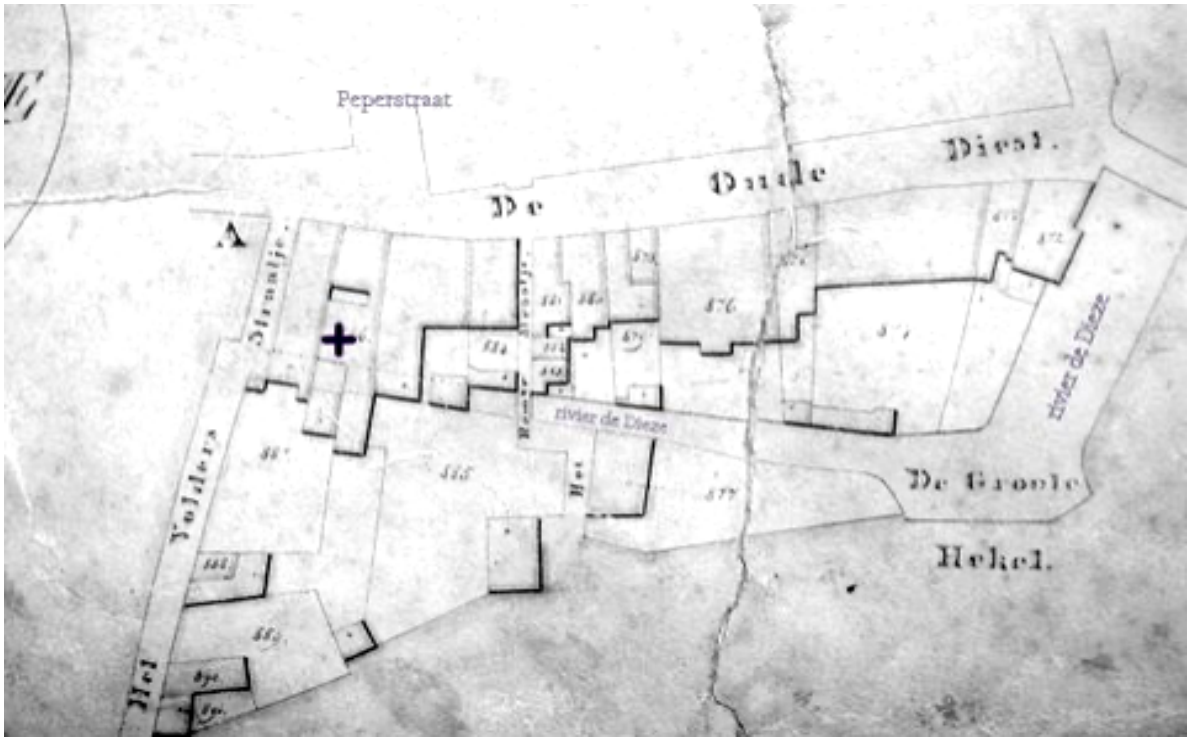
Een uitsnede van een gravure uit ca. 1645 uit Toonneel der steden, uitgegeven door Johannes Blaeu, z.j. atlas van Loon. Zie het cijfer 8, met de kloosterkapel links daarvan. Op de voorgrond de rivier de Dommel met de voorwerken van de St. Janspoort

16. Bedehuis 'In 't Cofferen' Oude Dieze nr. 3

Het huis op dit perceel heette reeds in de 16e eeuw 'In 't Cofferen. (kist of koffer).
'In 't Cofferen' is (in 1587) een perceel van formaat, met 'alle voors. huysingen, cameren met henne gronden, alsnu wesende eene huysinge, steenen brugge metter timmeragie opte selve stenen brugge staende ende sydelhuysinge aen de straete, genoemt de Volderstrate, hoff, drye cameren neffens malcanderen staende aen den walle ter plaetse genoemt het Dijcxken, met een poort uutgaende in de voors. Volderstrate, ende alnoch eene andere poorte metten uutganck naer de plaetssche, genoemt de Ramen, ende alnoch den uutslach in den Diesstroome omtrent de voors. huysinge, mitsgaders alnoch eene groote poorte mette ledige erffenisse, daer after aen liggende neffens den voors. ierste huysinge, tegenover de voors. Peperstrate, oock metter gerechticheyt van te mogen timmeren in de sydelmuer der huysinge Jans Emonts, bierbrouwer, aldernaest der voors. poorte ende ledige erffenisse staende'. (Van S.v.Y.1910 II p.253).
We weten het volgende over de eigenaars. De weduwe Sophia van Brecht verkoopt dit pand op de Oude Dieze in 1606 aan een kanunnik van de St.-Jan, Daniël van Emmerick. Hij blijft na 1629 aanwezig in de stad: *'Na de val van de stad verkreeg heer Daniël van de Staten-Generaal toestemming om hier te blijven wonen op voorwaarde dat hij een eed van trouw aan Staten-Generaal zou afleggen'*. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij binnenshuis de Mis opdroeg. Immers bisschop Ophovius wijdde 125 altaarstenen eind september 1629. Dus in veel huizen, zeker in die van de priesters konden Missen worden gevierd. Daarmee zou hij zijn erewoord niet schenden. Hij overlijdt in 1651 en wordt in de St.-Jan begraven. (zerk 233, Van Oudheusden 2010). Zeker is dat een jaar na zijn overlijden Johan van Ravesteijn eige-

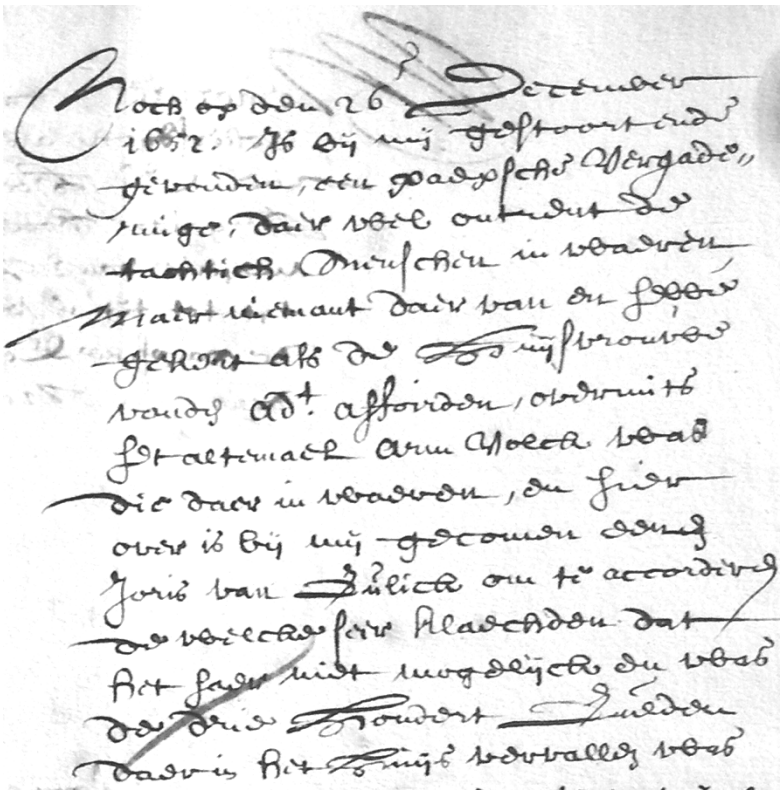
naar is van de woning, zoals blijkt uit het Memoriael van Ackersdijck. Op tweede kerstdag 1652 doet Ackersdijck een inval. Deze tweede verstoring uit zijn carrière verloopt zonder problemen, maar bezorgt hem extra overleg, en wel in de herberg ‘den David’, waar hij overigens het gelag niet zelf betaalt. Hij schrijft het volgende verslag.

‘Noch op den 26e December 1652 is by my gestoort ende gevonden een paepsche vergaederinge, daer wel ontrent de tachtich menschen in waeren, maer niemant daer van en hebbe gekent als de huijsvrouwe vanden ad(vocae)t Affoirden, overmits (=aangezien) het altemael arm volck was, die daer in waeren, en hierover is bij mij gecomen eenen Joris van Gulick om te accorderen, de welcke seer klaechden, dat het haer niet mogelijk en was de drie hondert Gulden daerin het huis vervallen was, op te brengen, veel minder mijnen eijsch dewelcke ick pretendeerden volgens de placcaten van haere Hooge Mogenth. Voor het volck die inde voors. vergaderinge waeren geweest, en ick mijselven hierin beswaert vindende om te accordeeren sonder bijwesen ende bekentmaeckinge vanden Heren Schepenen, hebbe daerover ontboden den voors. Joris van Gulick om bij mij te comen in de herberge den David ende dat in presentie van de heer Scheepen Versterre, welcke voors. van Gulick aldaer wederom heeft verclaert naer dat ick hetselvige hadde gestelt in handen en goetvinden van d’heer Versterre op een redelijcke penningh, verclaert hij niet te connen off onmogelijke te sijn om op te brengen overmits het de armste prochie is die in de stadt soude konnen wesen. Ende is daerover naer dat hij het gelach dat daer verteert was hadde betaelt van ons gescheijden. De voors. paepsche conventicul is gehouden geweest aan de oude diest tegenover de Peperstraet in de huijsinge, toebehoorende mr. Johan van Ravesteijn ende daer in was woonende een quesel, genaempt Maria Scheffers, dit alles verclare mij alsoo te sijn wedervaeren int bijwesen vande voors. heer Versterre, hebbe daer van aen mijn heer gegeven twee hondert veertich gulden, heeft de volle peene voldaen.’

Vanaf het Volderstraatje, het tweede huis in oostelijke richting: In ’t Cofferen.
Kaart van 1823; het riviertje de Dieze is hier overkluisd.
Het ‘Ramerstraatje’ is een smal steegje tussen de panden nummer 7 en 9

Van de 300 gulden moet Martinus Ackersdijck er 240 afdragen. Zijn beloning is 60 gld. Verbalisant Ackersdijck kent niemand van al dat arme volk dat de dienst bijwoont. Maar wel de ‘huisvrouw’ van advocaat Mr. Johan van Aaffoirden, die in het huis ernaast woont. Dat is Johanna van Tuyl. Door Ackersdijck wordt haar naam niet genoemd. Ze is de huisvrouw van … De naam van de kwezel die het huis bewoont, wordt wel genoemd, Maria Scheffers.
Er wordt onderhandeld over de hoogte van de boete. Er zijn 80 personen in de schuilkerk aanwezig geweest op tweede kerstdag 1652. Ackersdijck vindt daarom die *f.*300 heel gerechtvaardigd, immers zo is door de Ho. Mo. Heren in hun plakkaten voorgeschreven.
(‘Kon men de 25 gulden boete nog innen van bekende personen, die niet tot de smalle gemeente behoorden, dan werd die gevorderd’, schrijft Meindersma in 1917. Alleen bekende aanwezigen zijn die boete schuldig. Onder de ‘smalle gemeente’ verstaan we de medemensen met een dunne portemonnee).

Het manuscript van Ackersdijck: ´Noch op den 26e December 1652 is bij mij gestoort …’

Advocaat Johan van Aaffoirden is eigenaar van twee huizen naast ’t Cofferen. In 1642 koopt hij De Twee Vergulde Sterren en in 1654 De Twee Witte Sterren, heden ten dage samen Oude Dieze nr.5. Hij huwt op 26 maart 1630 Johanna Jans van Tuyl en wordt in 1631 notaris in de stad. In 1666 overlijdt hij en wordt begraven in de St.-Jan, grafzerk 410. Het echtpaar heeft minstens zeven kinderen, onder wie Wilhelmus, geboren in 1636, die minderbroeder is geworden. (Bots, 1979). Het is zeer waarschijnlijk dat deze buren de diensten in ’t Cofferen organiseerden. Het is niet bekend wie deze schuilkerk bedienden, maar het is, zoals eerder opgemerkt, waarschijnlijk dat het reguliere (Augustijner) koorheren of seculiere kanunniken zijn geweest.

De schuilkerk was ingericht in de bebouwing tussen het voor- en het achterhuis van ‘t Cofferen. Dit ‘tussenhuis’ loopt nu nog tot de noordelijke kade van de rivier de Dieze. De vluchtwegen voor de kerkgangers in de 17e eeuw moeten talrijk geweest zijn: ten minste één naar het Raamstraatje, één naar het Volderstraatje en de stadswal is via de achtertuin te bereiken. Vanuit het raam in de overkluizing is de Dieze te gebruiken om weg te komen.

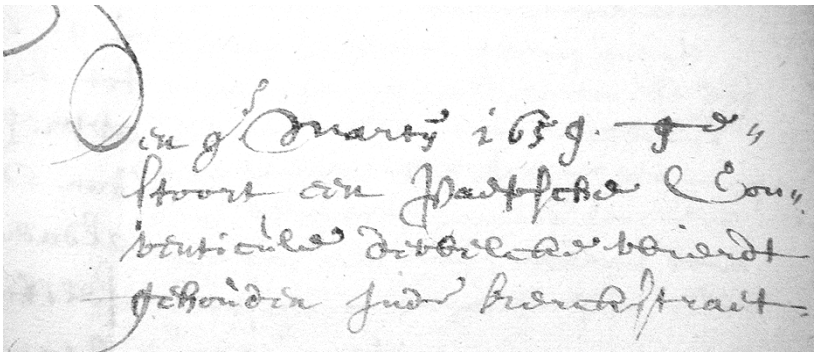
Al lang vóór 1700 is ‘t Cofferen verschillende malen doorverkocht. Omdat kort na 1710 een predikant eigenaar wordt, kan het huis niet langer als schuilkerk gebruikt zijn. De eigenaar schafte een koetshuis aan in het Volderstraatje.
In 1704 omschrijft men het huis aldus: ‘huys, erve, stallinge en hof met een poortje in het Raemstraetje en een kelder’ (Ramerstraatje, op illustratie p.95 is moeilijk leesbaar). In de 17e eeuw keek het achterhuis uit op de stadswal.
Rond 1940 staat het achterhuis nog aan de zuidzijde van de Dieze. Het gehele pand heeft een gang van ruim 32 meter lengte, tot over de Dieze die ter plekke overkluisd is.
Onder het voorhuis bevindt zich een kelder die in de oorlogsdagen van oktober 1944 veelvuldig door de bewoners benut is. Tenslotte: de naam Raamstraatje verwijst naar de ramen waarop het wollen weefsel, na het proces van het vollen, wordt gespannen om het óp te rekken.

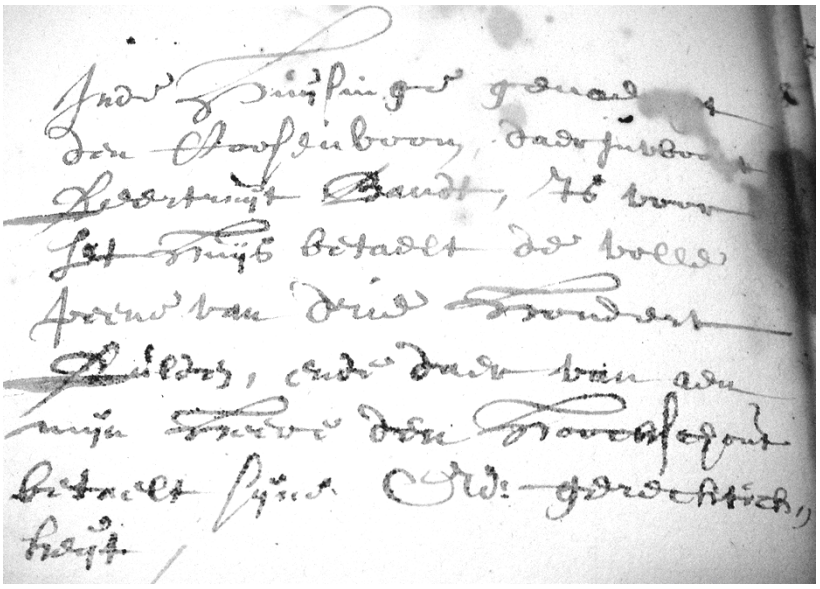
17. Bedehuis in ‘De Rooseboom’, Kerkstraat 33

In 1615 wordt het huis De Rooseboom verkocht aan Mr. Gerard van Someren, heer van Berkel, met een licentiaat in de rechten, geboren in 1574. Hij koopt … *‘huis, erf, tuin, bleekveld, stoof of kamer achter den tuin, galerij en kamer daarboven, put en achterkeuken, met een gang en poortje uitgaande in de Krullestraat, staande tusschen het huis …’* (Van S.v.Y. II, p.326).
De nieuwe eigenaar is lange tijd schepen van ’s-Hertogenbosch geweest. Hij zat twee keer in een commissie van de stadsregering om te studeren óp, en te publiceren óver, de ‘Costuymen en landrechten’ van de stad. Eerst in 1605, later nog eens in 1636. In 1629 is hij betrokken bij de onderhandelingen over de capitulatievoorwaarden. In 1652 wordt hij in de St.-Jan begraven naast zijn eerste eega, Maria Kelders. Op de zerk staat zijn naam gebeiteld: Geraert van Zoemeren. (Van Oudheusden, 2010, zerk 350).
Zijn dochter Walburg van Someren, geboren in 1617, erft de woning. Ze huwt Gijsbert Eelkens. Hun huis wordt dan gebruikt als schuilkerk. Ackersdijck schrijft in zijn Memoriael over twee invallen in De Rooseboom.

‘Den 4e Martii 1657 gestoort een Paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde Kerckstraet, inde huijsinge, genaempt den Rosenboom, daer inwoont Geertruyt Bandt. Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden, ende daer van aen mijn heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheijt.’

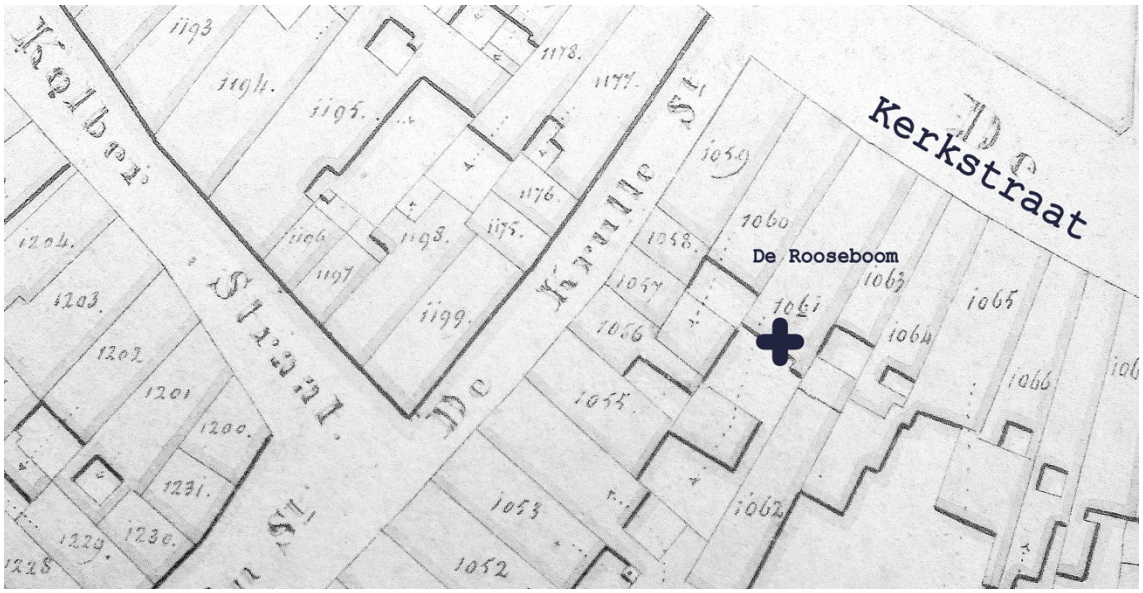
En twee jaar later…
‘Den 9e Martii 1659 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde Kerckstraet inde huijsinge, genaempt den Roosenboom, daer inwoont Geertruijt Bandt, Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden, ende daer van aen mijn heere den hoochschout betaelt sijne Ed: gerechticheijt.’

Op 19 november 1686 doet de weduwe Walburg Eelkens-Van Someren, afstand van de tocht (het vruchtgebruik) van het huis ter wille van haar kinderen. Het huis wordt dan zo omschreven: ‘huys, erve, hoff, stove ofte camere achter den hoff ende galderye ende camer daerboven, putte, achterkeucken, met eene ganck ende poortke uytgaende in de Krullestraet, genaemt den Roesboom, staende aan den Kerckstraet.’

De kinderen verkopen het huis meteen door aan Hendrik van Eyl, een graankoper uit de stad. Die raakte in opspraak: ‘Het Bossche gepeupel verdacht dezen in 1692 ervan met den graankoper Smits boekweit in de Bossche Meierij te willen opkopen om daardoor het boekweitmeel duur te maken; het liep daarom den 22 september te hoop en wierp er de ruiten van in; de president-schepen Johan baron van Leefdael deed daarop de Bossche schutterijen in het geweer komen en heeft toen met haar en het regiment van Prot het oproer gestild’. (Van S.v.Y. II, p.329).
In deze periode, eind 17e eeuw, zal De Rooseboom zeker niet meer in gebruik zijn geweest als schuilkerk. Vóór 1686 wel. Van Liebergen (1994) spreekt van ‘vier kerkbeelden’ uit deze schuilkerk.

Locatie van De Rooseboom op de kadastrale minuut van 1823

Over het huiskerkje zelf en de bedienaren is niets bekend. Bij Hezenmans (p.335) lezen we over De Rooseboom: De Fransen hadden zich teruggetrokken uit de Meierij en de vrede was na negen jaar met Lodewijk XIV in 1697 getekend. Er heerste ontstellende armoede, de akkers lagen braak, de dorpen waren verwoest. Er was gebrek aan graan en de hongersnood was nijpend. Toch namen de Staten het besluit om alle graan dat nog voorradig was, uit de Meierij te laten afvoeren. De stadsregering zat met de handen in het haar en probeerde in Holland graan te kopen. Ze richtte een verzoek aan de raadspensionaris en gaf als argument, dat 'de armen het draf (=veevoer) der varkens aten.'
Het jaar daarna ontstond vanwege de honger opnieuw een oproer. Het huis De Rooseboom werd bestormd en geplunderd omdat de graanhandelaar die er woonde ervan verdacht werd graan op zijn zolders achter te houden om de prijs op te drijven. In 1706 verkocht Hendrik van Eyl het huis.

Op de kadastrale kaart van 1823 heeft het perceel nummer 1061, nu is het Kerkstraat nummer 33, het derde huis ten oosten van de Krullestraat, tegenover de kerk van de Protestantse Gemeente 's-Hertogenbosch aan het Kerkplein. De percelen van De Rooseboom en Fonteinstraat 4, bedehuis nummer 13, grensden aan elkaar.
Mosmans (zie perceel nummer 1177 op zijn plattegrondkaartje op pagina 30), noteert: 'Den Rooseboom, anno 1614; Een rozenboom van koper en een tegelplaat van 'Delftsch' versierden, tot vóór de verbouwing, dakvenster en gevel. In 1774 herberg.'

18. Bedehuis in Hinthamerstraat 83a, oostelijk deel van Het Houtere Huiske

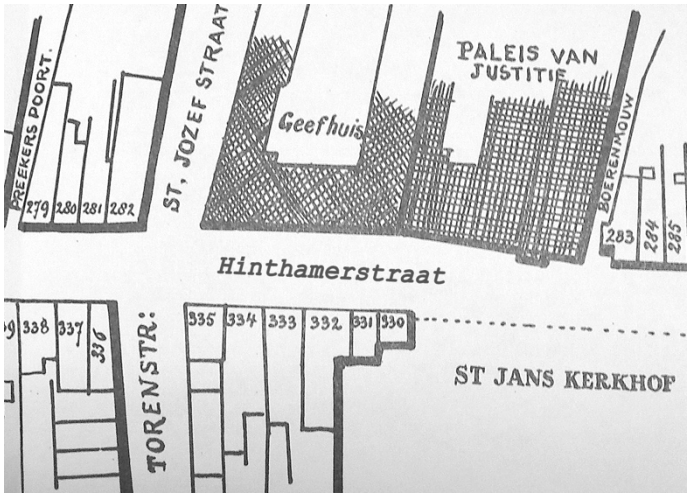
Het Houtere Huiske en de buurvrouw anno 1680.
Op 4 april 1680 hebben enige Bosschenaren een geschil over het onderhoud van de dakgoot van het huis waar de weduwe Anneke Degens woont. Bij notaris Boons leggen 3 burgers van rijpe leeftijd, op verzoek van de Anneke Degens, een verklaring af. Ze woont in de Hinthamerstraat (nu nr.85/87) en heeft een lekkende dakgoot. Daar woonde in 1636 Jan Degens, haar vader. Anneke Degens is de eiseres in het juridisch geschil. (Zie tekening p.100).
Het tegenwoordige hoekhuis Het Houtere Huiske bestond vóór 1776 uit twee woningen, nu genummerd 83 (het hoekhuis) en 83a, (het oostelijk deel) dat grenst aan het huis van Anneke Degens (85/87).
Het huis 83a is in 1636 eigendom van de heer Godefridus van Herlaer, een zwager van Arnoldus van Empel, kanunnik van de St.-Jan. De kanunnik leidde daar in het geheim roomse diensten.

Om geen achterdocht te wekken als Arnoldus van Empel godsdienstige bijeenkomsten houdt op 83a, durven gelovigen niet direct binnen te gaan via de voordeur. Daarom is er door de eigenaar, Godefridus van Herlaer, *'geconsenteerd ende toegelaten'* aan buurman Jan Degens om op diens zolder een dakvenster te maken: *'om boven in sijne huysinge, responderende tegen de voors. huysinge van hem, heer van Herlaer, te maecken een dackvenster'...* Wat vermeldt de notariële akte verder?
'opdat denselven Degens ende andere goede bekenden daerdoor bedecktelijck tot den voors. dienst souden connen comen, ghelijck de twee eerste attestanten verclaeren seer menichmaal gedaen ende de derde attestante sulcx gesien te hebben, soo bij het leven van meergemelten heer van Herlaer, als naer desselfs doot, bij het leven van sijne weduwe, als wanneer in de voors. hare huysinge ook verscheyde andere roomsche Geestelijcke Heeren haeren dienst daer oock deden.'
En de dakgoot?
Twee attestanten, Thijssken en Magdalena, verklaren bij de notaris in 1680 *'dat het voors. dackvenster bij de voors. requirante weer dichtgemaeckt is.'* Maar de dakgoot is in 1680 wel toe aan groot onderhoud en wie zal dat betalen? Daartoe werd deze notariële verklaring opgesteld. (Mosmans 1921-1922, p.287).

In het huis nummer 83a worden roomse diensten gedaan door kanunnik Arnoldus/Aert van Empel rond 1636, volgens deze notariële verklaring. Maar na zijn dood ook door andere geestelijken. En het gemaakte dakvenster bij Jan Degens geeft toegang tot de zolder van het huis waar de kanunnik woont. Omdat Arnoldus van Empel kanunnik is van het kapittel van St.-Jan, kan hij in 's-Hertogenbosch blijven na 17 september 1629. Hij geniet zelfs een jaarwedde, maar het is hem verboden H. Missen op te dragen voor gelovigen. Sinds 1631 is hij pastoor van de St.-Pietersparochie, Achter de Tolbrug. (Na zijn dood in 1646 wordt de zorg voor die parochie opgedragen aan plebanen van de St.-Jan.)
'Dominus canonicus', de heer kanunnik, Arnoldus/Aert van Empel komt werkelijk voor in de opsomming van geestelijken en hun faculteiten over het jaar 1630 die de vicaris-generaal Cornelis Pallas van der Sterre op 5 mei 1630 opstuurt naar bisschop Ophovius. (Zie het dagboek van Ophovius in 'Bossche Bijdragen' XV, 1938, p.296).

Arnoldus van Empel en bisschop Ophovius hebben elkaar ontmoet in Heeswijk op 8 april 1631. Daar krijgt Van Empel toestemming om in verschillende kloosters biecht te horen. In het geheim verricht hij pastorale diensten, zoals het toedienen van doopsels en het sluiten van huwelijken. Hij overlijdt 20 aug.1646. (Schutjes p.341; Van Oudheusden I, p.202, zerk 574).
Terzijde:
Het derde huis vanaf de Torenstraat heet 'Het Root Hecken', nr.89. Het huis werd in 2007 uitgeroepen tot 'het mooiste monumentale pand van Brabant', 'Broodspecialist van 's-Hertogenbosch en omstreken' ofwel 'De Bossche Koekwaus'. ('Koekwaus' is een scheldwoord: een gek, wauwelaar, volgens Jos Swanenberg in 'Bossche Bladen' 2007/2, p.54). Destijds stond er een rood geverfd hekwerk aan de achterzijde van de woning.

J. Mosmans (1907) geeft hier de perceelsnummers:

335: Het Houtere Huiske
in 1680 twee woningen 83/83a
(83a met de huiskerk)

334: geen naam, 85/87;
(Anneke Degens, in 1680)

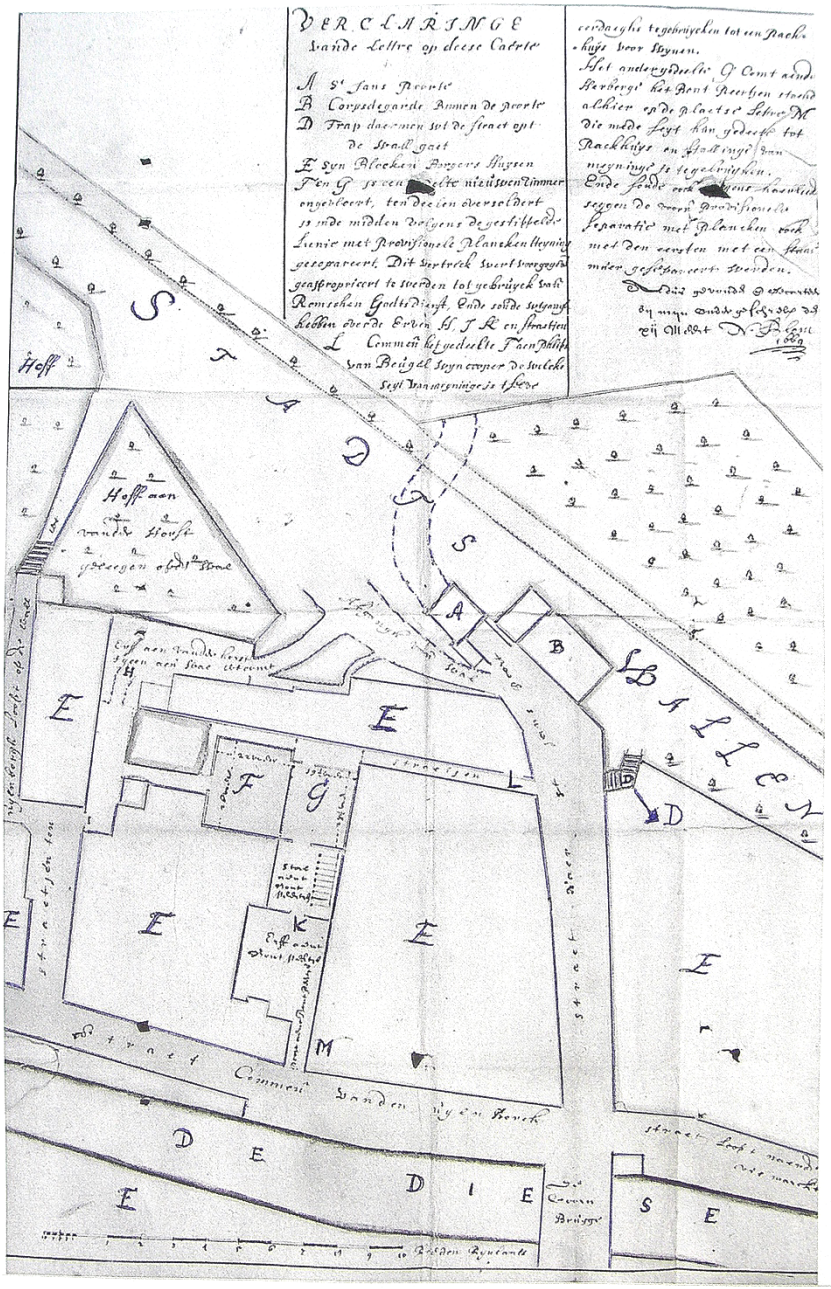
333: Het rood Hekken, 89;
'de broodspecialist', anno 2025

19. Bedehuis naast herberg 'Het bont Peertjen', op de plattegrondtekening van 1669

Deze sluipkerk, slechts een vertrek, ligt vlak bij de Sint Janspoort achter in een smal steegje. Ingeklemd tussen de stadswal, de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Gasthuispoort. Op de 'Verclaringe' (p.101) staat onder F. en G.: '*Dit vertreck wert voorgegeven geapproprieert te werden tot gebruyck van Romschen Godtsdienst'.* De kerkgangers konden bij onraad naar alle kanten ontsnappen, ook via het erf van Het Bont Peertje dat op de Uilenburg uitkwam. De tekening is afkomstig van het Stadsarchief, foto 0072324.
Verrassend is dat 'kamer F*'* het eigendom is van Filips van Beugen die 12 jaar later ook een wijnpakhuis in het Huis van Boxtel bezit. Ik veronderstel dat deze Filips van Beugen dezelfde persoon is als Philips van Beugel, 'de wijnkoper' op de onderstaande Verclaringe.

Mosmans noteerde dat Het Bont Paardje in de 16e eeuw een brouwerij is en in 1750 een ‘groote uitspanning’. Hier volgt de tekening en de toelichting van Nicolaes Blom, controleur en ingenieur der fortificatiën:

‘VERCLARINGE vande Lettre op deese Caerte.

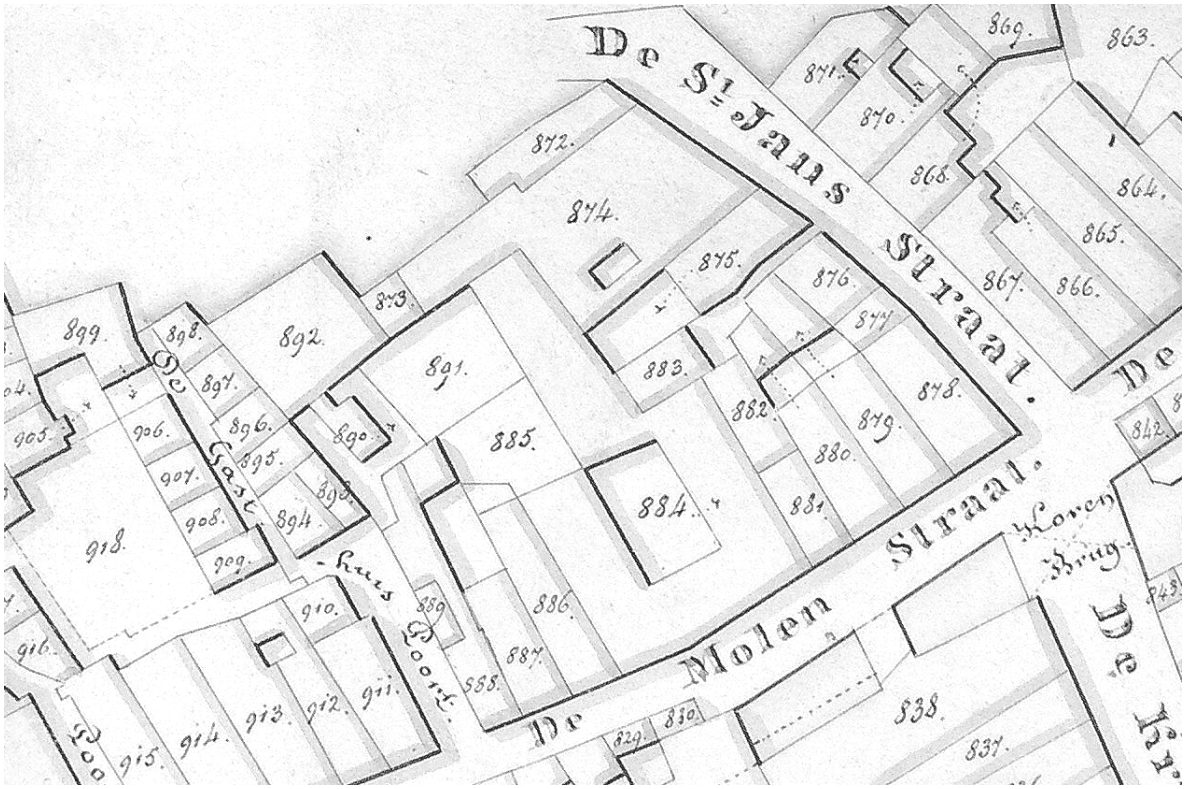
A. St. Jans poorte
B. Corpsdegarde binnen de poorte
D. Trap daermen uut de straet opt Wall gaet
E. syn Blocken Borgers Huysen
F. en **G.** is een gedeelte nieuwen Timmer ongevloert, ten deelen oversoldert is in de midden volgens de gestippelde Lienie met provisionele plancken Heyning gesepareert. Dit vertreck wert voorgegeven geapproprieert te werden tot gebruyck van Romschen Godtsdienst, ende soude uutganck hebben over de erven **H**, **I**, **K** en straetjen **L.**
Commende het gedeelte **F** aen Philips van Beugel wyncooper dewelcke seyt van meyninge is ‘tselve eerdaegs te gebruycken tot een Packhuys voor wynen.
Het ander gedeelte **G** comt aende Herberge het Bont Peertjen staende op de plaetse Lettre **M** die mede seyt hun gedeelte tot Packhuys en Stallinge van meyninge is te gebruycken.
Ende soude oock wegens haerlieden seggen de voorn. Provisionele separatie met plancken oock met den eersten met een steene muer gesepareert werden’.

Aldus gevonden ende gecarteert by myn ondergeschreven den xii Meert, N. Blom, 1669.
Nicolaes Blom was controleur en ingenieur van ’s lands fortificatiën, der stad en forten van de stad. (Van Oudheusden, 2010, graf 94; Van S.v.Y. I, p.272 en III, p.29 en p.42).

Enkele topografische aanduidingen op de kaart: STADTSWALLEN; Hoff; Hoff aen van der Horst geleegen opden Wal; straetjen ten Uyenborgh Loopt op de Wall uut; Erff aen vander horst ‘tgeen aen Wall uutcomt; Afganck vanden Wal; straetjen L; stal aent Bont Peertjen;

Erff aent Bont Peertjen; poort aent Bont Peertjen; straet naer st janspoort; Straet commende vanden Uyenborch; straet loopt naer de vismarckt; De Coornbrugge; DE DIESE; Camer F meet 22 bij 28 voet en G 19½ bij 25½ voet. De meetschaal in Roeden Rijnlants (origineel in: Nationaal Archief in Den Haag, archief Staten-Generaal 1.01.04, inv. 50501).

De camer F heeft tot huiskerk gediend. De tekening met haar Verclaringe is duidelijk, hoewel niet makkelijk leesbaar, ‘ende soude uutganck hebben over de erven H, I, K en straetjen L’. Hezenmans verschaft enkele aanwijzingen (p.230). Dat de heer Philip van Beugen in 1681 het Huis van Boxtel in de Postelstraat in eigendom kijgt, waar hij direct de roomse kerk inricht, maakt de veronderstelling geloofwaardig. (Zie p.64).

De bidplaats, de ‘camer F’ zal gelegen zijn tussen de nummers 885 en 883
Tussen de nummers 884 en 881 staat nu het Diezehuis, voor de kaartverkoop van Diezetochten, Molenstraat 15a; 884 is ‘Het Bont Peertjen’

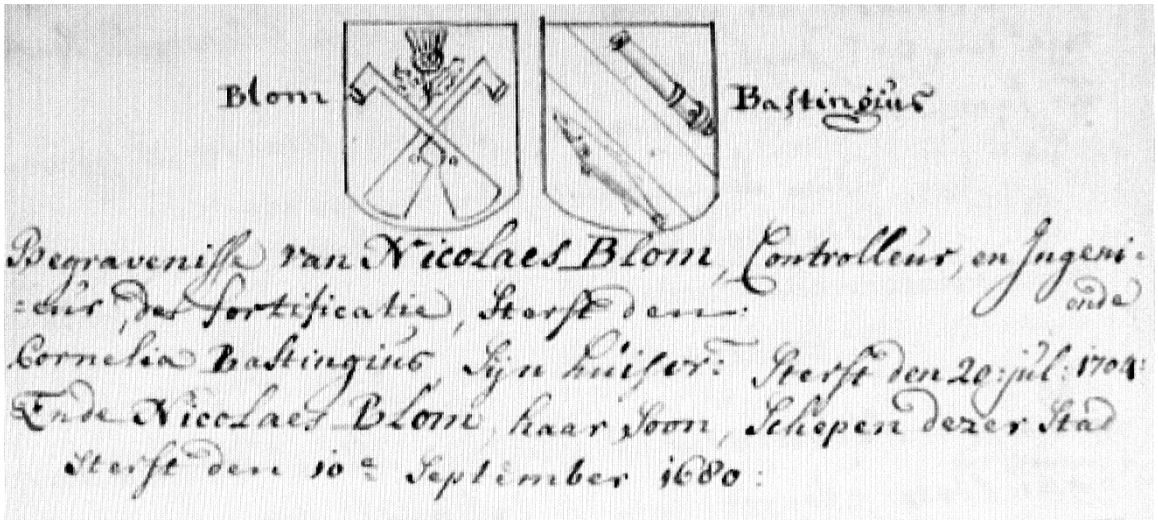
Anno 2010 kennen we in dit kadastraal vierkant: de Gasthuispoort, Het Bont Paardje, Hofje van Koolen, (Walpoorthofje, Sint Janshofje), de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Sint Janssingel.
In 1669 of het jaar daarvoor hebben de Ho. Mo. Heeren geruchten vernomen dat in ’s-Hertogenbosch een gebouw ingericht wordt tot het uitoefenen der pauselijke superstitie. Het stadsbestuur en de kerkenraad ontvangen een brief van de Ho. Mo., die vragen om opheldering. Het stadsbestuur antwoordt op 18 maart 1669 dat de hoogschout al gereageerd heeft op de brief, dat het gerucht betrekking heeft op een vervallen oliemolen bij de St. Janspoort, waarvan de eigenaars beweerden die te willen inrichten tot wijnpakhuis. De ontkenning van de magistraat wordt aldus onder woorden gebracht:
‘Wij hebben het gebouw onderzocht, dat 26 voet lang en 22 breed is, grenzende aan de stalling van het ‘Roode Perdjen’ en alzoo deze twee oude gebouwen verleden zomer afgebroken

en opnieuw opgetrokken zijn, dacht een ieder dat zulks tot uitoefening van de pauselijke superstitie zou geschieden, maar hiervan blijkt niets. De magistraat heeft evenwel de eigenaars verboden het gebouw tot dat einde te bezigen en hen gelast den doorgang tusschen de twee panden dicht te metselen' (Hezenmans, p.230). De schout ontkent hiermee het bestaan van een gebedsruimte.

Martinus Ackersdijck gebruikt in het jaar 1654 de volgende steeds terugkerende formulering in zijn Memoriael: *'Inde voors. stooringe is geweest die bekent sijn…'.* Dan volgen de namen van de aanwezigen en hun boete mogen voldoen. De volgende personen worden eind 1654 opgesomd: (Opnieuw wordt Van Beugen genoemd; de visbanken liggen vlak bij de Molenstraat):

- de huijsvrouwe met haer dochter van d' heer van der Horst.
- Cornelis Jacobsz. Van Vechel
- Pauwels Wijnants Suijskens en sijn dochter
- Van Beugen inde Visbancken
- Adriaen vander Steen en sijn huijsvrouw
- Jan Jansz. Vervoort
- de dochter van Lambert Riethoven
- de dochter van Aert Evertsen van Orten, genaempt Marie
- Goijert Jansz. woonende tot Vucht, maer overmits zijne groote armoede volgens attestatie daer van sijnde is gerelaxeert. (Hij werd ontzien).

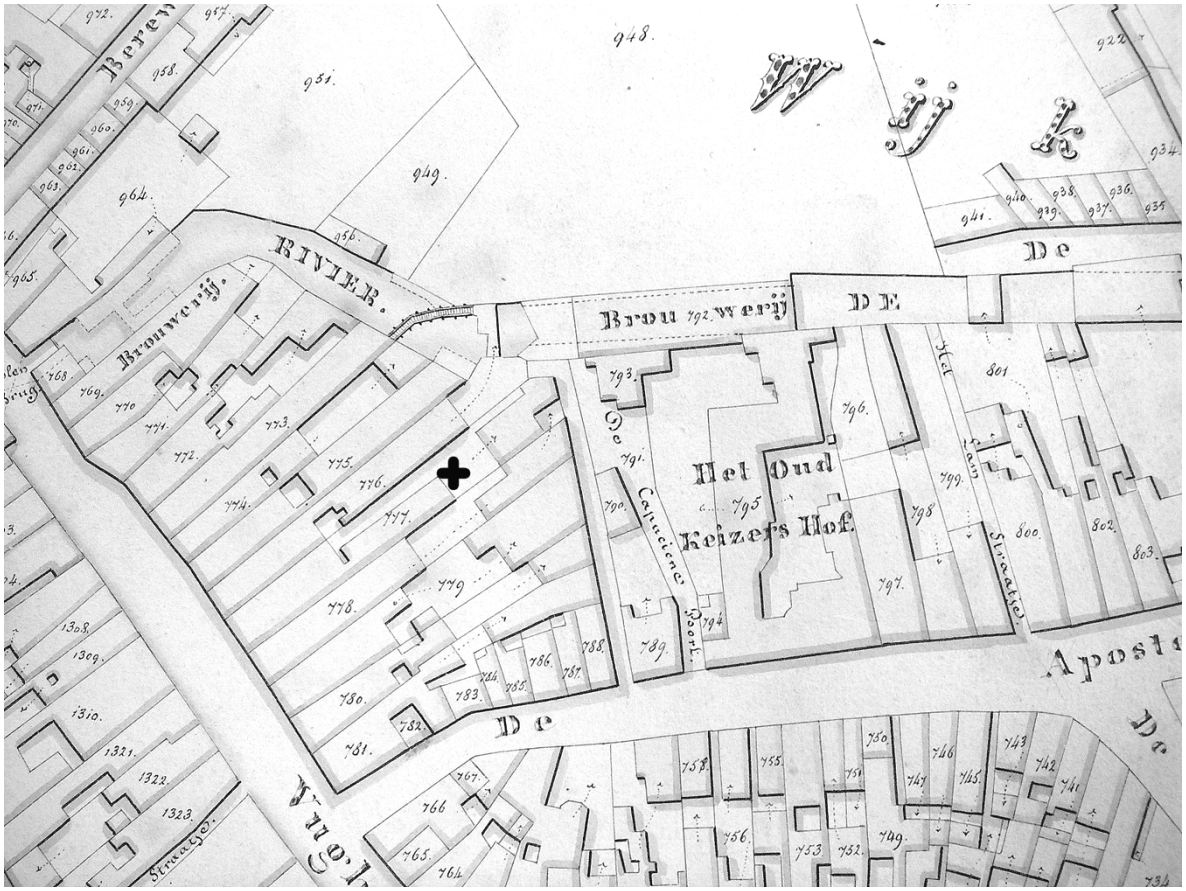
Het is niet onmogelijk dat onze 'Van Beugen inde Visbancken' hier met een inval te maken had naast Het Bont Paardje. Het kan ook zijn dat deze personen elders zijn betrapt, in de loop van dat jaar 1654, de pagina's ontbreken in het Memoriael van Ackersdijck. Het blijven veronderstellingen, maar de volgende gegevens zijn onweerlegbaar.
De tekenaar van de kaart op p.101, de heer Blom, gehuwd met Cornelia Bastingius, heeft zijn graf in de Sint-Jan, zerk 94. Hieronder een kopie uit het boek: 'Wapenen en opschriften van eenige zarken en sepulturen, leggende, soo inde St. Jans, Kruijsbroeders, St. Geertruidenkerck, als elders op stoepen Binnen de stad 's-Hertogenbosch', uit 1709.

Blom-Bastingius.
Begravenisse van Nicolaes Blom, Controlleur en ingenieur der fortificatien, sterft den … ende Cornelia Bastingius, sijn huisvr: sterft den 20 jul: 1704 Ende Nicolaes Blom haar soon, schepen dezer stad sterft den 10e September 1680:

20. Bedehuis 'St. Cathalijne', Vughterstraat 81

Het huis St. Cathalijne staat in de Vughterstraat, nu nr.81. Daar woont Adolph Cremers in 1653. Hij krijgt op 31 mei van dat jaar bezoek van *'gecommitteerden over het visiteren van de pauselycke conventiculen'.* Dat had een reden. De controleurs visiteerden ook negen andere huizen …
'alwaer de Heeren voors. hebben gelieven te nemen oculaire inspectie als plaetsen, daer men de pauselycken godtsdienst placht te exerceeren ende in deselve plaetsen bevonden dat all wat tot de voors. dienst placht gebruyckt te worden, was wechgeruymt, uitgesondert tot Sr. Willem van de Velde voors. alwaer bevonden worden op sijn bovencamerken eenen geapproprieerden altaer, die de huysvrouw desselfs van de Velde verclaerde maer alleen te dienen tot haeren behoeff ende tot behoeff van die van haer huysgesin om haer devotie te houden' (Van S.v.Y. 1938, p.108).
Deze verwijzing naar Willem van de Velde zou betrekking kunnen hebben op bedehuis 10 'Achter de Boerenmouw'.

Perceel 777, St. Cathalijn, had enkele vluchtwegen o.a. via perceel 773 De blauwe Leeuw.
'De Apostelstraat' is de 'Postelstraat'
Een deel van de Beren(woutstraat), Vugh(terstraat) en De (Stoofstraat) zijn zichtbaar.
Ook de Capuciene Poort en de rivier de (Dieze).
In het begin van de 18e eeuw noemde Jacob Sassen het logement dat hij op de plek van het Kapucijnenconvent (1614-1629) exploiteerde: 'Het oud Keizershof'
In de 19e eeuw werd daar het kloostercomplex van de zusters van J.M.J. gebouwd, zie p.91.

In het 'Extract op de Stouticheden des pausdoms in den Bosch en Quartieren van Oisterwijck en Maeslandt' van de overheid uit 1671 staat genoteerd: '*Paeter Strick, predickheer, woont in sijn kerck in de Vuchterstaet naest de Vergulde Leeuwe'.* Dit laatste huis heeft huisnum-

mer 79. (En heeft een brugje over de Dieze). Hij woont ernaast, nummer 81, St.Cathalijne, waar in 1653 al een bezoek werd afgelegd door de gecommitteerden uit Den Haag.

In het 'Extract' van 1671 staat immers het volgende te lezen: in het huis St.Cathalijne woont de minderbroeder pater Bolster: *'Paeter Boester, minderbroeder, woont in de Cathelyne in de Vuchterstraet ofte op de Cruysstraete, daer de St. Jan uythangt'* (Zie over Bolster, p.62, 64 en 82). En over minderbroeder Dubbelbier: '*Paeter Dobbelaer, minderbroeder, woont in de Vuchterstraet in sijn kerck aldaer'.* (Van S.v.Y. 1938, p.109).

Het is zeer waarschijnlijk dat predikheer Dominicus Strick en enkele minderbroeders, hierboven genoemd, in St.Cathalijne hun huiskerkje hebben gehad. De officiële meldingen in bovengenoemde stukken van de schout geven duidelijkheid. De reguliere priesters wisselen blijkbaar vaker van verblijfplaats.

Al in 1614 worden de huizen Cathelijne en De Blauwe Leeuw in een koopakte genoemd. Om hun grondbezit te vergroten voor het te bouwen convent met kapel en aan te leggen blekerij kopen de kapucijnen een erf, dat ligt achter het huis Cathelijne (perceel 777, huisnr.81) in de Vughterstraat en het huis De Blauwe Leeuw (perceel 773, huisnr. 91) dat met een brugje over de Dieze grenst aan het achtererf van het voormalige refugiehuis van Postel.
Achter dit refugiehuis aan de Postelstraat bouwen de kapucijnen hun klooster. De eerste steen wordt in 1615 gelegd. In 1618 is de bouw van de kapel klaar. Wanneer ook het klooster voltooid is, verlaten de kapucijnen het voormalige refugiehuis van Postel, dat ze vier jaar bewoond hebben en betrekken hun eigen nieuwe behuizing. Klooster en kloosterkapel zijn bereikbaar via de Capucijnenpoort en via een doorgang in de Berewoutstraat. De orde ontvangt een flinke subsidie van de stad om tegelijk een muur te plaatsen tussen het eigen terrein en dat van het klooster Mariënburg. In 1629 volgt confiscatie en verkoop van alle opstallen. In de 18e eeuw worden de gebouwen in een logement veranderd. Eerst geheten Het Keizershof, later Het Oud Keizershof.
In de eerste helft van de 19e eeuw worden de gebouwen gesloopt en komen daarna de gronden in handen van de Zusters van JMJ. (Donkers 2020 ,p.65).

Op de kaart op p.104 ziet u dat perceel 777, waarop Cathelijne (Cathalijne, Catherine, Catharine) staat, verschillende achteruitgangen heeft, die als vluchtweg konden worden gebruikt.
Met 'Cathelijne' wordt overigens de heilige Catharina bedoeld, (Grieks: kataros, de zuivere, de reine), dit is Catharina van Alexandrië, niet Catharina van Siena (zie ts. Kringnieuws mei en juli 2009, over het beeld van Catharina in de nis aan de voorgevel van de St.-Cathrienkerk). Het is niet onwaarschijnlijk dat de naam van dit huis verwijst naar de patrones van de parochiekerk.

Bijlage I: Religies in de stad, na de 'reductie' van 1629

* De *Gereformeerde Kerk,* wordt door de Staten-Generaal in Den Haag bevoorrecht.

* De *Anglicaanse Kerk*, deze bevoorrechte gemeenschap is een tijd lang ondergebracht in de Nicolaaskerk op het Begijnhof.

* Het *Lutheranisme.* Die wordt gewantrouwd door het gereformeerd kerkgenootschap. In 1684 bij de komst van de Lutheraan Walraad, Graaf van Nassau-Usingen, als gouverneur van de stad, moet de Gereformeerde Kerkenraad wel inbinden. In 1686 krijgen de lutheranen van de Staten-Generaal officieel verlof om hun godsdienst in vrijheid uit te oefenen. Ze kopen het huis De Wolzak in de Verwersstraat (nu nr. 29) en bouwen een kerk op die locatie. (zie p.31). De vernieuwde Lutheraanse Kerk op die plek, gebouwd in 1829, heeft daar gestaan tot de sloop in 1956. (Boschboombladeren 21, juli 1977, p.54; Zie verder Bijlage XI).

***** *De Joodse religie.* Het aantal joden was gering. Nog geringer was de hun toegemeten plaats tussen katholieken en protestanten. In 1680 wordt het Jacob Worms, een jood, wel met zijn familie toegestaan hier te wonen en handel te drijven. In 1688 geldt dat ook voor Hartog Jacobs met zijn familie. Jacob Worms wordt in juli 1718 in de St.-Jan begraven.
(A. Mosmans, 1940 p.77, kerkrekeningen St.-Jan 1718 fol.75v). Op 13 mei 1694, zo meldt de schrijver van de St. Geertruikroniek, is een 'jode, genaemt Isacq Worms, met een jodinne Van Rees onder den blauwen hemel in De Gans ofte int minderbroedersclooster eertijts met veel van haere figuren ende solemnitijten getrouwt; daer waeren ter bruijloft sevenenvijftich soo joden als jodinnen.' Isaacq Worms woonde in 'Den blauwen Hond' (het perceel loopt van de Schapenmarkt naar de Snellestraat: een mooie gevelsteen uit het jaar 1600, op nr. 29).
Op 14 april 1697 is 'Anna, Jodin, de meyt van Jacob Worms, jode, lut(h)ers geworden'. In datzelfde jaar woont Jacob Worms in een Joods gebedshuis aan de westzijde van de Karrenstraat, nu nummer 2, tegenover het Lange (=Tweede) Korenstraatje; het pand heet De drie Gerstenbrooden. Hij komt met minimaal tien mannen van boven de dertien jaar overeen in zijn huis een synagoge te vestigen. Op het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw blijken joden woonachtig te zijn op de Hooge Steenweg, de Pensmarkt, de Schapenmarkt en de Karrenstraat. (A. Mosmans 'Taxandria' 1912, p.219). De joden leefden van de vrije handel en de geldhandel. Ander werk behoorde aan de gilden, waarvan ze waren buitengesloten. Het aantal mannen bepaalde of er een synagoge mogelijk was of dat een huissynagoge uitkomst bood. 'De Gulden Hopsack' is zo'n huissynagoge geweest, op de Hooge Steenweg nr.3. Vanaf 1773 huurt de joodse arts Levi Salomons het huis en zouden er godsdienstoefeningen hebben plaatsgevonden. Zelf laat de arts in een brief aan de gemeentelijke overheid weten erop tegen te zijn dat dit gebeurt bij particulieren. Vanwege mogelijke financiële onregelmatigheden. In 1799 overlijdt hij. Dat jaar telt de Joodse Gemeente 79 leden. Het pand wordt daarna onderverhuurd aan meerdere joden. (Vos, 1997 p.132; Van Sasse van Ysselt, II, p.58).

* De *Waals Gereformeerde Kerk* wordt bevoorrecht door de overheid. In 1685 herroept Lodewijk XIV het Edict van Nantes. In dat Edict van 1598 had de Franse Koning Hendrik IV de Hugenoten een vorm van godsdienstvrijheid gegund. In 1685 echter, na de herroeping konden de Franse protestanten, de Hugenoten, beter het land verlaten, om het vege lijf te redden. Ze trekken weg, ook naar de Republiek.
In 's-Hertogenbosch voorziet dit kerkgenootschap in een behoefte omdat er veel Franse officieren en soldaten in garnizoen liggen. Van 1630 tot 1819 doet de voormalige St.-Annakapel aan de Annaplaats dienst als Waalse Kerk (zie bijlage XI).

* *De Rooms-katholieke Kerk.* In 1658 wordt het Bisdom van 's-Hertogenbosch een Apostolisch-Vicariaat, een missiegebied. De apostolisch-vicaris (plaatsvervanger van de bisschop)

woonde buiten de stad en benoemde de ´wereldgeestelijken´ (dit zijn ´seculiere´ priesters, geen lid van een kloosterorde). Daarnaast werken er ´reguliere´ priesters (kloosterlingen), die volgens de 'regel' hun kloosteroversten gehoorzamen.
In de parochies is, nadien met medeweten van stadsbestuur en gereformeerde kerkenraad, de seculiere pastoor verantwoordelijk. De vicaris geeft de bevoegdheid om de sacramenten toe te dienen alleen aan de seculieren. Incidenten met reguliere priesters blijven niet uit. In 1698 ontstaat er onenigheid over het pastoraat tussen de regulieren, i.c. de predikheren, en de seculieren in de St.-Jacobsparochie. Het stadsbestuur en de Staten-Generaal zien dit aan! In 1711 stellen de seculieren voor om aan elke kloosterorde één schuilkerk ter bediening te gunnen. Dit zou inhouden: vier schuilkerken voor slechts vier reguliere priesters. (een jezuïet, predikheer, franciscaan en kapucijn). De andere schuilkerken zouden dan door seculieren bediend worden.
De Staten-Generaal willen maar wat graag 'orde' scheppen, reguleren. Het begint met de verbanning van de jezuïeten in 1720. Daarna, in 1730, laten de Staten-Generaal weten hoe zij de structuur opzetten: de ongewenste en door de roomsen gehate recognitiegelden worden afgeschaft. De volgende vaste heffingen worden vastgesteld: 50 gulden per jaar voor kerken met één priester en 75 gulden voor die met twee priesters. Dit was een hele verlichting: *f.* 50 per jaar, per kerk, in plaats van *f.* 300 per inval.

Intussen worden ook verbouwingsvoorschriften voor kerken en kapellen minutieus vastgesteld zoals het aantal en de grootte van deuren en ramen. De ramen mogen slechts een bepaalde hoogte hebben, moeten vierkant zijn en niet de minste sporen van een kerkraam dragen. Het aanbrengen van een plafond is een gunst. De minste verandering en de kleinste verbouwing vereisen vooraf verlof van de Staten en die toestemming wordt duur betaald. Er blijven drie parochiekerken/schuilplaatsen. En daarnaast veel, soms tijdelijke, geheime bidplaatsen.

- St.-Jacobsschuilkerk, in 'De Maagd van Den Bosch', vergroot met instemming van Staten-Generaal in 1691; in 1804 wordt de St.-Jacobskerk gebouwd.
- St.-Pieter en St.-Jan: Achter de Tolbrug. In 1732 door de paters en pas in 1843 door de weveldheren verlaten; pal ernaast is de nieuwe St.-Pieterskerk voltooid.
- St.-Cathrien op de Molenberg, die door de paters in 1763 wordt verlaten, vervolgens door de wereldheren bediend en na 1811 gesloopt.
- Verwersstraat 7, in 1731 vertrekken de jezuïeten; in 1861 wordt het achterhuis gesloopt.
- Lange Putstraat, in 1720 vertrekken de jezuïeten; in 1741 wordt het kerkje gesloten.
- Fonteinstraat, in ieder geval in 1655 'gestoord'.
- Huis Roma, van ongeveer 1640 tot 1660 in gebruik geweest.
- Huis De Nobel/St. Jan: van 1657-1683 en van 1702-1741 in gebruik; in 1745 ingestort.
- Huis De Druijf, van 1688 tot 1690 door een priester bediend.
- Kerk-/Gasselstraat, in 1770 vertrekken de predikheren, wereldheren tot 1811.
- Rederijkersstraatje, van 1640 tot 1720 in gebruik geweest.
- Postelstraat, tot 1774 met minderbroeders, daarna met wereldheren; in 1811gesloten.
- Mariënburg, in 1693 buiten gebruik gesteld.
- St. Jorisstraat, in 1747 vertrekken de minderbroeders, daarna zijn er seculieren .
- In den Boerenmouw, vanaf 1640 met kapucijnen; ze vertrekken in 1761, de wereldheren blijven daar tot de kerk in 1803 gesloten wordt en de St.-Jacob bijna klaar is.
- Huis In't Cofferen, Oude Dieze nr.3, 'gestoord' in 1652.
- Huis De Rooseboom, 'gestoord' in 1657 en 1659. Kerkstraat 33.
- Hinthamerstraat 83a, een deel van Het Houtere Huiske
- Een kamer naast 'Het Bont Paardje', zijstraatje van de Molenstraat.
- Huis St. Cathalijne, Vughterstraat 81.

Bijlage II: Uit de Franse Tijd: dagboeknotities van kapelaan A. Moors (1810-1814)

Op bladzijde 22 leest u een toelichting op de volgende gebeurtenissen.
Op 2 februari van 1810 bezetten Franse troepen 's-Hertogenbosch. Op 16 maart wordt het huidige Noord-Brabant bij het Franse keizerrijk ingelijfd,
Keizer Napoleon richt eigenmachtig 26 april 1810 het Bisdom 'Des Bouches du Rhin' op. Hij benoemt 22 oktober M.F. van Camp tot bisschop. Dat was niet naar de zin van de geestelijke overheid, i.c. vicaris Van Alphen, want het is tegen de voorschriften van de Kerk. Van Alphen neemt zich dan ook voor krachtig op te treden tegen de te verwachten aanmatigingen en niet-kerkelijke maatregelen. Op 15 januari 1811 vestigt bisschop Van Camp zich in 's-Hertogenbosch. Hij weigert zijn jurisdictie aan Van Alphen over te dragen. Wanneer Van Alphen dan weigert om voor de keizer het 'Domine salvum fac imperatorem nostrum' en het 'Te Deum' te laten zingen is dat de reden om hem op 14 april in het gevang te zetten. De directeur en professor van het seminarie, resp. Van Gils en Moser, willen evenmin samenwerken met Van Camp en lieten duidelijk van zich horen.

Kapelaan Arnoldus Moors raakt 15 april 1810 onverwacht in een moeilijk parket. Hij is aan de beurt is om in de Kruiskerk, de St.-Cathrien, voor het Franse garnizoen de Mis op te dragen. Het vervolg blijkt uit het dagboekje dat hij heeft bijgehouden, over zijn arrestaties en verbanningen. (Zie de cursief getypte passage hierna).
Wat weten we van Moors?
Arnoldus Moors wordt in Deuteren geboren, op 15 september 1782 gedoopt in het kerkhuis Achter de Tolbrug en op zijn zestiende gaat hij studeren aan de Latijnse school van de Kruisheren in Uden. Op 1 oktober 1801 begint zijn opleiding op het seminarie Nieuw-Herlaer in Sint-Michielsgestel. In 1806 wordt hij tot subdiaken gewijd en op 9 juni 1807 tot priester. Daarna assisteert hij een jaar in de parochiekerken van Gemonde, Zevenbergen en Someren. In augustus 1808 volgt zijn benoeming tot assistent bij Joannes van Cuyk, de rector van het kerkhuis Achter de Kerkstraat in 's-Hertogenbosch, bedehuis 7. De gang van zaken ten aanzien van kerkhuizen en parochiediensten in 's-Hertogenbosch is tijdens de komst van Moors nog bijna even complex als een eeuw eerder. (Zie: J.A.M. Hoekx 'De Bossche kapelaan A.F. Moors en zijn wederwaardigheden onder het Franse bewind'. In: 'Vriendenboek Stadsarchivaris Kuyer,' 1980, p.107-119).

In 1809 bestaan er nog zes kerken of kerkhuizen, die elk door een seculiere priester, als rector, soms bijgestaan door een kapelaan, worden bediend en bestuurd, n.l.:
1. Achter de Tolbrug, de rector was aangesteld als rector van de St.-Jan en de St.-Pieter.
2. De St.-Jacobskerk op het zgn. Hinthamereinde, in 1804 in gebruik genomen.
3. Het kerkhuis achter de Molenbrug, Vughterstraat 98, van de St.-Cathrien.
4. Het kerkhuis achter de Kerkstraat/Gasselstraat met bijzondere verering voor St.-Anna
5. Het kerkhuis van De Zeven Weeën in de Vughterstraat nabij de Sint Jorisstraat.
6. Het kerkhuis in de Postelstraat, Huis van Boxtel, waar Antonius van Padua vereerd wordt.

Op 15 april 1810, Palmzondag, is kapelaan Moors aan de beurt de Mis voor de Franse militairen op te dragen, in de St.-Cathrien. Wat gebeurt er voor aanvang van de dienst? Enkele dagboeknotities van Moors volgen nu cursief:
'(...) Bijnaar gekleed zijnde kwam den commandant bij mij en zeyden 'dat wij vereenigt waaren aan Frankrijk, dat ik vervolgens voor den Keyzer most zingen "Domine Salvum Fac Imperatorem".
Waarop ik hem antwoorden dat ik die oratie niet konde zingen, omdat ik daartoe nog geen order heb van mijne geestelijke overheyd. Na een hevig twistgesprek vervolgt Moors in zijn dagboekje:
'Op den zelfden ogenblik kwam eenen zoogenaamden ceremonie-meester bij mij en zeyden "Dat ik de mis konden beginnen".
Naardat die geëindigt was, kwam den commandant en zeyden dat ik zijnen gevangene was'.

(…) Zij leyden mij langs de achterstraten sonder te weeten waar naar toe. Als zij lang genoeg met mij gewandelt hadden vraagden ik hun "Waar ik zijn most?" Zij gaaven mij hierop geen antwoord. Eyndelijk kwaamen wij op De Pleyn. Toen begon ik te begrijpen dat ik naar den Bril gebragt wierd, een militaire gevangenis waarop ik gezeeten heb van half een tot 6 uuren savons. Alsdan wierd ik gehaalt door eenen chandarm en gebragt bij Van Boekholt in een logement in de Postelstraat (het Oud-Keizershof, een herberg en uitspanning voor postwagens) *alwaar den vicaris Van Alphen reeds gebragt was.*
Een half uur daarnaar kwaamen zij ons zeggen "dat wij naar Parijs moesten vervoert worden".
'Wij reeden uyt de stad ontrent 7 uuren savons vergezelschapt met eenen chandarm in 't rijtuig. Wij dagten dat dien alleen maar zouden medegaan, maar daar stonden er nog twee aan het Halfhuijsken tot Vugt, die tot Brussel toe te paard nevens het rijtuig mede reeden. Alwaar deze twee zijn achtergebleven. Maar die in het rijtuig met ons was, heeft ons gebragt tot in Parijs. (…). Op paasdag zijn wij in Parijs gearriveert tegen den avond om 6 uuren. Wij hadden dien nagt geslaapen in het hotel Petit S.Martine, Rue S. Martine'.
(De dag daarna volgde een bezoek aan de 'Minister van Oorlog', en daarna aan de 'Minister van Politie', maar de laatste kwam zo laat thuis dat ze er moesten overnachten, slapend in een stoel).
''sAnderendaags zijnde den derden paasdag den 24 april, wierden wij door twee bediendes van den minister naar Vincennes (een kasteel buiten Parijs) *gebragt sonder ons te verhooren, alwaar wij met ons beyden in een klijn kotjen wierden gezet. Wel voorzien van eyzere tralien van binnen en van buijten, welke muuren thien voet dik waaren zoodat wij nog geen zon nog maan konden zien'.(…)*
'Wij zijn nooijt verhoort geweest. Maar naar vier maanden in de gevangenis geweest te zijn kwaamen er twee staadsraden van Parijs die alle de gevangenen ondervraagt hebben. Wij wierden alsdan ook ondervraagt. Zij namen hiervan notitie en lieten ons gaan sonder iets te zeggen. Naar ontrent bij 9 maanden in de gevangenisse geweest te zijn, kreeg mijnheer van Alphen zijn ontslag den 20 december van hetzelve jaar 1810'. (Van Alphens ballingschap was niet ten einde: hij keerde pas 24 april 1814 terug in zijn vicariaat. Moors bleef alleen achter in de gevangenis - de commandant had voor hem geen orders - en was zeer ontsteld).
'Want terwijl wij saamen gekoomen waaren, zoo dachten wij ook eens saamen te vertrekken. Nooijt is er mij iets smertelijker overkoomenals op dien dag, omdat ik toen heel alleen was, sonder troost, hondert uuren bijnaar van huijs, berooft van mijne familie en vrinden en van vrijheijd, omcingelt van menschen die geen religie hadden. 12 daagen daarnaar, zijnde den 1ste januari 1811 wierd ik alsdan ook ontslagen. Ik had geen aandoening van mijn ontslag. Gelijk ik daar ingekoomen was gong ik daar uijt sonder vreugt, die ik verdagt had dat zeer groot zouden geweest zijn. Maar neen, misschien was dit een voorteken, dat ik nog eenen anderen strijd te strijden had, die grooter en langduuriger zouden zijn'.

Twee maanden na zijn terugkeer hervat kapelaan Moors in maart 1811 de werkzaamheden bij zijn vroegere rector, Van Cuyck, in de schuilkerk achter de Kerkstraat/Gasselstraat. Hij schaart zich bij alle Bossche geestelijken die de handelwijze van Van Camp afkeuren.
(N.B. Plebaan Joh. Hoogaerts (kerkhuis Achter de Tolbrug) die de St.-Janskerk in maart 1811 in gebruik heeft genomen, alsmede pastoor Wilh. Staessens (St.-Cathrien) bleven tot eind 1813 medestanders van Van Camp).
Bij decreet van 8 december 1810 bepaalde Napoleon dat de St.-Janskerk aan de katholieken toekomt. Ook de St.-Cathrien, waarin op zondag een hoogmis plaatsvindt voor het Franse garnizoen, wordt weer parochiekerk. Vijf huiskerken en het St.-Jacobskerkje van 1804 zullen gesloten en verkocht worden. De protestanten behouden de St.-Annakapel. Omdat de St.-Jan teruggegeven is aan de katholieken worden in november 1811 de kerkhuizen in de Postelstraat, in de Vughterstraat/nabij de Sint Jorisstraat en in de Kerkstraat gesloten. Een brief van de Maire, de burgemeester, aan de prefect zorgt ervoor dat de St.-Jacobskerk en het kerkhuis Achter de Tolbrug toch open blijven. De rectoren van de gesloten kerkhuizen lezen voortaan de Mis in het geheim in particuliere huizen. Op 24 april 1812 wordt Moors aangesteld als kapelaan bij de rector van de St.-Jacobskerk, de priester G.C. Molemakers.

Vóór zijn verbanning vanaf 15 april 1810 bepaalde vicaris Van Alphen reeds dat bij zijn afwezigheid de jurisdictie, de geestelijke rechtsmacht, zou berusten bij een pro-vicarius, wiens

persoon, F.A. de Wijs, geheim moest blijven. De praktische uitoefening van de jurisdictie zou geschieden door de president en een professor van het seminarie, respectievelijk de priesters Anthonius van Gils en Gaspar Moser.
Van Gils en Moser ontvangen van de Fransen op 15 juni 1812 een onaangename verrassing: hun brieven van deportatie. Dat is een actie van Van Camp. Zij waren immers de leiders van het verzet tegen zijn benoeming. Beiden worden naar Mechelen verbannen, op 22 juni komen ze daar aan.
Molemakers en Moors worden ook verbannen, zij naar Anwerpen. Wat is de reden? Zij hebben publiekelijk bekend gemaakt dat seminarieprofessor J.H. Smits aan plebaan Hoogaerts verboden had om de Mis te lezen in de St.-Jan. Dat bleek strafbaar. Voor Moors is dit zijn tweede verbanning. Op 13 augustus 1812 om 14.00 uur moeten Moors en Molemakers de stad verlaten hebben. Moors schrijft in zijn dagboek:

'Naardat ik een jaar en 7 maanden in s'Bosch mijne fontien (taak/functie) *wederom hernomen had, wierd ik voor den 2den keer wederom vervoerd naar Antwerpen met den pastoor Molemakers. Om 8 uuren smorgens kreegen wij de tijding in het jaar 1812 den 13 august. En om twee uuren mosten wij de stad uijt zijn, zonder ons reden te geeven waarom. Maar alleen door order van het goevernement. Ik maakte mijn zelven wederom gouw gereed en naar eenige van mijne vrinden adieu gezeyt te hebben, zijn wij vertrokken om half twee uuren en zijn tot Antwerpen gearriveert den 16 augustus.*
Naar drie maanden in Antwerpen te zijn ben ik naar Mechelen vervoert den 12 november 1812. Geconduiseerd door eenen mouchaar of diender van politie. (Molemakers was in Antwerpen ontsnapt en ondergedoken bij familie in Geel). *En ben aldaar twee maanden opgesloten geweest met Mijnh. Van Gils en Moser. Den 10 januarie 1813 kreegen wij order van naar Dijon te moeten vertrekken en zijn aldaar gearriveert den 28 van den zelve maand'.*

Kortom, op 12 november 1812 wordt het drietal in Mechelen bij de alexianen, cellebroeders, ondergebracht. Vanwege hun zwakke gezondheid vertrekken ze pas op 10 januari 1813 naar Dijon, zonder geleide van gendarmes. Hun priesterlijk erewoord en de Mechelse grootvicarissen als borg zijn voldoende garanties. Na hun aankomst op 28 januari wordt hen slechts een wekelijkse meldingsplicht op het stadhuis opgelegd. Moors is - na één jaar - op 28 januari 1814 weer uit Dijon vertrokken en na een lange reis via Zwitserland en Duitsland op 19 februari te 's-Hertogenbosch teruggekeerd.

Over dat jaar in Dijon schrijft Moors op 13 juni 1813 aan zijn familieleden enkel in positieve bewoordingen. Van mei tot november verblijft hij op een kasteel te Magny bij een kinderloos echtpaar. Als zijn dagorde vermeldt hij: 7 uur opstaan, 10 uur mislezen in de huiskapel, zondags in de parochiekerk, 15.00 uur maaltijd en 22.00 uur souper. Overdag geeft hij een neefje van mevrouw onderricht in het Latijn en brengt de rest van de dag door in de bibliotheek, terwijl voor en na het souper een kaartje wordt gelegd.

Bij zijn thuiskomst op 19 februari 1814, na een reis van ruim drie weken, treft hij in Den Bosch geen Fransen meer aan. Die zijn op 26 januari 1814 door Pruisische troepen verdreven. Evenmin is er een teken van leven van bisschop Van Camp, die is op 16 december 1813 reeds gevlucht.
Moors hervat zijn geestelijke arbeid, nu als kapelaan in de St.-Janskerk, opnieuw bij zijn vroegere rector Van Cuyck. In mei 1817 verhuizen ze uit de Kerkstraat naar de Parade. Op 2 september 1818 volgt een benoeming tot pastoor van Lith, waar hij op 30 augustus 1826 overlijdt. (Peijnenburg, 1988, p.21-30).

Bijlage III: Schuilkerken-wandelroute (1)

1. Vanaf het station loop je naar de binnenstad en je komt via de *Stationsweg,* óver de Wilhelminabrug, in de Visstraat. Aan het eind daarvan zie je recht vooruit het straatje *Ruische Poort*, met een Mariabeeld in het poortgebouw. Het tweede huis links ervan is De Gulden Hopsack, op Hooge Steenweg nr.3. Het was zeer kort een huissynagoge, rond 1780, voor de kleine joodse gemeenschap. Je loopt door de Ruische Poort en gaat rechtsaf, achterom de mooi gerestaureerde panden van Van Lanschot.

2. In de straat *Achter de Tolbrug* kun je aan de rechterzijde de brede achtergevel van een bioscoop gemakkelijk onderscheiden, de voormalige Luxor. Enkele panden rechts daarvan zie je een afgesloten steegje, dat was Het Kerkstraatje. Direct tegen de huidige achtergevels liep vroeger de Marktstroom, een tak van de Binnendieze. Die is gedempt. Het huis rechts van de Luxor staat op het achtererf van het huis Rome, waarin zich op de bovenverdieping een schuilkerk bevond. Er lag een brugje over de Dieze om Rome te bereiken.

3. Aan de linkerkant van de straat, even verderop naar het oosten gaand, was in een pand de schuilkerk *Achter de Tolbrug*. Deze schuilkerk, van de parochies St.-Pieter en St.-Jan, was een vervangende ruimte voor de eerste kerk van St.-Pieter, die rond 1640 op bevel van de Staten moest worden afgebroken en die ongeveer stond op de plaats waar nu de Eurocinema is, op de hoek Jan Heinsstraat/Van Tuldenstraat. Je gaat rechtdoor over Achter de Tolbrug en passeert een bankgebouw, gaat rechtuit. Aan de linkerkant zie je de minder fraaie gevel van een parkeergarage.

4. Je komt op het *Herman Moerkerkplein*. Vroeger stond hier een waterpoort, waardoor de Dieze de stad binnenstroomde. Nu in 'oude staat' gereconstrueerd, links. Je ziet een van de ronde torens. Het fonteintje met Dieske en het minnepaar heeft weer een andere geschiedenis.
Je neemt nu rechts het smalle steegje, genaamd: *Rozemarijnstraatje*. Dit straatje was oorspronkelijk een onderdeel van de weergang van de eerste ommuring van de stad.

5. Als je dit straatje uitkomt, zie je iets links aan de overkant de *St.-Annaplaats*, waar vóór de bouw van de grote Hervormde Kerk in 1821, de St.-Annakapel stond. Hier kerkte van 1630 tot 1819 de Waalse Gemeente, de Eglise Wallone.

6. Je loopt over de Hinthamerpromenade en neemt de eerste straat rechts, de Gasselstraat. Je bent op het Kerkplein, met de Hervormde Kerk. Op nummer 33 tegenover de kerk staat het huis De Rooseboom, waar een schuilkerk was. Bij boekhandel Heinen, Kerkstraat 27, ga je de *Krullartstraat* in.
Aan het einde van deze straat zie je links een winkelpand: Fonteinstraat 4, twee huizen onder een kap. Hierachter was een schuurkerk: De Groote Fortuin.

7. Recht vooruit zijn de oneven nummers van de *Verwersstraat.* Achter nummer 7, De Wildeman, nu Suit supply, stond een schuilkerk. Het huis op nr. 9, nu Xandres, laat duidelijk links een afgesloten steegje zien (!). Naar de straat *Achter het Stadhuis* liep vanaf de schuilkerk ook een vluchtgangetje.

8. Dertig meter verderop in de Verwersstraat, nr. 29, stond vóór 1686 het huis De Wolzak. In 1688 werd op deze locatie de eerste steen gelegd voor een Lutherse Kerk. Nu een deel van Sissy-Boy. In 1828/1829 volgde een totale vernieuwing van deze kerk. Die wordt ten slotte in 1956 verkocht en ontruimd. Je loopt nu even terug naar het begin van de *Verwersstraat.*

9. Dan sla je linksaf *Achter het Stadhuis* in en loopt in zuidelijke richting dóór tot het eind. Je komt in *Achter Het Wild Varken*. Je gaat linksaf, komt op de *Wolvenhoek* en daarna neem je de eerste straat rechtsaf, *Keizerstraat*. Als je die uitloopt, dan kom je in de *Sint Jorisstraat*. Hier ga je rechtsaf. Na 100 meter zie je aan de linkerzijde Spuithuys 6.

10. Tegenover dit blushuisje vind je een pand met een afgesloten doorgang, de huisnummers 14 a, b, c. Dit steegje leidt naar de schuilkerk De Zeven Weeën. De naam: De Zeven Smarten van Maria is misschien begrijpelijker. Van het voormalige schuilkerkje is niet veel origineels over. Je loopt er onderdoor als je het hek voorbij gaat, het is deels boven de Dieze gebouwd, en is nu bewoond.

11. Je loopt de *Sint Jorisstraat* uit naar het westen en komt in de *Vughterstraat*. Ga linksaf. Je loopt door tot je aan de linkerzijde van de Vughterstraat een steegje ziet, Achter het Zwarte Beerke, na nummer 96. Hier zat de pastoor van de Kruiskerk en op zijn achtererf was het schuilkerkje van St.-Cathrien, lang door de dominicanen bediend. Je kuiert even terug en ziet aan de overzijde huisnummer 81, huis St.-Cathalijn. Hier woonden paters en werden ook diensten gedaan. Je gaat daarna linksaf de *Postelstraat* in.

12. Links, na 50 meter, zie je de Capucijnenpoort. Loop er voorbij! Dit straatje liep links van het Kapucijnen-klooster, bijna over het voormalig erf van het refugiehuis van de abdij van Postel. Bijzonder voor ons is het Huis van Boxtel, de nummers 46-48, honderd meter verder. Het huis heeft een 18e-eeuwse voorgevel die in 1975 is gerestaureerd. Er achter stond de schuurkerk. Het Huis van Boxtel had een mooie vluchtweg via een poortje op de Uilenburg. Het poortje heeft een Tudorroos in de sluitsteen van de natuurstenen omranding. Je kunt straks even gaan kijken. Eerder, vóór 1681, stond de schuilkerk achter het Wapen van Luik, het huis op nummer 44. De gevel van dit huis is van 1880. Die is rond 1980 gerestaureerd.

13. Je loopt nu verder de *Postelstraat* door en komt bijna ongemerkt in de *Kruisstraat*. De Dieze stroomt onder de Abtsbrug door langs het huis De Nobel, op nummer 2/4, aan de linkerkant, waarachter ook een bekende schuilkerk stond tot 1745. Tevoren was er een huiskerkje op nummer 8, het huis St.-Jan. Het perceel, nr. 2/4 is ooit het eigendom geweest van de abdij van St. Trudo uit St.Truiden (B). Het refugiehuis van deze abdij stond ernaast, Postelstraat 66. Rond 1450.

14. Nu keer je op je schreden terug, 50 meter weer de Postelstraat in. Ga rechtsaf het *Uilenburgstraatje* door, tot het eind, óver de Diezebrug. Nu even 30 m. linksaf om alleen het eerder bedoelde poortje te zien. Teruglopend kom je al vlug, na 60 m., aan een straatje waar je linksaf kunt: de *Walpoort.*
Na ± 50 meter, zie je aan de linkerkant de beige, noordelijke, zijmuur van de voormalige schuilkerk Mariënburg, met het driezijdig gesloten koor. Het restant van de kapel van het middeleeuwse Mariënburgklooster. In 1929 verbouwd en later meermaals gereconstrueerd. Nu is er les- en kantoorruimte van de universiteit JADS. Je loopt terug en gaat linksaf de *Molenstraat* in. Aan de linkerkant, even vóór het Diezehuis, met de kaartverkoop voor de vaartochten, ligt het steegje *Het Bont Paardje*. Daar, achterin, was rond 1670 een huiskerkje.

Bijlage IV: Schuilkerken-wandelroute (2)

1. Je begint aan het eind van de *Hinthamerstraat*, vlak bij het Jheronimus Bosch Art Center, (J.B.A.C.), de voormalige St.-Jacobskerk en zoekt het huis De Druijf op nummer 193 in de Hinthamerstraat. Daar heeft een priester ooit de mis gelezen en gepreekt, tussen 1688 en 1690. Ga naar het westen tot aan de *Sint Jacobstraat*.

2. Loop even de Sint Jacobstraat in. Tussen de nummers 17 en 19 bevindt zich een steegje. Dat was een mogelijkheid om weg te komen vanaf De Maagd van Den Bosch, nummer 179, het vierde huis vanaf de hoek in de Hinthamerstraat.

3. Je loopt westwaarts, door de Hinthamerstraat, in de richting van de St.-Jan. Ter hoogte van die kerk ga je aan de rechterkant het straatje *In den Boerenmouw* in. Achterin, op het pleintje, rechts, net over de Dieze, stond het kerkje, Het heilig Kruis genoemd, van de kapucijner pater Columbanus. Die wilde wel in pij rondlopen, maar dat mocht niet. Toen ging hij in burger, dat vonden de mensen ook goed. Hij was er tenminste, van 1629 tot 1659.

4. Terug in de *Hinthamerstraat*, loop je naar het westen, en op het nummer 83a was een bidplaats van een kanunnik, Het houteren Huiske. (Kijk nu eens naar het interieur van nummer 85!). Hierna loop je de *Torenstraat* in. De eerste straat rechtsaf, tegenover de toren van de St.-Jan: de *Kerkstraat*. Na ± 35 meter ontdek je aan de rechterhand het afgesloten *Rederijkersstraatje*, naast nummer 58. Achter in dit steegje hebben de jezuïeten de mis gelezen in een schuilkerkje, genoemd: Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch. Tot 1720. Je loopt nog 50 m. door in de Kerkstraat. Je vindt het steegje *Achter Den Engelschen Pispot*, (geen straatnaambordje) tussen de huisnummers 36 en 38.

5. Hier zijn de paters dominicanen actief geweest, ook de pestpater Van Wassenbergh, in de St.-Anna-schuilkerk. Het kerkje lag mooi verscholen, met drie of vier vluchtroutes, ook via de *Gasselstraat* en het steegje Achter De Vergulden Ploeg, naast Hinthamerstraat 49. De St.-Anna is lang gebruikt, tot 1814. (Het steegje tussen de huisnummers 36 en 38 in de Kerkstraat is 's avonds afgesloten met een mooi open metalen sierhek dat ontworpen is door Bart van Hoogen en Tineke Reybroek. Ze wonnen er in 1999 de B.N.A. Publieksprijs mee. (Het steegje tussen de nummers 16 en 18 in de Gasselstraat wordt door een gelijksoortig hekwerk afgesloten). Via de *Korte Putstraat*, met al de eethuizen, precies tegenover Achter Den Engelschen Pispot, loop je de *Lange Putstraat* in, even naar links.

6. Huisnummer 39 in de Lange Putstraat, aan de rechterzijde is nu onvindbaar, maar moet tegenover de toegangsdeur (nr. 44) van het kantoor van het bisschoppelijk paleis gedacht worden. In de 16e en 17e eeuw heeft op het achtererf een houten kerkje gestaan. Je loopt terug door de *Lange Putstraat* en gaat linksaf de *Verwersstraat* in. Honderd meter voorbij Het Noordbrabants Museum kom je bij nr. 78 aan een afsluitbaar steegje: het *Koestraatje*. Via het Koestraatje was een schuilkerkje bereikbaar.

7. Daarna vervolg je je weg, richting *Oude Dieze*. Achter Oude Dieze nr.3 was een schuilkerk, genoemd In 't Cofferen, zichtbaar vanuit het *Volderstraatje*. In het tussenhuis, aan de noordzijde tegen de Diezekade, bevond zich de huiskerk. Met wel 4 uitgangen: naar het Volderstraatje, naar het *Raamstraatje* (Oude Dieze tussen de huisnummers 7 en 9). Ook een vluchtmogelijkheid via de Dieze, èn een naar de stadswal. Zoek nu de weg naar de St.-Janskathedraal, tussen 1629 en 1810 heette die de Groote Kerk. Een bezoekje daar vormt een rust-gevend en zinvol eindpunt van de route.

Bijlage V: ‘s-Hertogenbosch in de frontlijn, 1629-1811

Na 1629 is de Meierij jarenlang het strijdtoneel tussen Spaanse en Staatse troepen. De Spanjaarden willen dit gebied niet opgeven, ze ontkennen de geldigheid van de desbetreffende bepaling in het capitulatieverdrag. Wederzijds maakt men jacht op predikanten en pastoors. Plundering, brandstichting en retorsies zijn aan de orde van de dag. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt als een soevereine staat erkend bij de vrede van 1648. Ze behoudt de veroverde gebieden in Brabant, Vlaanderen en Limburg; die krijgen geen zelfbestuur, maar de Staten-Generaal besturen deze wingewesten, de zgn. Generaliteitslanden. De stad 's-Hertogenbosch met haar Meierij behoren tot ‘Staats-Brabant’. Aan de zuidzijde liggen de Spaanse Nederlanden.
Die liggen als een buffer tussen de Republiek en Frankrijk. Ze vormen de rest van de 17e eeuw een twistappel tussen Frankrijk, de Republiek en de Habsburgers. Ook in de 18e eeuw vormt het een frontlinie. Het is nu geen Spaanse Habsburger meer die er het gezag laat gelden, maar sinds 1713 een Oostenrijkse Habsburger, omdat de Spaanse tak is uitgestorven. De Republiek is vanzelfsprekend beducht voor expansie van de Fransen; Die wensen namelijk hun koninkrijk tot aan de Rijn in het noorden uit te breiden.

De stad 's-Hertogenbosch en de Meierij zijn 150 jaar lang geterroriseerd door allerlei legers, afgedankte en plunderende soldaten en rondtrekkende benden. De Zwartvegers vormen rond 1690 zo’n berucht gezelschap. Oorlogen werden hier uitgevochten. Dat hebben de bewoners geweten. Ook de heerschappij van gereformeerden wordt als onderdrukking gevoeld, omdat ambtenaren, schoolmeesters en predikanten vreemdelingen zijn. De kerken zijn gesloten of worden gebruikt door de weinige gereformeerden; in de scholen geven gereformeerde meesters onderwijs aan voornamelijk katholieke kinderen. Nergens is recht te verkrijgen, er heerst willekeur van lokale machthebbers. De hoogschout van ’s-Hertogenbosch met zijn vier kwartierschouten regeren er als gouverneurs van een kolonie. Als de ambtenaren de schaapjes op het droge hebben, vertrekken ze om te rentenieren en volgen anderen. De belastingen zijn nergens in de Republiek zo zwaar als in Brabant, terwijl twee derde van de bevolking in armoede leeft. Brabant is een wingewest, in één opzicht nog minder dan dat: voor het verkeer van hier naar de Zeven Provinciën is een buitenlands paspoort nodig en voor goederen moeten invoerrechten betaald worden.

Het welzijn van de burgers in Brabant speelt geen rol voor de Haagse bestuurders. De economische macht en daardoor de politieke macht, op mondiaal niveau, daar gaat het hen om. De oorlog op zee moet, als het maar even mogelijk is, stilgelegd worden als er een retourvloot, met kostbare handelswaar uit Indië nadert. De Sont moet voor de Hollandse schepen open blijven, voor hout en graan. Daar wordt ingegrepen als er gevaar dreigt. De V.O.C. en de W.I.C. moeten kunnen blijven veroveren en kapen. Meer dan 500 Spaanse en Portugese koopvaarders worden door de vloot van de Republiek in beslag genomen in die tijd. De oorlogsvloot wordt erop uitgestuurd als de Duinkerker kapers of Barbarijse zeerovers voor de Amsterdamse handelsvloot te lastig worden. In het Verre Oosten worden de Portugezen met hun roomse missionarissen verjaagd door de V.O.C. Daar komen nauwelijks predikanten voor in de plaats. Daardoor ligt Indië open voor de invloed van de islam, zodat ‘ons Insulinde’ nu het grootste moslimland in de wereld is. De principiële religieuze overtuiging komt op de tweede plaats, na het primaat van het financiële voordeel.
Er is geen decennium geweest in de 17e en 18e eeuw dat de bewoners van de Generaliteitslanden in vrede kunnen leven. Naast de internationale conflicten en de interne religieuze twisten bepalen ellendige weersomstandigheden het welzijn van de bevolking. Dat in deze tijd het dagelijks leven van de bewoners niet over rozen gaat, kunnen we illustreren aan de hand van enkele wetenswaardigheden uit allerlei kronieken. (vgl. ts. Sint-Jansklokken, 1925).

- 1662: Oproer wegens de duurte van het brood, enige molenaars en bakkershuizen worden geplunderd.
- 1664/1666: De pest woedt weer in de stad.
- 1672: Belegering door de Fransen.
- 1673: Na een 'verstoorde' kerkdienst wordt de hoogschout gemolesteerd.
- 1682: Weer verhoging van belastingen voor de stad omdat de vestingwerken in de Generaliteit verbeterd moeten worden van de Raad van State.
- 1664: Er worden honderden 'lamptaarnen' in de stad geplaatst.
- 1689: Het garnizoen wordt versterkt, beducht als men is voor de Fransen.
- 1692: Men voelde hier duidelijk een aardbeving, zoals in heel het land.
- 1693/1694: Hoog water in de stad met grote schade en veel armoede als gevolg.

Het is heel opmerkelijk dat in de St. Geertruikroniek wordt aangegeven dat tussen 7 en 17 mei 1695 niemand begraven hoefde te worden in de parochiekerken of op de kerkhoven daarbij, 'klein noch groot, jong noch oud'. En in 1697 hebben zich honderden Bosschenaren bij het veer van Gennep verzameld om in processie naar Kevelaer te gaan.

- 1698: Het graan is zo duur dat men enkel brood bakt van rogge en boekweit.
- 1699: De Dieze wordt verdiept, evenals de verbinding naar de Maas.
  Belasting op turf wordt ingevoerd.
- 1701: Vrees voor de Fransen: er komt een sterke bezetting in de stad, die echter de 'rode loop' met zich brengt, waarvan veel burgers het slachtoffer worden.
- 1703: 8 december: Zo'n zware storm raast over de stad, dat het lijkt alsof er een bombardement heeft plaatsgevonden.
- 1709: Zeer strenge vorst, grote armoede; het graan is duur en door het hoog water hebben alle bruggen te lijden.
- 1715/1716: Weer zo'n strenge vorst dat veel armen het leven laten.
- 1726: Strenge vorst en hoog water; er is grote schade aan het land rondom de stad: meer dan 13.000 gulden; daar moet de stad deels voor opdraaien, maar dat kan ze niet; daarom worden de recognitiën van de gouverneur, commandeur, hoogschout en anderen, alsmede de jaarwedde van de gezworenen en raden enz. met 1/5 verminderd.
- 1728: De renten op de stadsleningen worden met 3% verminderd. De eerder genoemde ambtenaren reclameren bij de Staten-Generaal: ze krijgen gelijk en hun inkomsten worden weer op het oude peil gebracht.
- 1730: De roomse godsdienst wordt gedoogd, tegen jaarlijkse 'recognitie betalingen'.
- 1738: Hoog water met overstromingen, storm: bruggen worden weggespoeld buiten de stad.
- 1739/1740: Ongekend strenge vorst; graan is zo duur dat handelaren beroofd worden. door het grauw.
- 1751: Weer hoog water in de stad. 1755 'waterberoering'; in 1756 volgt een aardbeving.
- 1757: Nog hoger water dan in 1740; onweer, hagel op 14 en 15 februari.
- 1767: Zware hagelslag: de stad lijdt vreselijk.

In 1763 verliest Frankrijk in Noord-Amerika bijna alle bezittingen aan Engeland. In Frankrijk breken onlusten uit vanwege honger, ook in Parijs zijn er voedselrellen. De staat is failliet.

In 1789 is de bestorming van de Bastille, de staatsgevangenis, niet te keren. Uiteindelijk, als afleiding, begint Pichegru in 1794 een oorlog tegen de Zuidelijke Nederlanden. Hij verslaat daar de Oostenrijkers.

- 1775/1776: Watervloeden, stormen, strenge winter met alle gevolgen voor de armen.
- 1784/1786: Bittere armoede door strenge winters met overstromingen; in 1787 plunderingen op 8 november door de nieuwe bezetters, de Pruisen, en het gepeupel.
- 1789: Opnieuw strenge vorst en hoog water.

Wat de oosterburen betreft: het Roomse Rijk is in deze tijd het Duits-Oostenrijkse Rijk, bestuurd door Maria Theresia (1740-1780) van het katholieke Habsburgse Huis. (het wonderkind Wolfgang Mozart heeft nog bij haar in 1762 op schoot gezeten na een huisconcert in het paleis in Wenen). Ze is keizerin van Duitsland, koningin van Hongarije en bestuurt de Zuidelijke Nederlanden.
Haar opponent Frederik de Grote van Pruisen, van de Hohenzollerndynastie, regeert van 1740 tot 1786. In 1733 heeft hij zijn leger zo georganiseerd dat het deels uit beroeps en deels uit dienstplichtige soldaten bestaat. In 1787 is Friedrich-Willem II van Pruisen zijn opvolger, een neef van Frederik de Grote. Hij schiet zijn zus Wilhelmina te hulp. Ze is hier in de Republiek gemolesteerd door Patriotten tijdens een tochtje met de reiskoets. Wilhelmina is de echtgenote van stadhouder Willem V van Oranje.
Dan plunderen Pruisische soldaten, het ging in één moeite door, mèt het gepeupel, de bezittingen van de regenten in 's-Hertogenbosch.

In diezelfde tijd (1780-1787) komt de tegenstelling tussen Patriotten en Orangisten tot uitbarsting. In 1794 neemt de Franse generaal van de revolutionairen, Pichegru, op eenvoudige wijze 's-Hertogenbosch in. Daar komen ze dan, de Franse sansculotten, ze hebben nog geen fatsoenlijke broek aan. Ze zullen de Bosschenaren duidelijk maken wat zij onder vrijheid en gelijkheid verstaan. Dankzij de strenge vorst, de grote rivieren vroren dicht, overrompelt Pichegru de hele Republiek. Die moet een hoge prijs betalen: haar vrijheid. (lees: Caroline Hanken 2010 ‘Door een Hollandse winter’).
De Franse Tijd duurt van 1795 tot 1813. Napoleon brengt nog meer armoede, maar ook een betrekkelijke vrijheid, bij voorbeeld van godsdienstbeleving. De ‘gelijkheid en broederschap’ bestaan vooral op papier.

Bijlage VI: Korte notities over de staat van de Hollandse Missie, in het bijzonder over de staties van de Jezuïeten (Uit: 'Bossche Bijdragen XVI', 1938-1939 p. 98-115)

De jezuïeten in 's-Hertogenbosch stuurden regelmatig verslagen aan hun overste (provinciaal) in de Zuidelijke Nederlanden over het missiewerk. Deze manuscripten, geschreven in het Latijn, zijn terecht gekomen in de Bibliothèque Royal de Belgique te Brussel.
Pater J. Kleijntjens S.J. heeft hiervan een samenvatting gemaakt die is gepubliceerd in de 'Bossche Bijdragen' XVI. Omdat dit zo'n belangrijke bron is, over de jaren 1629 tot 1710, die steeds verwijst naar meer details in 'Boek nr. ... en blz. nr. ...', is deze bijdrage op mijn verzoek woordelijk vertaald door Norbert Smulders pr. (met opmerkingen in *cursief*).

BREVIS NOTITIA MISSIONIS HOLLANDICAE
'Korte notitie van de Hollandse Missie' en wat daar gebeurd is; geordend volgens de staties die de Sociëteit van Jezus momenteel heeft, of ooit gehad heeft, in de Verenigde Nederlanden (Belgium Foederatum); chronologisch geordend. Korte kroniek van de 'Bossche statie' gelegen in de provincie Brabant, onderworpen aan de Verenigde Provinciën. (Er werd niet elk jaar gerapporteerd, vanwege omstandigheden, zie bijvoorbeeld hiervoor op blz. 26, geval Sophia Aelberts).

1629 Dit jaar, nadat de stad ontroofd was door Henricus van Nassau *(Frederik Hendrik)* bleven er twee *(Jezuïeten)* in de stad:
Arnoldus Bylers en Jacobus Wynsius
1630 Er is geen verslag. Zie Boek 3 blz. 476 en 478 en Boek 4 blz. 36.

1631 Dit jaar waren er drie van ons in Den Bosch, ja zelfs een vierde; daar zal ik het straks nog over hebben.
Arnoldus Bylers en Jacobus Wyns,
Joannes van der Meer
Zie hiervoor Boek 4 blz. 70. Daar is ook te vinden wat dezen gedaan hebben om de katholieken in het geloof vast te houden, de preken, de missen, de samenkomsten. die ze gehouden hebben op hoeveel zon- en feestdagen, minimaal drie keer en daarna, van tijd tot tijd evenveel op dagen die geen feestdag zijn; heroprichting van een jongerenorganisatie onder de bescherming van de Heilige Maagd enz.
(In het vervolg gaat het over Gerard Ottonis, procurator van het Jezuïetencollege, die met Gualtherus Clericus, rector, in 1628 een acte van verhuur tekende voor een huis in de Peperstraat in 's-Hertogenbosch aan Anna en Gertruid Cogmans en Judith en Geertruid Coebergen tesamen, voor de prijs van 80 gulden per jaar).
Gerardus Ottonis is daags vóór Maria-Boodschap toen hij uit een katholiek huis kwam, waar hij op die dag een aantal mensen biecht gehoord had, tegen negen uur in de avond opgepakt door twee soldaten die hem stonden op te wachten, en hij werd vastgehouden in een nauwe donkere cel; en al gauw werd hij uit deze gevangenis van hot naar haar overgebracht, maar in de zesde maand *(= juni of de zesde maand van zijn gevangenschap?)* is hij ten slotte vrijgekomen door een onderlinge ruil van gevangenen tussen de koninklijken en de Bataven. Intussen moesten de andere paters uitzien naar een schuilplaats, ze moesten onderduiken, totdat, toen de vrees voor gevaar minder werd, de vroegere frequentie van de godsdienstoefeningen werd hervat. Zie Boek 4 blz. 70.

1632 In het begin van het jaar werd Arnoldus Bylers, een man die door ouderdom en ziekten bijna bezweek, in de gevangenis gezet. Hij was ondergedoken reeds vanaf de overgave van de stad buiten weten van het ketterse stadsbestuur in een huis van vier godgewijde maagden. Twintig gewapende soldaten omsingelden het hele huis. Met ladders die ze meebrachten, klommen ze tegen de muren omhoog, ze sloegen de deuren stuk en ze belegerden

het huis alsof het een burcht was en toen ze de grijsaard ten slotte gevonden hadden, amper schoenen aan zijn voeten, zonder hoofddeksel op zijn zilvergrijze haren, sleepten ze hem naar de gevangenis en deden hem hand- en voetboeien aan, totdat hij na zevenentwintig dagen voor een losgeld van achthonderd florijnen *(gulden)* de vrijheid herkreeg en weer naar huis mocht. Hij heeft tegen deze militaire brutaliteit bij het schenden van huizen van burgers – in strijd met de afspraken die bij de overgave van de stad waren gemaakt – protest aangetekend. In ditzelfde jaar was de Hoogschout geen greintje beschaafder. Immers een tweede van ons, door kwaadwilligen verraden, is gevangen genomen en naar het huis van de Hoogschout gebracht en na korte tijd, omdat katholieken voor hem borg stonden, vrijgelaten tegen een matige losprijs. Andere priesters in de stad voelden zich toen ook onveilig, en de zo vaak voorkomende gevangenneming van de onzen veroorzaakte bij de katholieken grote schrik, vooral bij onze vrienden. Er is vrede gesloten tussen vooraanstaande burgers die al het hele jaar binnen het ketterse stadsbestuur geruzied hadden. Zie hierover Boek 4, blz. 125.

1633 Dit jaar is er, maar voor heel korte tijd, bij de drie van ons nog een vierde bijgekomen Theodorus de Jonghe. Tegen het einde van het jaar is *(de Jezuïet)* Joannes van der Meer, burger van de stad, in handen van de tegenstanders gevallen, maar ik zou dat een gelukkige gevangenschap willen noemen, want ze was maar kort en tamelijk mild ten huize van de Hoogschout zelf en ze heeft de weg gebaand naar een grotere vrijheid die hij sindsdien genoot. Nadat hij voor een geringe losprijs was vrijgekomen, ging hij opgewekter dan tevoren door met zich in te zetten voor de burgers. Door de welkome voorspraak van een 'vir princeps' *(een hooggeplaatste of deze hooggeplaatste d.i. Joannes van der Meer?)* heeft een van de onzen die tot zijn familie behoort, onschendbaarheid gekregen. *(Er zijn in 1613 twee Van der Meers ingetreden bij de Jezuïeten, de broers Gulielmus (Willem) en Joannes en in 1616 nog een, maar geen broer: Theodorus. T.V.).* In de Vastentijd en de Advent, ja zelfs het hele jaar door, begon door de talrijkere preken tot het volk het geloof weer op te bloeien en het scheen dat de zaak van de Kerk in een veiligere haven was aangekomen. Onder leiding van de onzen en met hun ijverige toeleg zijn ruim 1700 kinderen doordrenkt *(Het staat er!)* van catechetische instructie. *(Foras itum is voor mij weer heel raadselachtig. Ik vertaal op de bonnefooi:)* We zijn ook naar buiten *(buiten het klooster, buiten de stad, buiten de kring van de katholieken?)* gegaan en hebben vrede tot stand gebracht tussen vrouwen van de hogere stand, een moeder en een dochter.
Een Missie ten slotte, op touw gezet te Ravenstein, dat is een stad van de hertog van Gulik, zes mijlen hiervandaan, betekende het begin van het onderwijs aan de jeugd, zowel in de stad als in het omgevende platteland en in de naburige dorpen. *('sex ab hinc leucis'. Volgens een vocabularium Latijn – Nederlands, dat ik op internet gevonden heb, betekent leuca: mijl. Bijvoorbeeld: duabus leucis et dimidio hinc op twee en een halve mijl van hier. Maar ik begrijp niet hoe de afstand van Den Bosch naar Ravenstein, tegenwoordig ruim 30 kilometer, zes mijl kan zijn geweest.)*
Zie hierover boek 4, blz. 207-208 en 263.

1634 Theodorus de Jonghe, die tegen het eind van vorig jaar naar Den Bosch was gekomen, is aan het begin van dit jaar bevolen de stad uit te gaan op bevel van gouverneur van Brederode. Deze had gezworen dat hij, (*Brederode)*, zo gauw hij, (*Theo de Jonghe),* uit de stad weg zou zijn, de hand zou leggen op de anderen van ons en allen in de boeien zou slaan. Voor het overige zijn de drie anderen in de loop van het jaar, voor wat betreft het houden van preken, of bijeenkomsten, wat betreft het toedienen van de sacramenten en andere werkzaamheden voor de mensen onafgebroken doorgegaan. Het werk was er voornamelijk op gericht om de zielen van de gelovigen te bevestigen in de godsdienst. De Bosschenaren zijn te prijzen om hun standvastigheid in het geloof. Sommige vrouwen zijn door de ketters op het slechte pad gebracht en om te voorkomen dat de besmetting verder zou sluipen is er voor allerhande medicijnen gezorgd. Zie boek 4, blz. 263-264
1635 Dit jaar hebben, omdat de pest zich in de stad verbreidde, de onzen hun best gedaan om te voorkomen dat iemand zonder de laatste sacramenten zou sterven. Echtparen *(Er staat*

eigenlijk: tweetallen) die zeer verdienstelijk waren voor de katholieke zaak en die zeer toegewijd waren aan onze Sociëteit heeft de dood uit het midden der burgers weggerukt en heel veel kinderen, zodat het catechismusonderricht niet door kon gaan. Bewonderenswaardige standvastigheid in het geloof van kinderen die leden aan deze epidemische ziekte. Daags voor de eerste maart stierf Lucia Verhoeven, overste van het klooster St. Anneborg, sinds veertien jaar een groot weldoenster van de Sociëteit. Een kort 'In Memoriam' is te vinden in Boek 4, blz. 324. *(De Augustinessen van St. Anneborg bewoonden toen een klooster in de Verwersstraat. Ze waren tussen 1572 en 1582 gevlucht vanuit Rosmalen en konden terecht in het voormalige klooster van de Bogarden. De Augustinessen lieten het in 1609 aan de Jezuïeten T.V.).*

1636 Dit jaar is het plakkaat, de resolutie, tegen de katholieke priesters, vooral die van de Sociëteit, uitgevaardigd door de Generale Staten in 1622, hier dit voorjaar opnieuw aangescherpt. We hebben af moeten zien van grotere bijeenkomsten, maar niet lang daarna is door de toegevendheid *(laksheid?)* van de overheden tegenover de katholieke zaak het hoge bezoekersaantal weer teruggekomen.
Een zeer vermogend koopman, die een van de onzen gedurende vier jaar in zijn eigen huis op zijn kosten van levensonderhoud had voorzien, heeft een niet gering deel van zijn huis voor een bedrag van 1400 florijnen geschikt gemaakt om het als gebedsruimte te gebruiken. Op 11 maart overleed hier Henricus Franciscus Gesselius, consul *(Jonkheer Henricus Franciscus van Ghestel was veel malen schepen en wachtmeester van de stad geweest, nog in 1628/1629; na de reductie was zijn rol uitgespeeld; hij heeft ook zijn nek uitgestoken bij de totstandkoming van het jezuïetencollege in 1609, T.V.)* in deze stad, met grote verdiensten voor de rechtzinnige godsdienst en voor de Sociëteit. De bescherming van de heilige Ignatius is voor velen heilzaam geweest. Zie hierover boek 4 blz. 405 en 406. Bylersius *(Bylers)* was een Amersfoortenaar van geboorte, Wynsius een Antwerpenaar, Van der Meer een Bosschenaar; hun leeftijd, hun opleiding, hun functies zijn te vinden in Boek 4, blz. 375.
Het schijnt dat Jacobus Wyns dit jaar naar de provincie is teruggeroepen, waaruit hij krachtens zijn recht op terugkeer in het jaar 1649 is teruggekomen naar de statie Arnhem, waar hij hetzelfde jaar gestorven is. Zie boek 4 blz. 451.
(Het woordenboek van klassiek Latijn (!) geeft bij postliminium de betekenis 'recht van terugkeer, vooral na een periode van krijgsgevangenschap'. Hoe letterlijk de kroniekschrijver deze betekenis overneemt, weet ik niet. Ik vraag me af of er regels binnen de Sociëteit van de Jezuïeten waren waarom hij terug moest of mocht komen uit de provincie, of dat hier een of andere regeling van de Staten aan ten grondslag lag.)

1637 Vanaf dit jaar tot 1640 missen we gegevens over de opvolger van Wyns, als hij ten minste in die jaren een opvolger gehad heeft. Zie Boek 4, blz. 451. Intussen bleven in de stad

Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer

Het verslag over wat zij dit jaar gedaan hebben is te vinden in Boek 4, blz. 451.
De katholieke zaak is dit jaar heen en weer geslingerd door verschillende stormen. Bijvoorbeeld de onstuimigheid van de nieuwe 'pro-praetor', (*de stadhouder van de hoogschout*) die meer dan eens op een en dezelfde dag, en dan niet eens een feestdag, op vier plaatsen de bijeenkomsten van de katholieken verstoorde. Meerdere vrouwen hebben een vlotte bevalling gehad dankzij de relikwieën van de heilige Ignatius. Zie Boek 4, blz. 451
1638 Dit jaar was onrustig, tumultueus, door de strengheid van de resolutie die dit jaar op 3 februari afgekondigd werd en die uitgevaardigd was door de Staten-Generaal op 23 januari. Voor de tekst van deze scherpe verordening, zoals die uitgevaardigd en afgekondigd is, zie Boek 4, blz. 505, 506 en 507.
1639 Over dit jaar is er geen verslag.
1640 Dit jaar is bij Bylers en Van der Meer ook aangekomen: Jacobus van Gerwen. Misschien is tot dit jaar Jacobus Wyns te 's-Hertogenbosch verbleven, ofschoon de lijsten hem niet meer vermelden na het jaar 1636. Er staan immers ook fouten in de lijsten betreffende de jaren 1634 en 1635, omdat hij zelfs daarbij niet vermeld wordt en toch verbleef hij zonder

twijfel in die jaren in 's-Hertogenbosch. Maar wat als hij doorgegaan is tot 1642, want in de 'Litterae Annuae' wordt hij duidelijk vermeld? Aan het begin van de herfst is er een vierde man van ons bij de drie anderen gekomen; hem zijn bepaalde plaatsen toegewezen nabij de stadsmuren, de vestingwerken, waar mensen woonden die door andere priesters ongeveer in de steek werden gelaten. Zie boek 5, blz. 146.

Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer
Jacobus van Gerwen
……

Dit jaar was niet alleen de Magistraat, maar ook de willekeur van het leger bovenmate vijandig voor de katholieken; om de geringste reden werden invallen gedaan in gebouwen, verdachten werden hardhandig ondervraagd; mensen wier schuld bewezen was of die aangebracht waren, werden veroordeeld tot een hoog losgeld; de onzen moesten zich van openbaarheid onthouden; wat een voordeel is het voor de katholieke zaak, dat de seculiere clerus hier geen maximum aantal voor religieuzen heeft vastgesteld en dat aan de mensen verlof gegeven is om te bineren. (d.i. het opdragen van twee missen door dezelfde priester op dezelfde dag T.V.). In de nacht van de geboorte van Christus is onze bijeenkomst verstoord door de stadhouder. Het scheelde niet veel of de stadhouder was door katholieke soldaten, die met getrokken zwaarden op hem afstormden, toegetakeld. Toch werd de bijeenkomst flink verstoord.Water dat gewijd is ter ere van St. Ignatius en zijn relikwieën zijn van voordeel voor een barende vrouw. Zie hierover Boek 5, blz. 146 en 147.

1641 De toedracht van de verstoring die in 1640 plaatshad met Kerstmis wordt dit jaar uitvoeriger beschreven in Boek 5, blz. 350.

In dit jaar 1641 werd op tweede Paasdag een samenkomst waar mensen van ons bij waren verstoord en werd een heftige vervolging ingezet, die met alle ins en outs uitvoerig beschreven wordt in Boek 5, blz. 350, 351, 352.

(Folio 350 is hierna afgedrukt, op p. 128, 'uit de litterae annuae van de jezuïeten 1641', voorzien van een vertaling van W. Lindemann, over kerstmis 1640 en een geparafraseerde vertaling van Hezenmans, p. 82 e.v., over tweede paasdag 1641; Joost van den Vondel werd in Amsterdam in 1641 bekeerd door een Jezuïet, vgl. A. van Lommel in ts. Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, nieuwe reeks, 18e jrg. deel 25, p.150-220, Utrecht 1885, T.V.).

Dit jaar waren er drie van de onzen die ik vermeld heb bij het jaar 1640 in de stad; Van Gerwen, Bosschenaar van geboorte, was 33 jaar en is in 1640 naar Den Bosch gekomen. Zie Boek 5, blz. 476. Maar het schijnt dat er in ditzelfde jaar een vierde was: Arnoldus Coeberghen, die in 1642 naar de zending is gekomen en nergens anders in de zending heeft gewoond dan in Den Bosch, waar hij ook gestorven is, zoals ik hieronder zal meedelen. *(hij was een zoon van Frans Coebergh en Christina, die in 1636 in Ravenstein hun zoon Arnold bedachten in hun testament, T.V.)*

Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer
Jacobus van Gerwen
Arnoldus Coeberghen. Zie Boek 6, blz. 12.

1642 Er is geen verslag.

1643 Dit jaar is het gebeurd door toedoen van de onzen, dat er meer tot het katholieke geloof zijn gekomen dan er van het geloof zijn afgevallen. Onder andere: een meisje van hogere stand is tot het geloof bekeerd; met groot risico zijn er mensen van ons in de gevangenissen doorgedrongen en zijn de sacramenten toegediend aan stervenden. Zie Boek 6, blz.12.

1644 Dit jaar waren de bijeenkomsten talrijker *(drukker bezocht)* dan tevoren; de jeugd van de hele stad werd in zes wijken verdeeld en aan godsdienstige vrouwen, kwezels, toegewezen zodat ze beter en vaker onderwezen zou kunnen worden in de grondbeginselen van het geloof. Twaalf zijn er bekeerd doordat ze gebiecht hebben. Door schaamte hadden ze geen

boete gedaan en leefden ze heiligschennend, in zonde. Deze schending had twintig jaar geduurd; er waren anderen bij wie deze schending veertig jaar geduurd had, zonder hun jaarlijks veplichte biecht te doen. Vier zijn er bekeerd; dat is meer dan er door de ketters in het hele jaar uit het getal van de katholieken de verkeerde kant zijn opgetrokken. Zie boek 6, blz. 70.

1645 Dit jaar zijn er van de kant van de ketters drie tot het getal van de katholieken toegetreden. Voor het overige heeft evenals de vorige jaren ons werk een gunstige voortgang gehad. *(We hebben rustig en met succes kunnen doorwerken)*. Zie Boek 6, blz. 110, 111.

1646 Ook dit jaar hadden we succes met ons werk. Bijeenkomsten werden er gehouden op drie plaatsen, op elk daarvan iedere dag twee maal. (Uitgezonderd de matig bezochte bijeenkomst waar de oude Arnoldus de zorg voor had). De toeloop van mensen hiernaartoe liep gemakkelijk op tot tweeduizend; op twaalf plaatsen werd aan kinderen de christelijke leer onderwezen, niemand van hen die regelmatig door de onzen bezocht zijn, is naar de ketterij afgevallen, in tegendeel, door toedoen van de onzen hebben er zeven het ware geloof omhelsd. In ditzelfde jaar is er een nieuw plakkaat tegen de priesters bedacht; aan allen is bevolen de stad te verlaten, maar van de uitvoering van het decreet is afgezien. Tegen het einde van het jaar, nl. op 13 december, is Joannes van der Meer gestorven. Hij laat een grote leegte achter. Hieronymus van Suerck werd zijn opvolger. Zie hierover Boek 6, blz. 129.

Arnoldus Billers
Hieronymus van Suerck *(in 1641 was hij nog contactpersoon van de Hollandse Missie bij de nuntius in Keulen, T.V.)*
Jacobus van Gerwen
Arnoldus Coeberghen

1647 Dit jaar zijn er drie van hun dwalingen teruggeroepen. *(Bedoeld is waarschijnlijk dat drie mensen die protestant geworden waren, weer tot de katholieke kerk zijn teruggekeerd.)* Op feestdagen waren in de samenkomsten van onze mensen in doorsnee boven de duizend toehoorders op de ene namiddagtijd. *(Na de middag was er maar één dienst).* De godsdienstigheid van de inwoners *(of: hun devotie?)* is vernieuwd door twee beelden van Onze Lieve Vrouw, die nu in onze bedehuizen staan opgesteld, beelden die vroeger bijzonder vereerd werden in de kathedraal. Zie Boek 6, blz. 174.

1648 Dit jaar hebben we dikwijls in grote spanning onze taken verricht. Vier zijn er toegetreden tot het geloof van onze voorouders. Vurigheid van de Bosschenaren in de uitoefening van het geloof. Zie Boek 6, blz. 202.

1649 Dit jaar is dhr. Gisbertus Heijn, berucht als geen ander vanwege zijn ingewortelde haat tegenover zijn oudste broer en tegenover de pastoor van Vught, zodanig dat hij de eerste meer dan eens met een vuurwapen en de ander met lasterpraatjes en spotwoorden aangevallen heeft, zodat de hele stad er schande van sprak, ten slotte ziek geworden. Pater Columbanus, kapucijn, heeft tevergeefs getracht hem op de dood voor te bereiden; tevergeefs ook pater Strick, dominicaan; ten slotte heeft hij een van de onzen de hand gereikt en is hij verzoend met de genoemde tegenstanders en vooral met God. Deze lofwaardig verrichte moeite werd voor de dominicaan een impuls tot afgunst tegenover onze pater enz. Wonderbaarlijke bekering van een ketterse soldaat tot het geloof enz. Op 28 december overleed Arnoldus Bylers. Het jaar daarop werd hij opgevolgd door Joannes de Hartoghe. Zie hierover Boek 6, blz. 254, 255 en 257.

1650 Dit jaar waren er vier van de onzen in 's-Hertogenbosch:

Joannes de Hartoghe
Hieronymus van Suerck
Jacobus van Gerwen
Arnoldus Coeberghen

De zware vervolging heeft de onzen niet gehinderd om de kudde des Heren zo te behoeden dat niemand ervan door de wolven naar de ketterij is weggesleept, ja zelfs hebben zij er ne-

gen, deels van de Lutheranen, deels van de Calvinisten, met een grote familie tot die kudde gebracht. Zie hierover Boek 6, blz. 289, 290.
1651 Er zijn voor dit jaar verslagen over de bekering van tien personen tot het geloof. Er worden opvallende dingen verteld over de bekering van een jongeman van negentien jaar die aan een slepende ziekte is overleden. Zie Boek 6, blz. 312 en 313.
1652 Dit jaar overleed op 22 december Arnoldus Coeberghen. Zie Boek 6, blz. 341. Ofwel dit jaar of tegen het begin van het volgend jaar is hij opgevolgd door Henricus Danckaert.

Joannes de Hartoghe
Hieronymus van Suerck
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Zie over dezen, Boek 6, blz 341.
1653 Dit jaar is Joannes de Hartoghe naar de provincie teruggeroepen. Hij is opgevolgd door Hieronymus Tennier. Zie Boek 6, blz. 343 en 354.

Hieronymus Tennier
Hieronymus van Suerck
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Ofschoon alle priesters door een streng bevel van het stadsbestuur bevolen worden de stad uit te gaan, is er toch niemand van de onzen gegaan. En ofschoon de jaarlijkse toelage die bij de overgave van de stad onder ede aan de Sociëteit der Jezuïeten was toegezegd, niet werd verstrekt, is niemand van hen door honger omgekomen. Er zijn zes of zeven mensen tot het geloof bekeerd. Er is vrede hersteld tussen hoofden van belangrijke families enz.
Uit de lijst van Franciscus van der Meersch komen de volgende bijzonderheden naar voren:
- dat Hieronymus van Suerck en Henricus Danckaert tegelijk verblijf hebben gehouden en tafel- en huisgenoten van elkaar zijn geweest, dat de eerste *(Van Suerck)* op zondagen en feesten twee maal de Mis heeft gelezen. Op grotere feesten ook de derde keer; beide keren waren er 600 mensen bij elkaar; - in de Vastentijd heeft hij tweemaal de (lijdens)meditatie verzorgd, eveneens in het octaaf van Sacramentsdag; dat de tweede *(Danckaert)* ook twee maal de Mis gelezen heeft op zon- en feestdagen, gewoonlijk voor tweehonderd mensen; ook heeft hij in de Vastentijd tweemaal per week meditaties verzorgd. - Dat Jacobus van Gerwen alleen naar buiten *(buiten de stad)* is gegaan en zorg gedragen heeft als pastoor van een dorp dat vroeger tot zijn parochie behoorde. Hij heeft op zon- en feestdagen tweemaal de Mis gelezen met catechismusinstructie, driemaal op grotere feesten; in beide bijeenkomsten had hij 800 mensen, soms 1000. In de Vasten gaf hij in de week meditaties en ook gedurende het octaaf van Sacramentsdag. Met Pasen had hij 1000 communicanten. - Als vierde zijn Joannes de Hartoghe en later Hieronymus Tennier gezellen, huisgenoten, geweest van Jacobus van Gerwen; zij hebben op zon- en feestdagen twee keer de Mis gelezen, op de grote feestdagen drie keer; in de Vasten hebben ze om beurten de meditaties verzorgd; tijdens het octaaf van Sacramentsdag hebben ze dagelijks de Mis gelezen en hadden daarbij 300 aanwezigen. Zie hiervoor Boek 6, blz. 371.
1654 Dit jaar zijn er opvallende feiten: over de veelvuldigheid van de sacramenten, over de godsdienstige viering van de feestdagen, over godsdienstoefeningen met preek of meditatie die er meer zijn gehouden dan toen de stad nog katholiek was; over verschillende terugkeringen naar het geloof en over de bescherming door de H. Ignatius door zijn relikwieën, verleend aan vrouwen bij de bevalling enz. In april stierf huisvrouw Gertrudis Coebergh, weldoenster voor de Bossche missie wat betreft het heilig vaatwerk; aan het linnen en aan de andere ornamenten heeft de vrijgevigheid van vrome mensen verschillende dingen toegevoegd. Zie Boek 6, blz. 399.
1655 In dit jaar behield 's-Hertogenbosch de bloei, veerkracht en vitaliteit van het voorvaderlijk geloof tussen de doornstruiken en het brandhout van de ketterijen, als een goed verzorgde tuin; het functioneren van allen is zonder noemenswaardige hindernis, met succes, door kun-

nen gaan. Zie Boek 6, blz. 457. Vervolging hebben we afgekocht voor een zware prijs, nl. 1400 florijnen per jaar. Boek 6, blz. 371. In datzelfde jaar overleed, tot grote ontroering van de burgers – ja, dat zweer ik – van de hele Missie, Hieronymus van Suerck, 27 september. Schitterend en breedvoerig 'In Memoriam' van deze man, zie Boek 6, blz. 457, 458, 459, 460. Hij overleed bij de hulpverlening aan pestlijders. Hij was de oudste van zeven broers die allemaal toegetreden zijn tot de Sociëteit, een zeldzaam voorbeeld, enz. Hij werd opgevolgd door Joannes Hagebaert.

Hieronymus Tennier
Joannes Hagebaert
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert Zie over deze opvolging, Boek 6, blz. 460.

1656 Dit jaar is verhinderd dat een man wegvluchtte van zijn vrouw en een andere vrouw van haar man. Een seculier priester nam de tijd voor de godsdienstoefeningen bij een van de onzen; een afvallige is van zijn dwaling teruggekeerd en heeft dit daarna als een weldaad ervaren; zes anderen zijn toegetreden tot de katholieke religie. Tegenstanders hebben drie van de onzen heftig tegengewerkt als gevolg van de haat van de predikanten en door afgunst van het stadsbestuur; menigeen van de onzen is uit de gevangenis vrijgekocht voor 530 florijnen. Boek 6, blz. 493. *(Pater Danckaert was gearresteerd, T.V.).* Alle vier hebben pastorale taken vervuld; de volmacht daartoe was verleend door de Vicaris van het episcopaat. De vrucht die de stad van deze werkers verwierf was misschien wel groter dan ze onder de katholieke koning verwierf van het *(Jezuïeten-)*college. Zij woonden twee aan twee samen in gehuurde huizen. Zie op dezelfde plaats in Boek 6, blz. 493.
1657 In dit jaar werd aan iedereen die tot het stadsbestuur behoorde de (vol)macht gegeven om priesters gevangen te nemen en bijeenkomsten te verstoren; twintig zijn er van de ketterij afgevallen, tot het katholicisme bekeerd, bijzonderheden over de bekering van enkelen tot het geloof en over het uitoefenen van bedieningen: Boek 7, blz. 111 in zijn geheel en blz. 113.

1658 Over dit jaar bestaan geen gedetailleerde verslagen. Er was Tennier, geboren Antwerpenaar, Hagebaert uit Ieperen, Van Gerwen uit 's-Hertogenbosch, Henricus Danckaert ook uit 's-Hertogenbosch; de leeftijd van allen, hun opleiding enz., hun taak in de Missie is vervat in Boek 7, blz. 155. Dit jaar wordt genoteerd dat ieder in een privéhuis woonde en in het verlaten deel van de stad om voor meer mensen van voordeel te kunnen zijn. Zie op dezelfde plaats, Boek 7, blz. 155.
1659 Dit jaar hebben er vier vlak vóór hun dood de ketterij afgezworen en allen hebben ze hun zonden beleden en zijn gesterkt door de Communie gestorven, onder hen waren er die eraan gedacht hebben ons iets na te laten. Ook is er een niet onaanzienlijk theoloog van de andersdenkende school bekeerd. Een wonderbaarlijke, uitvoerige geschiedenis over iemand van gevorderde leeftijd die in 1658 in de rivier verdronken is en in dit jaar 1659 na zijn dood verschenen is aan zijn broer enz. Zie hierover Boek 7, blz. 224 tot 229.
1660 Dit jaar vallen verschillende vermeldingen op over de werkzaamheden van de onzen en over de vruchten die dat heeft opgeleverd. Boek 7, blz. 233, 234; over de belemmeringen bij de werkzaamheden en over de vervolging. Boek 7, blz. 236; over tot het geloof bekeerden, Boek 7, blz. 242; over een katholiek die de doodstraf zou ondergaan en over zijn wonderlijke standvastigheid in het geloof toen hem door de Schout een priester geweigerd werd. Boek 7, blz. 258. In ditzelfde jaar, op 1 april, verscheen er van de Staten-Generaal een resolutie om de Gereformeerde godsdienst in het district 's-Hertogenbosch *(de Meierij)* te beschermen, waarin bepaald werd: 1. dat wie een politieke functie uitoefenen van de gereformeerde godsdienst moeten zijn; 2. wat voor eed zij moeten afleggen; 3. hoe streng en strikt ambtenaren de resoluties van de Staten moeten handhaven; 4. hoe de bedienaren van de gereformeerde godsdienst zich moeten gedragen, welke vergoeding hen jaarlijks gegeven moet worden enz. Zie een afschrift Boek 7, blz. 262 tot en met 273.

1661 Dit jaar heeft de vervolging van tijd tot tijd nieuwe tactieken aangewend. De stedelijke en militaire overheden wilden dat bewoners van het platteland die in groten getale naar de stad stroomden uit onze samenkomsten geweerd zouden worden. Vier van de onzen hadden ieder hun afzonderlijk bedehuis (schuilkerk) en hadden de kudde als het ware in parochies verdeeld. Veel nieuwkomers, in naam maar niet in werkelijkheid katholiek, zijn teruggekeerd naar de weg van de waarheid, onwetenden zijn onderwezen, dissidenten verzoend. Sommigen hebben hun concubinaat in een eerzaam huwelijk veranderd. De catechismusinstructies hebben in de stad en in de omstreken met de vroegere vitaliteit voortgang gevonden. Zes zijn er tot het geloof toegetreden, 47 gedoopt; gezalfd 105. *(Vormsel of ziekenzalving?)* enz. De relikwieën van Sint Ignatius zijn voor verschillende vrouwen tijdens de bevalling van voordeel geweest enz. Boek 7, blz. 347, 348, 352.

1662 Dit jaar staan er verslagen over de ambtsuitoefening en de plannen van de onzen in Boek 7, blz. 360; van hen die teruggebracht zijn of overgebracht naar het geloof: Boek 7, blz. 364, 365; over hen die teruggeroepen zijn tot een beter leven Boek 7, blz. 373, 375; over hen die losgemaakt zijn uit heiligschennissen, zie Boek 7, blz. 379; over hen die geholpen zijn bij een bevalling waarvan je wanhopig zou worden door de relikwieën van Sint Ignatius, Boek 7, blz. 388; door een noveen ter ere van S. Xaverius is een vrouw van een hardnekkige vierdaagse koorts bevrijd, Boek 7, blz. 391.

1663 Dit jaar wordt er verslag gedaan van bijzondere vruchten uit het sacrament van de Biecht: Boek 7, blz. 442; een monnik, van slechte naam, die uit zijn orde was getreden en met verschillende bijzitten door Duitsland, Polen en België had rondgereisd, is in de eerste plaats door toedoen van God, maar in mindere mate ook door toedoen van de onzen tot inkeer gekomen en nadat hij van zijn provinciaal vergiffenis had gekregen is hij tot zijn orde teruggekeerd en draagt hij weer het kloosterkleed. Boek 7, blz. 447 onderaan. Een burger van de hogere stand met een groot gezin, al 22 jaar geleden van het geloof afgevallen die verschillende functies bekleed heeft bij de ketters, zelfs de functie van koster, heeft het Calvinistisch geloof afgezworen, Boek 7, blz. 450.

1664 Dit jaar waren er de schuldbelijdenissen (algemene biecht) die door één eminent persoon werden geleid, voor personen van zowel 30 als 60 jaar die niet op goede voet met God stonden. Iemand van boven de zeventig is van het Lutheranisme naar het geloof teruggekeerd. Zie Boek 7, blz. 477; mensen die op wraak zonnen zijn verzoend: Boek 7, blz. 481; de relikwieën van Sint Ignatius zijn voor iemand tijdens de bevalling tot redding geweest: Boek 7, blz. 483; Door de verdiensten van de heilige Xaverius is een vrouw wonderbaarlijk genezen van een ongeneeslijk gezwel, dat zij al vier jaar had, Boek 7, blz. 487.

1665 Dit jaar is de pest in de stad toegenomen, maar dat heeft de ijver van de onzen aangescherpt: het opvallend vertrouwen op God van een bejaarde dienstmaagd *(non?)* die erdoor was aangetast en een korte lofrede op haar leven: Boek 8 blz. 10. Een onderwijzer met zijn gezin tot het geloof teruggekeerd: Boek 8, blz. 23; Met olie uit de lamp van de H. Xaverius is een vrouw bevrijd van een gevaarlijke zweer en een andere, een zeventigjarige, van een middelzware hernia. *(breuk, zenuwafknelling?).*

1666 Dit jaar is de heilige Xaverius gekozen tot patroon tegen de pest en andere ziekten en is de verering van deze heilige op verschillende manieren bevorderd. Boek 8, blz. 74. Op 16 april van dit jaar verscheen er een plakkaat van de Staten-Generaal over een verscherpte handhaving van de resoluties tegen de katholieken en hun priesters in de regio 's-Hertogenbosch. Zie het afschrift van dit besluit in Boek 8, blz. 106, 107, 108. Ditzelfde jaar overleed Hieronymus Tennier uit Brussel, (of kwam hij uit Antwerpen?) een aan hem gewijd 'In Memoriam' is te vinden in Boek 5, blz. 105; hij is overleden op 10 augustus in de leeftijd van 46 jaar. Hij werd opgevolgd door Jacobus van Volde.

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Ditzelfde jaar is ook overleden Henricus Danckaert. Op 21 december. Ook over hem staat een 'In Memoriam' in Boek 8, blz. 106. Hij is opgevolgd door Joannes van Alckemade; Boek 6, blz. 106.

1667 Over dit jaar is geen verslag gemaakt.

1668 Over dit jaar wordt vermeld dat er verschillende gunsten zijn verkregen door de relikwieën en de verdiensten van Sint Xaverius. Zie Boek 8, blz. 106.

1669 Dit jaar is op 13 december overleden Jacobus van Gerwen. Hij is opgevolgd door Christophorus van Dolre. Zie Boek 8, blz. 255.

1670 Er zijn geen verslagen voor dit en de volgende jaren, met betrekking tot de orde. Maar ik zal hier de Jezuïeten vermelden die achtereenvolgens in de stad werkzaam zijn geweest tot het einde van het jaar 1697. Er werkten er, zoals reeds vermeld, aan het einde van het jaar 1669 vier,

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Christophorus van Dolre
Joannes van Alckemade

1671 Dit jaar werd Joannes van Alckemade daags voor het feest van de heilige Matthias naar de provincie teruggeroepen. Hij werd opgevolgd door Philippus Nutius.

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1680 Joannes Hagebaert wordt teruggeroepen naar de provincie. Hij wordt opgevolgd door Henricus van Oppenheim.

Jacobus van Volde
Henricus van Oppenheim
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1681 Dit jaar is Henricus voor de tweede keer naar de provincie teruggeroepen. Reijnerus Wauckier neemt zijn plaats in, tijdelijk.

1682 Dit jaar, bij het begin van de lente, is Henricus uit de provincie teruggekomen en verhuisd naar de landbouwnederzetting Zwolle. En vanuit Zwolle is Joannes Bapt. van der Meersch naar 's-Hertogenbosch gezonden.

Jacobus van Volde
Joannes Bapt. van der Meersch
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1686 Dit jaar is Matthaeus Beuvet nadat hij enkele maanden ijverig zijn best had gedaan voor de verzorging van de zieke Christophorus van Dolre, in Den Bosch overleden op 11 augustus. Aan het begin van die maand werd Christophorus van Dolre, wiens gezondheidstoestand hopeloos was, opgevolgd door Joannes Baptist Sophie. Christophorus overleed op 20 augustus.

Jacobus van Volde
Joannes Bapt. van der Meersch
Joannes Baptista Sophie
Philippus Nutius

In hetzelfde jaar 1686 is Sophie nadat hij ongeveer een maand in 's-Hertogenbosch geweest was, naar Leiden vertrokken en terzelfder tijd is vanuit Leiden Franciscus Ydens naar 's-Hertogenbosch verhuisd. Jacobus van Volde, J.B. van der Meersch, Franc. Idens, Phil. Nutius.

1687 Dit jaar vertrok Joannes Baptista van der Meersch in december naar Rotterdam; hij werd opgevolgd door Ignatius de Jonghe.

Jacobus van Volde
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1689 Dit jaar overleed op 31 augustus in 's-Hertogenbosch Jacobus van Volde; hij werd opgevolgd door Theodorus van den Pol

Theodorus van den Pol
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1691 Dit jaar overleed op 19 november te 's-Hertogenbosch Theodorus van den Pol. Hij werd opgevolgd door Joannes van Bree.

Joannes van Bree
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1692 Dit jaar is Ignatius de Jonghe naar de provincie vertrokken en opgevolgd door Gerardus van Kessel

Joannes van Bree
Gerardus van Kessel
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1698 Omstreeks de maand augustus is de bejaarde Philippus Nutius opgevolgd door Cornelius Pieters. Zijn bijnaam is veranderd en hij wordt Cornelius Boucquet genoemd.

1707 Op 9 september is Franciscus Ydens gestorven. Hij werd opgevolgd door Daniël Doncquers, die hem al ongeveer twee jaar vervangen had tijdens zijn ziekte.

1709 Op 12 juli is overleden Joannes van Bree. Hij werd opgevolgd door Ignatius de Jongh die hem tijdens zijn ziekte in het jaar voor zijn dood vervangen had.

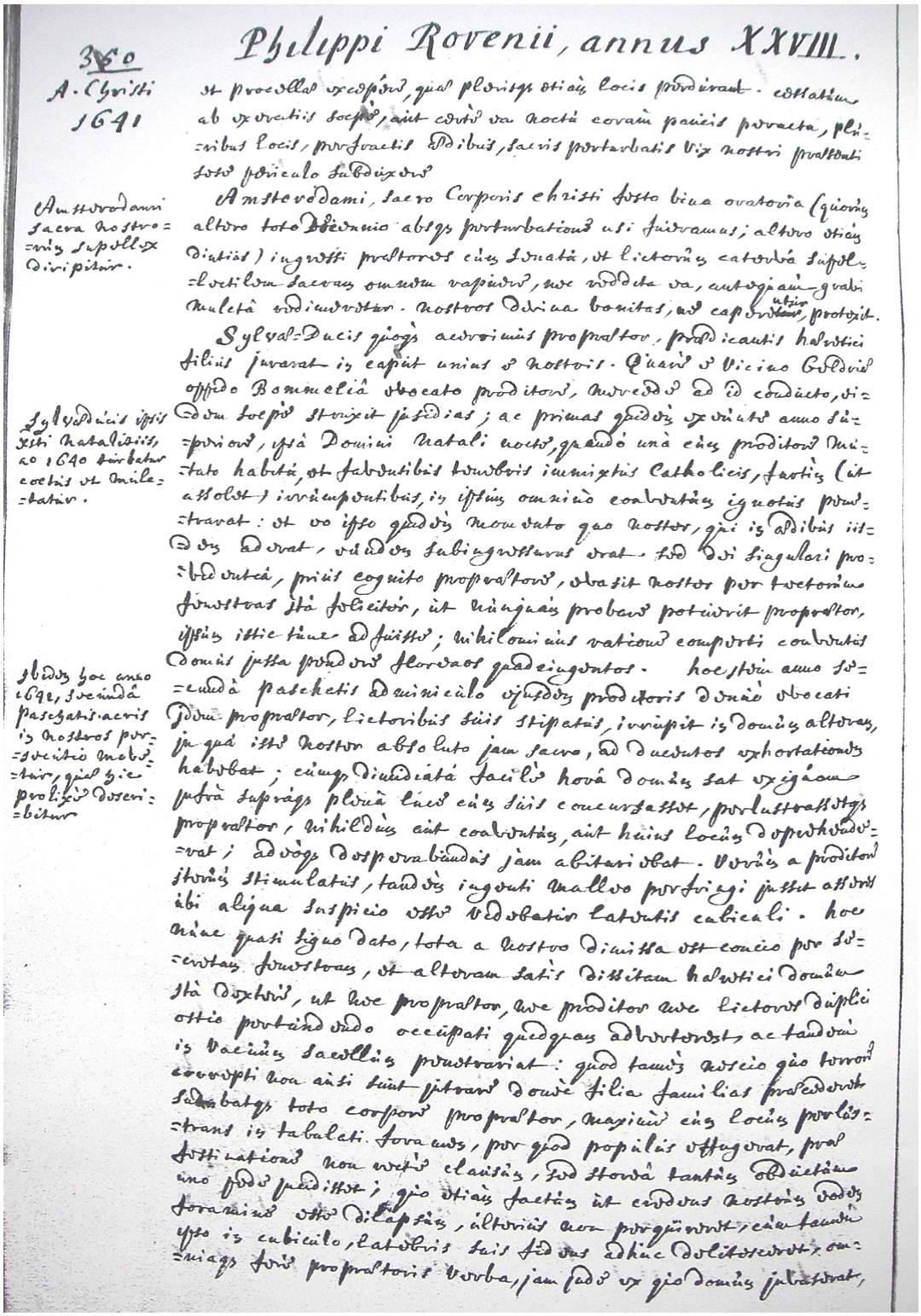
1710 Gerardus van Kessel
Cornelius Boucquet alias Pieters
Daniel Doncquers
Ignatius de Jongh

Uit de 'litterae annuae' van de jezuïeten voor het jaar 1641
(Vertaling van Boek 5, p. 350)

De onderschout van 's-Hertogenbosch, zelf zoon van een predikant, zwoer om een van ons, Jezuïeten, te pakken te krijgen. Daarom legde hij een hinderlaag na een verrader opgeroepen te hebben uit Zaltbommel en hem een beloning te hebben gegeven. De eerste keer voerde hij dat vorig jaar uit. In de kerstnacht mengde hij, de verrader, zich onder de katholieke kerkgangers, na zich verkleed te hebben en begunstigd door de duisternis. Geheel en al onbekend drong hij het klooster binnen. Degene van ons die op dat moment in het gebouw was, wist door bijzondere voorzienigheid van God te ontsnappen door een venster, voordat de onderschout het te weten kwam en op een dergelijke gelukkige manier dat de onderschout niet bewijzen kan dat hij daar toen aanwezig was. Niettemin moest het convent een boete van 400 gulden betalen. (Zie voor deze overval ook p. 26 hiervoor, 2e alinea).

Hezenmans, p. 82-84 verhaalt de gebeurtenissen als volgt:
Op den tweede Paaschdag 1641 was uit Zalt-Bommel een soldaat door hem (de Hoogschout) *ontboden, die bekend was met de geheime huiskerken in Den Bosch en daar reeds meer de rol van verrader speelde. De Stadhouder* (Onderschout) *en zijne dienders, door hem geleid, drongen een huis binnen, juist toen er de Mis geëindigd was en terwijl een Jesuïet er voor ruim tweehonderd personen eene toespraak hield. Het huis was niet groot en gemakkelijk te doorzoeken en toch vond de Stadhouder de plaats der bijeenkomst niet, zoodat hij reeds op het punt stond om moedeloos heen te gaan, toen de verrader hem opmerkzaam maakte op een der wanden, waarachter hij een geheim vertrek vermoedde. De Stadhouder gelastte de afsluiting stuk te slaan, maar zoodra de eerste slagen weêrklonken, verliet de in diepe stilte daar vergaderde menigte deze kapel door een luik, dat tot een tamelijk verwijderd huis van een niet-Katholiek geleidde; en toen de Stadhouder na lang arbeiden de dubbele afsluiting verbroken had, bevond hij zich voor een ledig vertrek. Door eene onbegrijpelijke vrees bevangen, durfde hij het niet binnentreden, totdat de dochter des huizes hem voorging; maar bij ongeluk trad hij toen met eenen voet door het luik, hetwelk de ontvluchte menigte een doorgang verschaft had en dat in de haast slechts met eene mat was bedekt: zoo hevig verschrikte hij hierdoor, dat het angstzweet hem uitbrak en in de meening, dat de priester door die opening toch reeds ontkomen was, of wel uit vrees, hij staakte zijn onderzoek, ofschoon de priester in een zijkamertje was gezeten. In haast legde hij twee dienaars in het huis en wilde den Hoogschout verslag gaan doen van zijne verrichtingen. Maar toen hij aan de deur verscheen, stond de straat vol volk en ging er een geweldig gejoel op van burgers en soldaten, die toegestroomd waren om te zien, hoe het met die kerkuitjaging zou aflopen. De verrader, dien het volk te lijf wilde, vluchtte het huis weêr binnen, eenige soldatenvrouwen poogden met geweld ook binnen te dringen, om hem aan te grijpen.*
De Stadhouder die zich naar het stadhuis had begeven, keerde terug met twee Schepenen, in het rijtuig van den Hoogschout gezeten; zij onderzochten het huis opnieuw, maar vonden niets, zelfs niet het vertrek uit hetwelk de priester zich kort tevoren verwijderd had, of het luik. Zij stegen weêr in en de verrader, die van deze gelegenheid gebruik wilde maken om te ontkomen, plaatste zich naast de koetsier; maar toen het rijtuig zich in beweging zette, barstte de menigte los. "Een groote, vervaarlijke oploop" ontstond; handwerkers en de hele "smalle gemeente" waren toegestroomd; op dit gezicht poogden de Stadhouder en de Schepenen "met fortselijck rijden, niet sonder groot gevaer van haer leven te ontkomen", doch zij werden"vervolgd ze waren hun leven niet zeker. Maar ze werden vervolgd met afgrijselijk roepen, werpen van steenen, slaan en stooten, ook met het bloot rappier", tot aan het stadhuis,"waarin ze zich hebben gesalveerd". De geheele stad was in gisting, de Magistraat kwam bijeen, het gebeurde "smaakte naar oproer en geweld, waartegen vooral in eene grensvesting diende gewaakt te worden." De Schout onderstelde dat eenige Fransche officieren in de zaak betrokken waren en dus moest men zich over de vervolging met den krijgsraad verstaan, als "rakende deze zaak de geheele stad en ieders goed en bloed". Nog hield hij een lang betoog, over "de bekwaamste middelen tot ontdekking der schuldigen en hun exemplaire straf en tot voorkoming der afgrijselijke onheilen, die ten perijkelen van deze stad en hun aller leven konden voorvallen".
Een scherp onderzoek werd nu ingesteld naar de aanleggers der wanordelijkheden; verscheidene burgers werden in verhoor genomen; de predikanten verzochten de Hervormden die in den omtrek woonden, niets te verhelen, maar toch kwam niets uit. De Schout raadde eindelijk aan om f 300, - uit te loven, op het aanbrengen van de schuldigen. Ten slotte werden twee soldaten en twee burgers gevangen genomen, die drie of vier maanden op de poort zaten, waar men ze, door bedreigingen met de pijnbank en de doodstraf, tot bekentenis wilde dwingen, maar eindelijk werden ook zij, omdat hunne schuld niet kon bewezen worden, vrijgelaten. (Reg. A 40 4 april 1641. Vgl. Litterae annuae der Jesuïten. Studiën 1885, nr. 25 afl. 2).

N.B. Dat Franse officieren de hand hadden in dit oproer komt Hezenmans niet onaannemelijk voor (1899, p.85); (Zie ook bedehuis 7). Impliciet had de ritmeester van de Franse ruiterij toestemming om in zijn privéwoning de mis te laten lezen, omdat hij ervan had afgezien om dit voor zijn soldaten in het klooster op de Windmolenberg te laten doen, wat de schepenen nog meer tot ergernis zou zijn. Hier volgt nu een afdruk van p.350, Boek 5, uit het verslag van de jezuïeten, te vinden in de Brusselse Bibliotheek. (Philippus Rovenius is aartsbisschop van Utrecht en apostolisch vicaris van Holland, Zeeland en de andere Verenigde Nederlanden, 1614-1651).

Philippi Rovenii, annus XXVIII.

350

A. Christi 1641

Amstelodami sacra nostro=rum supellex diripitur.

Sylvæducis ipsis Festi Natalitiis, ao 1640 turbatur coetus et imile=tatur.

Ibidem hoc anno 1642, secundâ Paschatis aeris is nostros per=secutio mebu=tair, qua hic prolixè describi=tur

Bijlage VII: Over 1650: Relationes Status

Over de toestand in de bisdommen wordt rekenschap afgelegd aan de paus van Rome. Dat gebeurt sinds 1585, toen er een bul verscheen, 'Romanus Pontifex', die aan alle bisschoppen deze verplichting oplegde. (Het bisdom van 's-Hertogenbosch bestaat niet meer na de dood van bisschop Bergaigne in 1647: het is een missiegebied met een vicaris, plaatsvervanger van de bisschop, als tijdelijk bestuurder).
Zulke verslagen worden 'Relationes Status' genoemd. In het jaar 1650 wordt over het Bossche vicariaat, (bestuurd resp. door kapittelvicarissen en apostolisch-vicarissen), het verslag geschreven door Hendrik van den Leemputte, de kapittelvicaris van 1647 tot zijn dood in 1657, die in onze stad woont. Het is gericht aan de 'Propaganda Fide', het ministerie van het Vaticaan voor de missiegebieden. De volgende, letterlijk vertaalde, teksten gaan over de toestand in de stad 's-Hertogenbosch en geven informatie over de geestelijkheid in de kloosters en parochiekerken. (Cornelissen, 1928-1929, p.185-188). Nu volgt een samenvatting van het verslag over het jaar 1650 met enkele kanttekeningen:

- Uit de geestelijkheid zijn de volgende personen gevangengezet en ze hebben zich moeten vrijkopen door het betalen van losprijzen: Arnoldus van den Velde, Albertus Scheenkens, Albertus Want, allen priesters en beneficianten van de kathedraal. Hendrikus van Broechoven en Henricus van den Leemputte (sic!) zijn dan wel niet gevangengenomen, maar ze hebben wel een boete moeten betalen omdat ze de godsdienst uitoefenden. Van den Leemputte voornoemd kreeg het bevel van de vertegenwoordiger van gouverneur Johan Wolfert van Brederode om de stad te verlaten, maar door tussenkomst van een katholiek Raad (uit het stadsbestuur), werd hem toegestaan zijn verblijf te continueren.

- De reguliere priesters die eerder gevangen werden genomen: de jezuïeten Arnoldus Bijlaert (=Bylers), Gerardus Ottonis, Joannes van der Meer. En de franciscanen: Joannes Potter, Joannes Tarchii, Leonardus, Lisens, allen priesters, en franciscaner broeder Petrus en andere lekenbroeders. Ook pater Janssenboy, dominicaan en een ander van dezelfde orde, maar deze laatste werd zonder boete vrijgelaten omdat hij een vrijgeleide ('salvum conductum') had van de Staten-Generaal.

- Over de hoogte van de boetes die de schout en onderschout opleggen: 300 gulden bij een 'geslaagde' inval, 600 gulden als ook een priester betrapt wordt, ook als hij is ontsnapt, 600 gulden als de priester gepakt wordt en 1000 gulden als hij in goede materiële omstandigheden verkeert.

- Van de 30 kanunniken zijn er nog 8 over en van hen verblijven er 4 in de stad: Van Emmerich, Van Broechoven, Van den Leemputte en Vos. De andere 4 verblijven elders. Van de 60 beneficianten, ik weet niet waar ze wonen, zijn er nog 4 in de stad: Van den Velde, Eymericus van Hees, Scheenkens en Want.

- In de stad verblijven de volgende reguliere missionarissen: pater Bijlaert (= Bylers) die eind 1649 overleed, in zijn plaats is er Ludovicus Jacobi van Brussel en de paters Suerck, Van Gerwen en Coeberghen, allen van de Sociëteit van Jezus.
De paters Strick, Janssenboy, Verheyden: dominicanen. De paters Potter en Villaer, franciscanen; daarnaast beschermheer van de clarissen, Columbanus van Leuven, kapucijn, die nu beroofd is van zijn metgezel pater Bonaventura, ook een kapucijn (vgl. Gerlachus p.75-79).

- Er zijn in de stad 4 parochies. De kathedrale kerk, waarvan de zielzorg door plebaan Van den Leemputte gedaan wordt. De parochiekerk van de heilige apostelen Petrus en Paulus, pater Van Gerwen. De parochiekerk van de apostel St.-Jacobus, pater Janssenboy. De parochie-

kerk van St.-Cathrien, de heer Vos, priester. De parochiekerk van het Groot Begijnenhof, pater Albertus van den Ancker van de orde van de kruisheren.
De eerste (Van den Leemputte) is in opdracht van bisschop Ophovius benoemd en de vier anderen zijn benoemd door de vicaris-generaal. De zesde parochie is die van het Groot Gasthuis die 'volkomen ten onder is gegaan'.

- De genoemde kerk van St.-Petrus en St.-Paulus is tot de fundamenten gesloopt, evenals de kapellen en kloosters van de dominicanen en franciscanen en de kapel van St.-Cornelius. De kloosterkerken van de broeders van het Gemene Leven, het Gregoriushuis, en van de paters wilhelmieten van Baseldonck en van de zusters van het Annaklooster (Verwersstraat: Anneborch) en het weeshuis bij het Groot Gasthuis zijn veranderd in profane huizen en andere kerken en kapellen zijn opslagplaatsen voor de benodigde wapens geworden.

- De nonnen van het klooster van St.-Geertrui, levend volgens de regel van de orde van St. Augustinus, hebben als biechtvader Augustinus Langhe, regulier kanunnik van dezelfde orde. (zie ook p.15 en p.132).

- De nonnen, regularissen, van het klooster van Maria Magdalena op de Windmolenberg ('in monte molari') hebben als biechtvader Joannis van der Meulen, seculier priester.

- De nonnen, levend volgens de orde-regel van St. Franciscus, van het klooster van de heilige maagd Maria, op de Uilenberg ('in monte noctuarum'), hebben als rector de heer Henricus van Bueckentop, plaatsvervanger van Joannis Gysels die stierf in 1649. (Schutjes, p.498).

- De nonnen, levend volgens de derde regel van St. Franciscus, van het klooster van St. Elisabeth Achter de Tolbrug ('retro pontem telonii'), hebben als rector de heer Joannes Driesmans, plaatsvervanger van de heer Michaelis van den Nieuwenhuyse, die stierf in 1648.

- Voor de Zwartzusters ('nigrarum sororum') van St. Augustinus van het klooster Nazareth is er de heer Eymericus van Hees. (dit kleine klooster stond vlak ten oosten van het Groot Begijnhof; met het kapelletje ongeveer op de locatie van de huidige kapel van de Zusters van de Choorstraat)

- Van de nonnen van de orde van St. Augustinus van het klooster van St. Elisabeth naast het Groot Gasthuis stierf de oude pastor. En van de vele nonnen waren er slechts drie over en daarom doen andere priesters uit de stad diensten, zoals bij de ene overgebleven non van het klooster St. Anna van de orde van St. Augustinus. (Anneborch in de Verwersstraat)

- Alle voornoemde kloosters vallen onder de jurisdictie van de bisschop. Alleen het klooster van de clarissen, waarvan de overste 'abdis' genoemd wordt, is onderhorig aan de paters van de orde der franciscanen. De biechtvader is de franciscaner pater Francken. En deze clarissen zullen binnen korte tijd naar Mechelen migreren; maar of dit verstandig is weet ik niet. Ze hebben mij niet om raad gevraagd. En om de stad prijs te geven en erbuiten een nieuw klooster te stichten, hadden ze me ten minste om advies kunnen vragen. In strijd met de bulle van paus Gregorius XV van 1622 hebben ze dat niet gedaan. En de abdis is ook vaak buiten het klooster gegaan.

- Alle reguliere mannen werden verplicht weg te trekken uit de woonplaats na de overgave en dit niet doende hebben ze zich verborgen gehouden om in het geheim erediensten te verrichten.

Bijlage VIII: Uit twee schepenakten van 29 januari 1659 over de dominicaan pater Dominicus Strick van de schuilkerk achter Het Beerken

* ***Gerrit van Nottelen*** was trompetter onder den heer Graaf van Brederode, gouverneur van de stad. Hij is omtrent 50 jaar oud en legt begin 1659 een verklaring af voor de schepenbank. De deponent Gerrit van Nottelen werd 'gedaecht, geëdicht ende gevraecht' wat er op zaterdag voor kerstmis laatstleden tussen vijf en zes uur in de avond bij hem thuis is gebeurd. Zijn vrouw was 'seer kranck ende bij naer sonder verstandt te bedde leggende'. Gerrit vraagt haar, nadat dominee Costerus tevoren bij haar was geweest 'ende een schone vermaninge ende gebet hadde gedaen', of het haar aangenaam zou zijn als hij pater Strick bij haar zou laten komen. Daarom zond hij zijn zoontje naar die pater, maar Strick weigerde in eerste instantie te komen. Daarna stuurde Van Nottelen zijn zoontje nog eens …

'met ernstich versoeck dat hij doch sou willen comen.' Hij kwam: 'wel hoe hebdij so lange gewacht, de vrouwe is doot ende daerop hij, Pater Strick, sijne deponents huijsvrouw aenspreeckende ende vraegende haer, Anneken kendij mij noch wel, daerop deselve Anneken met haer hooft nederbuichte, al oft sij wilde seggen 'Ja', ende voorsegde pater Strick mede daerop aen zijne deponents huijsvrouwe vraechde oft sij met haeren man wat uijtstaende hadde ende oft zij malcanderen vergeven hadden, daerop sij, Anneken, met haer hooft wederom nederbuijgende, hebbende die voors. pater Strick voorts gevraecht oft sij gelooffde in Godt den Vader den Soon ende den H: Geest, waerop Anneken oock met haer hooft toewenckte, verclaert hij, deponent, dat die voors. Anneken t'sedert geen tael oft teecken meer en dede ende dat de voors. pater Strick doen ginck sitten kniellende op een kussen ende seijde: de Heijlige Godt Vader die geleijde U; die verlost heeft Loth uijt Sodoma ende Gomora, die heijlige Godt Vader die verlost U; die Daniel inde cuijl der leeuwen bewaert heeft, die heijlige Godt Vader bewaert U; die Moises met de kinderen Israels door het Roode Meer gevoert heeft, ende meer diergelijcke Vertroostinge.'

Nadat de vrouw was overleden, is pater Strick opgestaan en bleef staande bidden …
'Ende heeft sijne handt opgeheven voor het bedde staende, heeft hij met sijn handt een teecken gedaen, ende geseijt Godt Vader geleijde U in alle eeuwicheijt ende is hij, pater Strick, daermede ewech gegaen. Gevraecht oft die voors. pater Strick egeen smeeringe van olijsel oft andere superstities en heeft gebruijckt; seeght neen ende dat hij zulcx niet en zoude hebben toegelaeten; Gevraecht waeromme hij de voorsegde pater Strick dan haelde…'
Van Nottelen antwoordde dat hij aan Anneke gevraagd had of ze nog iets begeerde, nadat Ds. Costerus was vertrokken. Of ze misschien pater Strick nog bij zich wilde. 'Och wildij dat doen', had ze geantwoord. 'Ende heeft hij alsoo (sijn zoontje) om den voorsegde pater Strick gesonden.'
Na lezing van het hele verslag heeft Gerrit van Nottelen gepersisteerd en getekend, alsmede H.v.Berckel, schepen.

* Ook ***Chirurgijn Mr. Jacob van Bale***, oud omtrent 55 jaar, moet een verklaring afleggen over het gebeurde. Was hij op die dag, rond die tijd …
'ten huijsse van Geridt van Nottelen, trompetter onder den Heere Grave van Brederode alwaer sijns Van Nottelen huijsvrouwe sieck te bedde lach, daer van sij oock aenstonts om die tijt is gestorven ende int sterven niet daerbij en heeft gesien pater Strick?'
'Seecht neen, maer dat hij comende om die tijt aen den deur ende vraegde hij, affirmant, aent soontie vant huijs hoe het met de voors. van Nottelens Vrouwe was daerop deselver Zoontie antwoorden: Pater Strick isser bij, sonder dat hij, deponent, den selven heeft gesien oft daer in huijs is geweest.'
Deze chirurgijn heeft de verklaring ook getekend, alsmede H.v.Berckel. (Uit de Schoutsarchieven, 745 nr.13, in het BHIC).

Bijlage IX: Enkele brieven uit Den Haag aangaande de handhaving van de plakkaten tegen de Roomse Geestelijkheid en de 'pausgezinden' uit 1653. Een Waerschouwinge uit 1666.

* Prettig leesbaar wordt in dit 'Extract uijt het Register der Resolutien van de hoochmogende heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden' van zaterdag 21 juni 1653 gesproken over het rekest dat Martinus Ackersdijck aan de Ho: Mo: heeft gepresenteerd.
Ackersdijck is gecommitteerde van hoogschout Bergaigne en heeft een monnik ingerekend. Het is Augustinus Lang(h)e, weten we uit andere bronnen. Hij is afkomstig van het klooster Groenendael buiten Brussel. Daar is de monnik ingetreden en later naar de missie in 's-Hertogenbosch uitgezonden. Nu is hij betrapt in het klooster van St. Geertruijden in onze stad. (zie de brief op p.133):

'Sijnde ter Vergaderinge gehoort het rapport vande heeren Verbolt ende andere haer ho: mo: Gedep(uteerd)en tot de saecken vande Meijerije van s'hertogenbosch achtervolgens derselver Resolutie vanden 9. deses gevisiteert ende geexamineert hebbende de requeste ten selven dage aen haer ho: mo: gepresenteert, bij ende van wegen Martinus Ackersdijck Gecom (miteerd)e vanden hoochschout Bergaigne, tot bevorderinge vande onderhoudinge vande placcaten deser landen tegens de paepsche conventiculen geemaneert, versouckende dat executabel verclaert mach worden seecker priester ofte monnick geproffessijt inden convente van Groenendael buijten Brussel die hij gevonden heeft in het klooster van St. Geertruijden binnen s' hertogenbosch, daer vooren Jan Backers d'oude borger ende coopman der voors. stadt borge is gebleven omme te voldoen t' geene daerinne den voorn. paep soude mogen worden gecondemneert, Is naer deliberatie goetgevonden ende verstaen, den voornoemden Jan Backers d'oude mits desen te lasten ende bevelen omme aenden voorn. Martinus Ackersdijck ter saecke als vooren promptelijck te betalen de somme van ses hondert guldens, ingevolge van haer ho: mo: placcaet vanden 14 april 1649. 'Nisi causam' die hij sal hebben te seggen ende aen haer ho: mo: over te leveren binnen den tijt van veertien dagen naer insinuatie deses, …'

Johan van …

Accordeert met t'voorschreven Register

N. Ruijsch

'Nisi causam', een juridische term die letterlijk betekent: 'tenzij blijkt dat de zaak …'
In dit geval betekent het dat Jan Backers d'oude door de Staten-Generaal is veroordeeld om Ackersdijck 600 G. te betalen, tenzij hij binnen 14 dagen een verweer indient bij de Staten-Generaal. 'Nisi causam' is een standaardformulering bij een vonnis.

Bovengenoemde Augustinus Lang(h)e wordt bijna twee maanden later in een notitie van de Magistraat, met een lijst van alle priesters in de stad van 8 augustus 1653, gewoon genoteerd als hier in de stad verblijvende geestelijke. Het is hem toegestaan in de stad te verblijven, maar niet om voor te gaan in een roomse dienst. De 600 gulden waren in ieder geval opgestreken, tenzij Jan Backers d'oude protest heeft aangetekend, maar daarover heb ik niets gevonden. (zie hiervoor op p. 12 en 15 over A. Langhe).

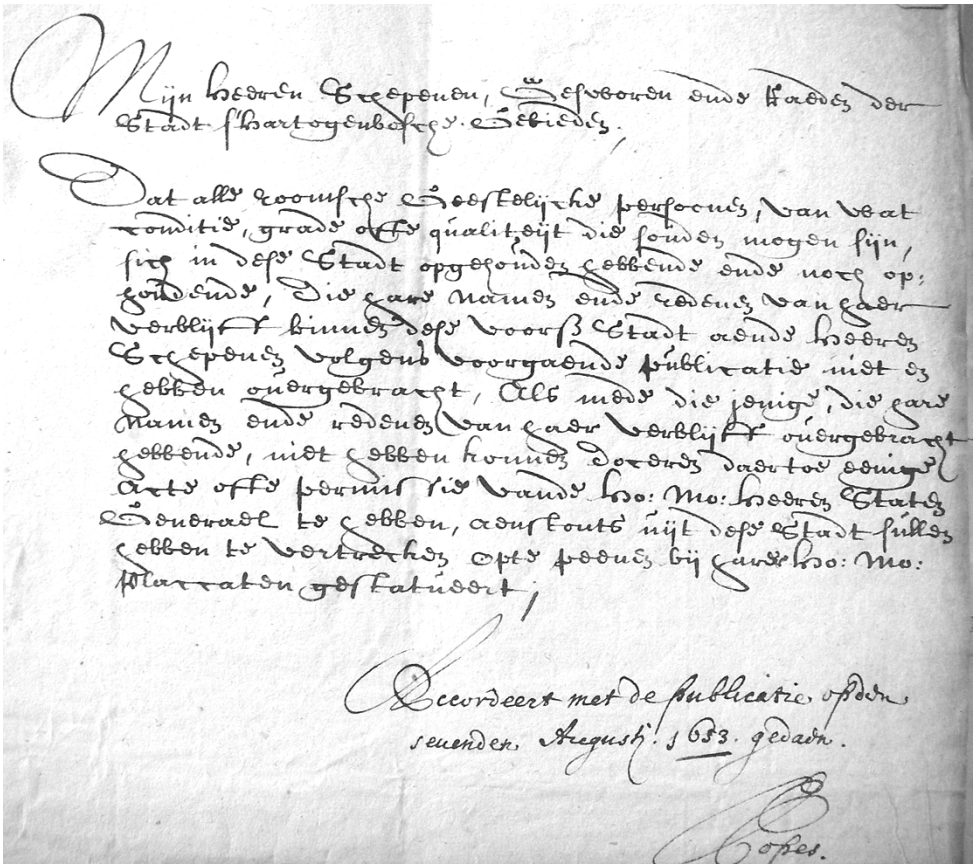
Extract uijt dat Register der
Resolutien vande Hoochmogende
Heeren Staten Generael der
Vereenichde Nederlanden,

Sabbati den 21. Junij 1652.

Synde ter Vergaderinge gekoomen het vaxvort vande
Heer Verooot ende andere Heeren Gecommitteerden
tot de saecken vande Oorlooge van S. Hertogenbosch,
ter eenre, ende Gecommitteerden van de Ridderschap
ende Steden van Brabant, van wegen deselve Provincie,
ter andere syde, ende vergaderinge gehouden den
Requesten dese dags, als voren: Comen
gepresenteert, bij vande voorschreve Martinus
Archidijcke, Decken van Hoogstraten
Burgemeesteren, tot voorderinge van ontlastinge van
Placcaten deser Landen tegens de
Paapsche conventicules gedurende Vacantie
dat oock Placcaten nacht absolutie der
Priesters ofte Monicken gepasseert sijn inde Conventen
van Brabandt binnen Bosch, die hij gevonden
geloopt in het Cloosterken van S. Geertruijden
binnen S. Hertogenbosch, daer voors Jan Wachtere
oudt Burgemeester ende Cooppman der voorsz. Stadt
borge is geweest, omme te worden t'gerust
dairinne als voren Paapsche magten worden
gecontinueert, Is na deliberatie
gestegeert ende verstaen, dat Jan
Wachtere d'oude mits dese te laste ende verbij
ommen als voren Martinus Archidijcke ter
saecke als voren gecompareerde te stellen de
Commandanten soo Gouvert gelden, ingevolge van
haer Ho: Mo: Placcaet van 14. April 1649.
nisi causam, die hij sal hebben te seggen is als haer Ho:
Mo: oock te lanxt binnen dese tijt van heeren dags
naer insinuatie dese, Johan van Reede.

Accordeert met voor Register
Ruijsch

* Het volgende schrijven, van 7 augustus 1653: ‘Mijne Heeren Schepenen, Gesworen ende Raeden der stadt s’ Hartogenbosche Gebieden’,

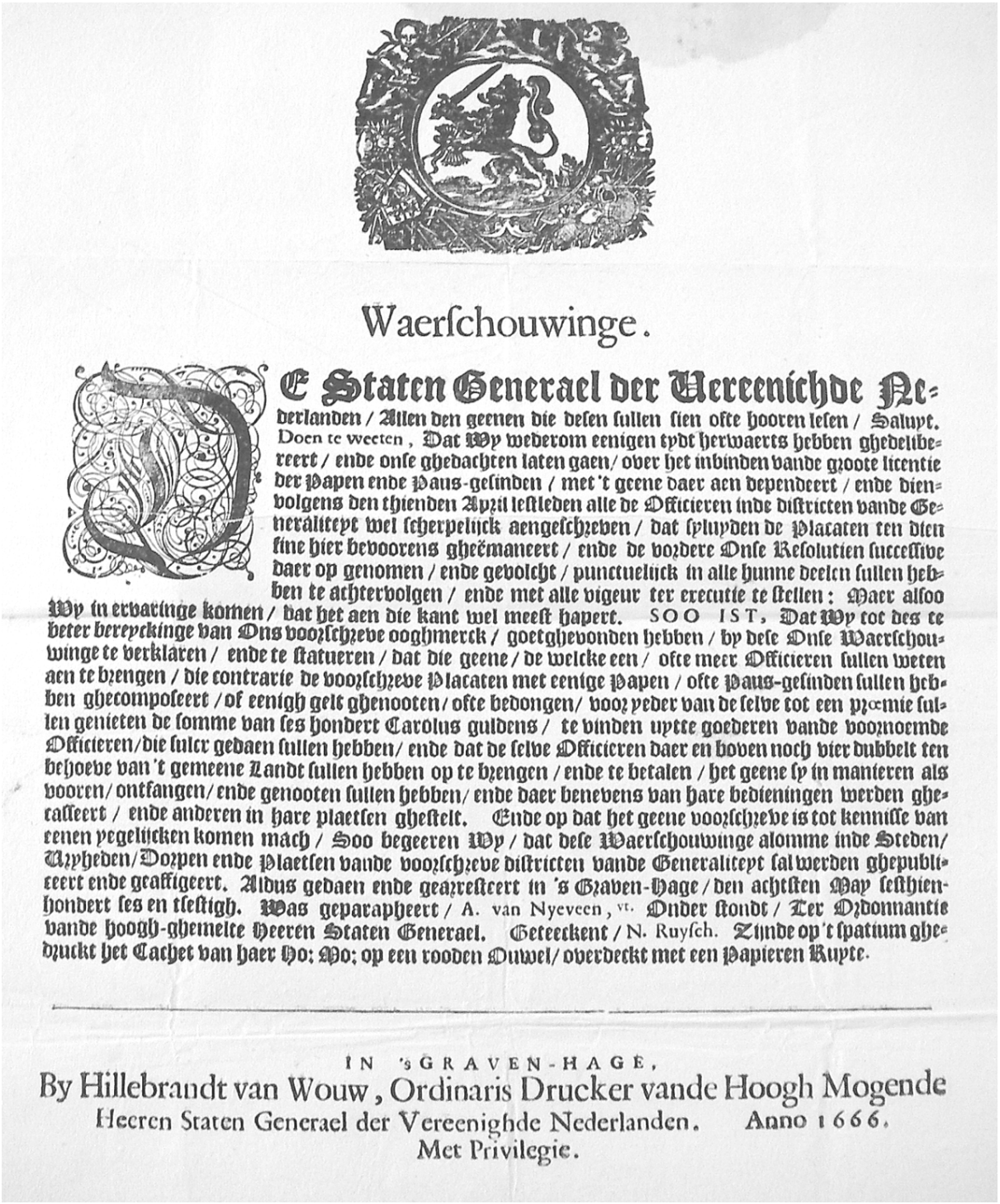
‘Dat alle roomsche geestelijcke persoonen van wat conditie, grade ofte qualiteijt die souden mogen sijn, sich in dese stadt opgehouden hebbende en noch ophoudende die hare namen ende redenen van haer verblijff binnen dese voors. stadt aende heeren Schepenen, volgens voorgaende publicatie niet en hebben overgebracht, als mede die jenige die hare namen ende redenen van haer verblijff overgebracht hebbende, niet hebben konnen doceren daertoe eenige acte ofte permissie vande ho: mo: heeren Staten Generael te hebben, aenstonts uijt dese stadt sullen hebben te vertrecken opte peenen bij harer ho: mo: placcaten gestatueert, …’

Accordeert met de publicatie op den sevenden Augusti 1653 gedaen

Alle ongewenste geestelijke personen dienen derhalve zo snel mogelijk te vertrekken. Ook in die tijd was papier geduldig. Otto Copes was pensionaris van de stad.

* Ten slotte: in de Meierij verblijven veel Roomse geestelijken die in schuurkerken diensten houden. De vertegenwoordigers van Den Haag, de officieren, worden geacht tegen hen op te treden, maar dit gaat niet naar wens. In 1666 komt er van de kant van de Hoog Mogenden een gedrukte missive dat er zwaar gestraft zal worden als de officieren geld aannemen van paapsgezinden om een oogje dicht te knijpen. Op p.135 staat het affiche afgedrukt, op p.136 is de tekst woordelijk weergegeven van deze ordonnantie, gericht tegen de corrupte ambtenaren van de Republiek die geacht werden op te treden tegen de Papen en Pausgezinden in de Generaliteit.

Ergo: Alle officieren dienen de plakkaten stipt uit te voeren. Maar omdat deze uitvoering hapert en We (Staten-Generaal) ervaren hebben dat de officieren nalatig en corrupt zijn als het gaat om de vervolging van de papen en pausgezinden, zelfs geld geïnd of bedongen hebben, zullen daarom allen die een of meer corrupte officieren aanbrengen een premie genieten van 600 Carolusguldens. Die wordt betaald uit de goederen van de bedoelde corrupte officier. Deze laatste moet als boete ook het viervoudige afdragen van wat hij van de papen heeft aan genomen. Bovendien wordt hij uit de dienst ontslagen. Deze WAARSCHUWING wordt overal gepubliceerd en opgehangen, Den Haag, 8 mei 1666.

Waerſchouwinge.

DE Staten Generael der Vereenichde Nederlanden / Allen den geenen die deſen ſullen ſien ofte hooren leſen / Saluyt. Doen te weeten, Dat Wy wederom eenigen tydt herwaerts hebben ghedelibereert / ende onſe ghedachten laten gaen / over het inbinden vande groote licentie der Papen ende Paus-gelinden / met 't geene daer aen dependeert / ende dienvolgens den thienden Aprill leſtleden alle de Officieren inde diſtricten vande Generaliteyt wel ſcherpelijck aengeſchreven / dat ſyluyden de Placaten ten dien fine hier bevoorens gheëmaneert / ende de voordere Onſe Reſolutien ſucceſſive daer op genomen / ende gevolcht / punctuelijck in alle hunne deelen ſullen hebben te achtervolgen / ende met alle vigeur ter executie te ſtellen: Maer alſoo Wy in erbaringe komen / dat het aen die kant wel meeſt hapert. SOO IST, Dat Wy tot des te beter bereyckinge van Ons voorſchreve ooghmerck / goetghevonden hebben / by deſe Onſe Waerſchouwinge te verklaren / ende te ſtatueren / dat die geene / de welcke een / ofte meer Officieren ſullen weten aen te brengen / die contrarie de voorſchreve Placaten met eenige Papen / ofte Paus-gelinden ſullen hebben ghecompoſeert / of eenigh gelt ghenooten / ofte bedongen / voor yeder van de ſelve tot een præmie ſullen genieten de ſomme van ſes hondert Carolus guldens / te vinden uytte goederen vande voornoemde Officieren / die ſulcx gedaen ſullen hebben / ende dat de ſelve Officieren daer en boven noch vier dubbelt ten behoeve van 't gemeene Landt ſullen hebben op te brengen / ende te betalen / het geene ſy in manieren als vooren / ontfangen / ende genooten ſullen hebben / ende daer benevens van hare bedieningen werden ghecaſſeert / ende anderen in hare plaetſen gheſtelt. Ende op dat het geene voorſchreve is tot kenniſſe van eenen yegelijcken komen mach / Soo begeeren Wy / dat deſe Waerſchouwinge alomme inde Steden / Ampheden / Dorpen ende Plaetſen vande voorſchreve diſtricten vande Generaliteyt ſal werden ghepubliceert ende geaffigeert. Aldus gedaen ende gearreſteert in 's Graven-Hage / den achtſten May ſeſthienhondert ſes en tſeſtigh. Was geparapheert / A. van Nyeveen, vt. Onder ſtondt / Ter Ordonnantie vande hoogh-ghemelte Heeren Staten Generael. Geteeckent / N. Ruyſch. Zijnde op 't ſpatium ghedruckt het Cachet van haer Ho: Mo: op een rooden Ouwel / overdeckt met een Papieren Rupte.

IN 's GRAVEN-HAGE,
By Hillebrandt van Wouw, Ordinaris Drucker vande Hoogh Mogende
Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. Anno 1666.
Met Privilegie.

Ordonnantie tegen het composeren van officieren met ‘Papen ende Paus-gesinden’

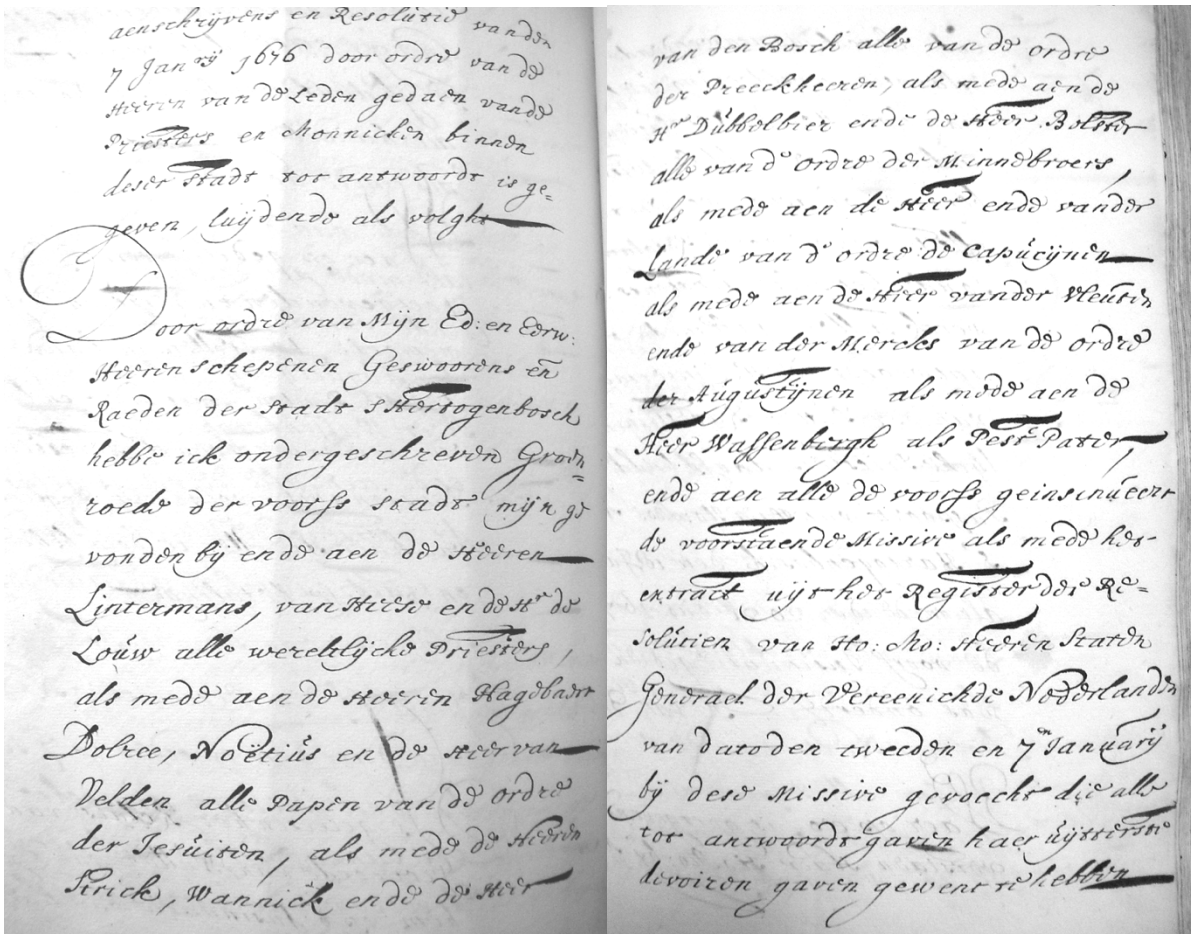
(Generaliteyt 1666)

Waerschouwinge.

De Staten Generael der Vereenichde Nederlanden / Allen den geenen die desen sullen sien ofte hooren lesen / Saluyt. Doen te weeten, Dat Wy wederom eenigen tydt herwaerts hebben ghedelibereert / ende onse ghedachten laten gaen / over het inbinden vande groote licentie der Papen ende Paus-gesinden / met 't geene daer aen dependeert / ende dienvolgens den thienden April lestleden alle de Officieren inde districten vande Generaliteyt wel scherpelijck aengeschreven / dat syluyden de Placaten ten dien fine hier bevoorens gheëmaneert / ende de vordere Onse Resolutien succesive daer op genomen / ende gevolcht / punctuelijck in alle hunne deelen sullen hebben te achtervolgen / ende met alle vigeur ter executie stellen: Maer alsoo Wy in ervaringe komen / dat het aen die kant wel meest hapert. SOO IST, Dat Wy tot des te beter bereyckinge van Ons voorschreve ooghmerck / goetghevonden hebben / by dese Onse Waerschouwinge te verklaren / ende te statueren / dat die geene / de welcke een / ofte meer Officieren sullen weten aen te brengen / die contrarie de voorschreve Placaten met eenige Papen / ofte Paus-gesinden sullen hebben ghecomposeert / of eenigh gelt ghenooten / ofte bedongen / voor yeder van de selve tot een proemie sullen genieten de somme van ses hondert Carolus guldens / te vinden uytte goederen vande voornoemde Officieren / die sulcx gedaen sullen hebben / ende dat de selve Officieren daer en boven noch vier dubbelt ten behoeve van 't gemeene Landt sullen hebben op te brengen / ende te betalen / het geene sy in manieren als vooren / ontfangen / ende genooten sullen hebben / ende daer benevens van hare bedieningen werden ghecasseert / ende anderen in hare plaetsen ghestelt. Ende op dat het geene voorschreven is tot kennisse van eenen yegelijcken komen mach / Soo begeeren Wy / dat dese Waerschouwinge alomme inde Steden / Vryheden / Dorpen ende Plaetsen vande voorschreve districten vande Generaliteyt sal werden ghepubliceert ende geaffigeert. Aldus gedaen ende gearresteert in 's Graven-Hage / den achtsten May sesthien-hondert ses en tsestigh. Was geparapheert / A. van Nyeveen, vt. Onder stondt / Ter Ordonnantie vande hooghghemelte Heeren Staten Generael. Geteeckent / N. Ruysch. Zijnde op 't spatium ghedruckt het Cachet van haer Ho: Mo: op een rooden Ouwel / overdeckt met een Papieren Ruyte.

Bron: gedrukt: Hillebrandt van Wouw 's Gravenhage 1666. BHIC Plakkaten voor 1795 575.79.

Bijlage X: Uit de resolutieboeken van 27 januari 1676: lijst van priesters en monniken

… aenschrijvens en Resolutie vanden 7 Januarij 1676 door ordre van de Heeren van de Leden gedaen vande Priesters en Monnicken binnen deser stadt tot antwoordt is gegeven, luijdende als volght.
Door ordre van Mijn Ed: en Eerw: Heeren schepenen, Geswoorens ende Raeden deser stadt s Hertogenbosch hebbe ick ondergeschreven Groenroede der voors. stadt mijn gevonden bij ende aen de Heeren Lintermans, van Heese en de Hr de Louw, alle wereltlijcke priesters, als mede aen de Heeren Haegebaert, Dolree, Noëtius (=Nutius) en de heer van Velden (=Volde), alle papen van de ordre der Jesuiten, als mede de Heeren Strick, Wannick ende de heer van den Bosch, alle van de ordre der Preeckheeren, als mede aen de Hr Dubbelbier ende de heer Bolster, alle van de ordre der Minnebroers als mede aen de Heer ende vander Lande van de ordre de Capucijnen als mede aen de heer van der Vleuten ende van der Mercks van de ordre der Augustijnen als mede aen de heer Wassenbergh als pestpater ende aen alle voors. geinsinueert de voorstaende missive alsmede het extract uijt het Register der Resolutiën van Ho: Mo: Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden van dato den tweeden en 7den januarij bij dese missive gevoecht die alle tot antwoordt gaven haer uijtterste devoiren gaven gewent te hebben …

Toelichting: De kerkenraad had geklaagd over het provocerende gedrag van de roomsgezinden in de stad en daarop gelastten de Staten-Generaal op 19 juni 1675 de hoogschout en de magistraat om ‘dese onlijdelijke buitensporigheden tegen te gaan’… Daartoe moest de groenroede nagaan welke geestelijken zich in de stad bevonden. Die priesters durfden alleen ‘s nachts de straat op. Ze hoopten dat de opsporingsambtenaren dan ‘in Morpheus armen’ lagen. (Hezenmans, p.306).

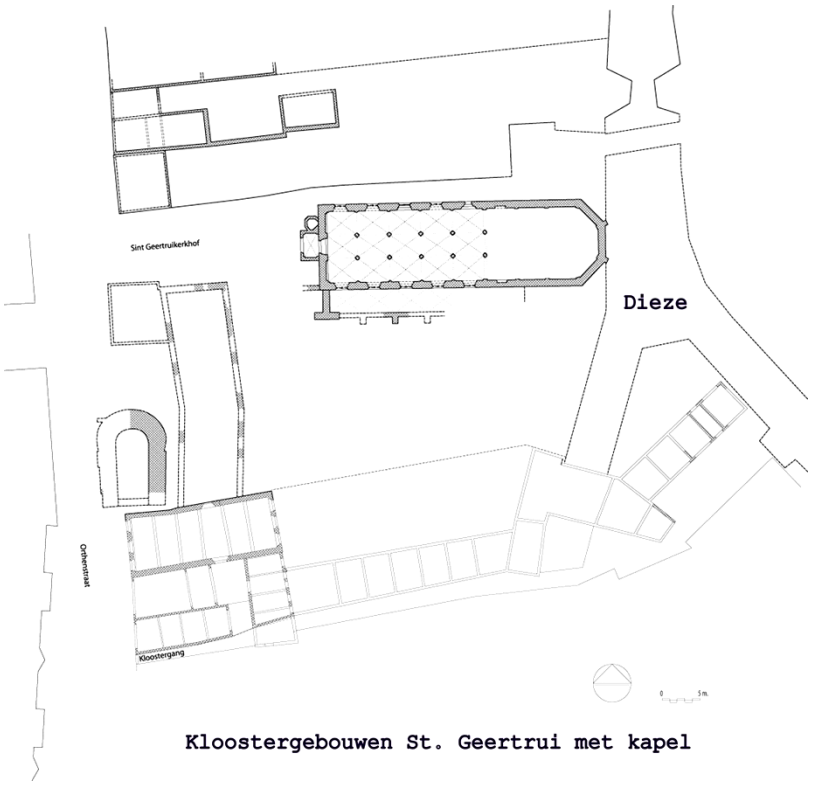
Bijlage XI: De 5 Gereformeerde kerken en de Lutherse kerk in de 17e en 18e eeuw
Zie de plattegrond op bladzijde 142

Bij de 6 kerken van de protestanten, zoals ze op de voorpagina en bladzijde 142 in 'geel' zijn aangeduid, volgt hier een toelichting.

A. ***De Groote Kerk*** (d.i. de St.-Jan). Na 1629 komt deze kerk in handen van de Nederlandstalige gereformeerden. Slechts een klein deel van het enorme gebouw is in gebruik voor hun diensten; alleen een deel van het schip, rondom de preekstoel. Later wordt het auditorium van de 'Bossche Illustre School' - met een streng gereformeerde signatuur - in de kapel van de 'Illustre Lieve Vrouwe Broederschap' ingericht. De brandspuiten van de stad worden opgeslagen in de middelste straalkapel, waarin ook een directe doorgang naar buiten is gerealiseerd.

B. In de oude ***St.-Jacobskerk*** aan de huidige Bethaniëstraat, waar nu in het 'Groot Tuighuis' Erfgoed 's-Hertogenbosch is gehuisvest, zijn na 1629 diensten gehouden, voor de gereformeerden. Dat kan tot 1650. Dan verhuizen de Gereformeerden naar de Kruiskerk (St.-Cathrien, **D**), want het gebouw krijgt een militaire bestemming: als paardenstal voor de cavalerie en als wapenarsenaal. Vanaf 1744 wordt het verbouwd tot kazerne. In 1924 wordt hier het Noordbrabants Museum gehuisvest (tot circa 1981).

C. De ***kapel van het St.-Geertruiklooster*** is tussen 1629 en 1645 niet gebruikt door de Gereformeerden. Ze hebben in 1629 wel de St.-Petrus/St.-Pauluskapel op het Ortheneind, nu de Van T(h)uldenstraat, in gebruik mogen nemen. De sloop van deze kapel volgt in 1646. Die is nodig voor een vrij schootsveld voor het nieuwe fort Willem-Maria, de Papenbril. Dan maken de Gereformeerden met succes aanspraak op de kapel van het St.-Geertruiklooster, die vrij van het klooster ligt.

Kloostergebouwen St. Geertrui met kapel

16e-eeuwse plattegrond, opgemeten in 1976, reconstructietekening van de B.A.M.

In 1645 is de St.-Geertruikloosterkerk voor de gereformeerde godsdienst in orde gemaakt. (Stadsrekeningen 1645, Van Zuijlen; Bijlage IX; Van S. v. Y., I p.105). In 1706 is een deel van de kloosterkerk verkocht, veertig jaar later zijn er korte tijd soldaten van het Staatse leger verpleegd vanwege de Oostenrijkse successieoorlog. In 1748 wordt het gebouw opnieuw ingericht als kerk, Kleine Kerk of Havenkerk genoemd.
In 1794 installeert het Franse leger broodbakovens in de St.-Geertruikerk, maar in 1810 is de kerk weer in handen van de gereformeerden. Ze maken er tot circa 1820 gebruik van; daarna verhuizen alle gereformeerden naar de nieuwe kerk in de Kerkstraat, aan het Kerkplein.

De Waalse gemeente heeft de oude Geertruikerk in 1818 in gebruik genomen (hieronder is ze op de afbeelding aangeduid als De Fransche Kerk), totdat ze in 1847 in de Verwersstraat nr. 49 hun nieuwgebouwde kerk betrekken. De Waalse kerkgemeente verhuist in 1956 naar Zuid: Zuiderparkweg/Maresiusplantsoen 1. Dat jaar wordt de kerk aan de Verwersstraat 49 door de Evangelisch-Lutherse Gemeente overgenomen en is tot 1985 in gebruik. De oude Geertruikerk kende een triest einde. In 1940 is ze nog in gebruik bij verhuisondernemer J. Sars (In zijn artikel in 'Taxandria' van 1940 geeft J. Mosmans interessante details). In 1945 verdwijnt de apsis en in 1970 wordt de rest van het opgaande muurwerk gesloopt.

Andere delen van het klooster van St.-Geertrui - 'ruim en sierlijk gebouwd' - krijgen na de 'reductie' de functie van Statenlogement, d.i. het hotel voor de deftige leden van de Raad van State als ze de stad bezoeken. Die bestemming duurt tot ca.1690.
De laatste nonnen in het klooster overlijden omstreeks 1702. Nu worden de opstallen verkocht aan particulieren en daarna weer door de R.v.S. teruggekocht om dienst te doen als hospitaal. In 1754 huurt de vrijmetselaarsloge de gebouwen. Ook vinden er concerten plaats, is er een koetshuis en worden er paarden gestald. In 1809 worden de oude kloostergebouwen rondom de open plaats verkocht. Na 1840 begint de sloop, waarna hier de eerste Bossche gasfabriek wordt gebouwd, op de nummers 43/45/47 in de Orthenstraat.

Kadastrale kaart van 1823: locatie De Fransche Kerk
Van 1818 tot 1847 was het inderdaad de Waals-Gereformeerde Kerk

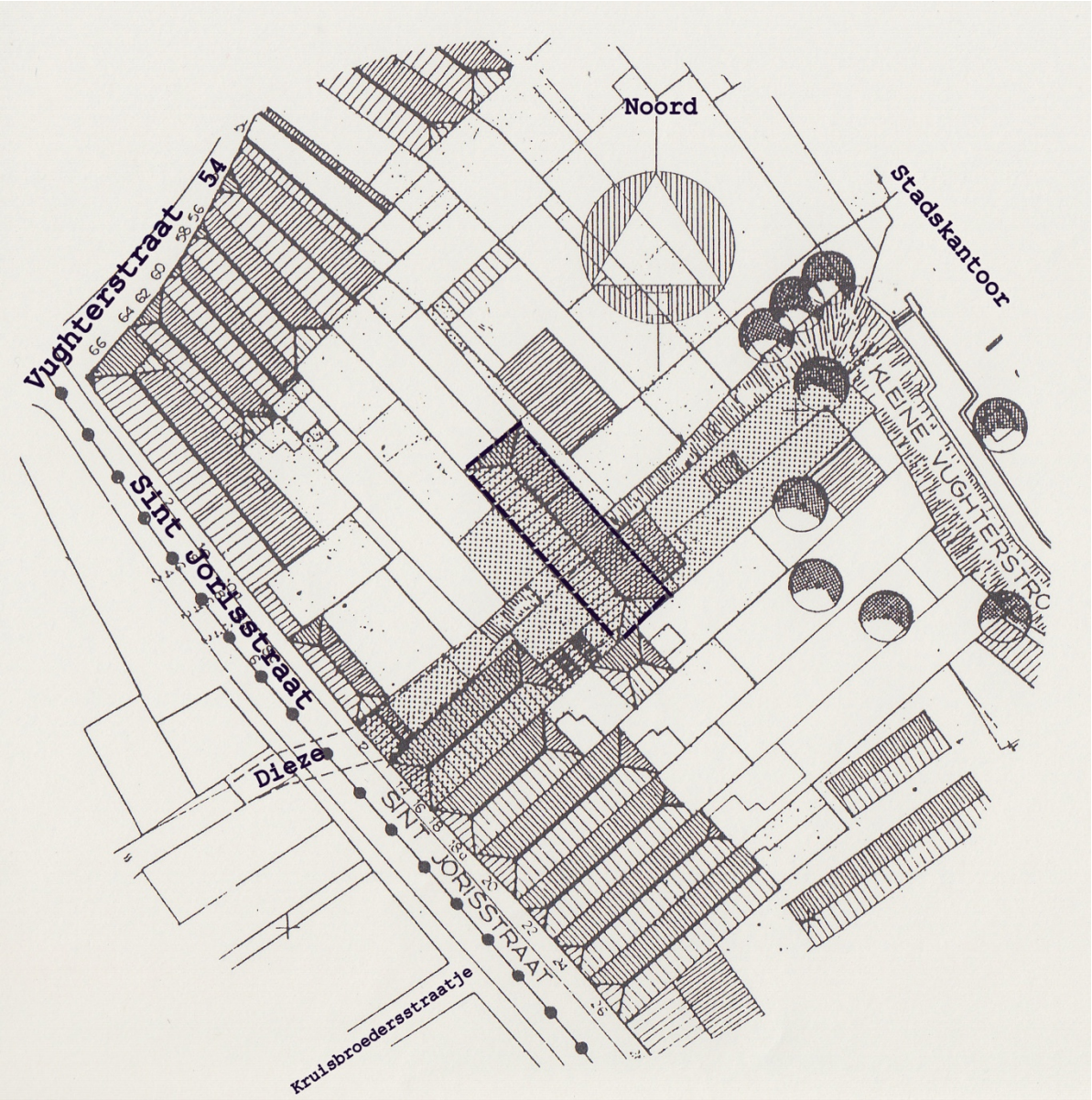
D. De ***St.-Catharinakerk*** heeft veel schade geleden bij de beschietingen in 1629. Ze moet hersteld worden. Het eerst komt in 1630 de koorpartij aan de beurt. Tussen 1648 en 1650 de rest van de kerk. Daarna houdt de Nederlands-Gereformeerde Kerk er diensten, tot 1794. In dat laatste jaar vorderen de Fransen het gebouw, verandert de kerk in een paardenstal met een hooiopslagplaats en worden er broodbakovens opgemetseld. De bezetters kunnen worden voorzien van Frans' brood. Na een grote schoonmaak van het interieur kan de Franse prefect begin 1810 een roomse dienst bijwonen.

E. In de voormalige ***St.-Annakapel*** op de Annaplaats houdt de Waals-Gereformeerde Kerk na 1629 daar haar diensten. De Waalse gemeenschap bestaat uit het Franstalige deel van het garnizoen. (Oorspronkelijk stond op die locatie achtereenvolgens de kapel van het Groot Ziekenhuis en van de Broederschap H. Anna; Vanaf 1566 werd de kapel ook wel 'Buysen-kapel' genoemd, naar de familie Buysen die voor het voortbestaan van deze kapel in geestelijk en materieel opzicht veel betekend heeft.)
In 1818 moet de Waalse Gemeente de kerk afstaan. Ze wordt gesloopt om ruimte te scheppen voor de te bouwen 'Nieuwe Kerk', ook genoemd 'Groote Kerk' in de Kerkstraat. In 1818 neemt de Waalse Kerkgemeente de St.-Geertruikerk in gebruik (zie **C**). In 1847 vertrekt ze naar haar nieuwe kerk in de Verwersstraat 49. Dat is gebouwd voor *f.*18.000,- op de plaats van het huis 'De vergulde Bierwagen'.

F. De ***Lutherse Kerk***. Na 1630 hebben zich weer Lutheranen in de stad gevestigd. Ze zijn afkomstig uit Aken, Gulik en Limburg, uit Duitse regimenten. Ongeveer 100 Lutheraanse gezinnen schreven een rekest om hun godsdienst te mogen beleven. Den Haag is aanvankelijk vrij mild voor hen. Ze mogen de Minderbroederskerk gebruiken en de klok mag zelfs geluid worden, door groenroede de heer Bel (nomen est omen), die tevens koster is. Wanneer de Minderbroederskerk wordt afgebroken in 1641 wijkt de 'Gemeente der Augsburgse Confessie' uit. Ze verhuist steeds naar woningen, bij voorbeeld De Moriaan op de Markt.
Van Sasse van Ysselt die zich baseert op Van Heurn, schrijft in 1910 dat het aan de Lutheranen in 1644 verboden wordt, op straffe van boetes, om vergaderingen te houden. Die zijn 'tegen de plakkaten van den Lande'. In 1673 kreeg de bewoner van een huis in de Nieuwstraat waar de Lutherse godsdienst plaatsvond nog een waarschuwing van de stadhouder van de hoogschout, omdat hij zijn huis ter beschikking stelde.
Vanaf 1681 veranderen de omstandigheden: de nieuwe gouverneur van de stad, Walraedt van Nassau-Usingen, staat de Lutheranen toe in een van de vertrekken van zijn gouverneurspaleis godsdienstoefeningen te houden. (Later bekeert hij zich tot het katholicisme. Hij overlijdt als gouverneur van Roermond; zijn tweede vrouw, Magdalena Elisabeth, vorstin van Löwenstein, speelde nog een rol bij een rel in bedehuis 4, in 1690).
In 1686 verkrijgt de gouverneur voor hen, soms wel 250 lidmaten, maar veel meer als er Lutherse regimenten ingekwartierd zijn, toestemming om een eigen kerk te bouwen. Daartoe koopt deze gemeente het huis De Wolzak (Verwersstraat 29), voor *f.* 2100. Er zijn geldelijke bijdragen van de Gouverneur, de talrijke Lutherse soldaten van het garnizoen en uit een erfenis. Men sloopt het huis en bouwt de Lutherse Kerk**.** Die wordt in 1689 in gebruik genomen. Na 140 jaar wordt er in 1828/1829 verbouwd in Waterstaatsstijl, met 4 zware kolommen die de voordeur flankeren. In 1956 verkoopt de Lutherse Gemeente het gebouw en het wordt gesloopt. De Lutheranen nemen de Waalse kerk over, Verwersstraat 49. De Walen verhuizen naar het Maresiusplantsoen 1, aan de Zuiderparkweg, in de wijk 'Zuid I'.

(A. Mosmans, 1927, p. 179-185. Van Sasse van Ysselt, deel II, p. 203 -212).

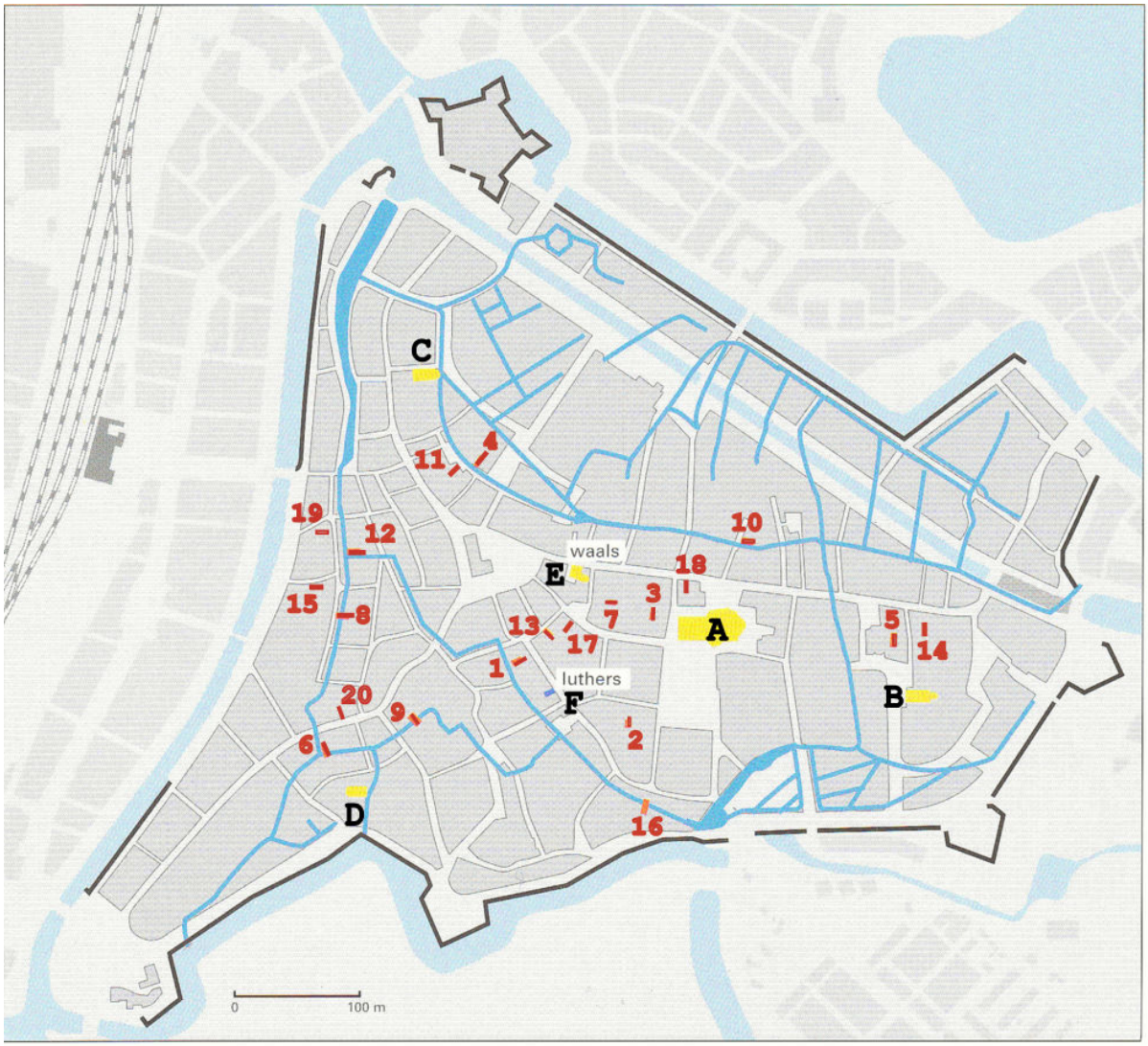
Bijlage XII: Schuilkerk 'De 7 Weeën', situatieschets 1992

In 1992 werd de locatie van de voormalige schuilkerk 'De 7 Weeën', met de naaste omgeving, opgemeten door architect Leo Sluijmer. Hierboven is zijn plattegrond afgebeeld. Op het binnenterrein, dik omlijnd, achter Sint Jorisstraat 14 en Vughterstraat 54 heeft de schuilkerk gestaan. Er zijn nu twee stadswoningen in geconstrueerd. Deels boven een overkluizing van de Binnendieze, de Kleine Vughterstroom.

Ter oriëntatie: Vughterstraat, Sint Jorisstraat, Dieze (Kleine Vughterstroom), Kruisbroedersstraatje en aan de noordoostzijde staat het Stadskantoor. Deze afbeelding hoort bij bedehuis 9.

Bijlage XIII: De 20 besproken roomse schuilkerken, op de plattegrond aangegeven

1. Verwersstraat 7, De Wildeman
2. Lange Putstraat/Verwersstraat
3. Rederijkersstraatje, Zoete Lieve-Vrouw van Den Bosch
4. Achter de Tolbrug, St.-Pieter
5. Hinthamerstraat 183 en 179, St.-Jacob
6. Vughterstraat 98, St.-Cathrien
7. Kerkstraat/Gasselstraat, St.-Anna
8. Postelstraat 44-48, Wapen van Luik, Huis van Boxtel
9. Vughterstraat 54/St. Jorisstraat 14, De Zeven Weeën
10. In den Boerenmouw 15/17, Heilig Kruis
11. Hooge Steenweg 21/23, In Rome
12. Kruisstraat 2/4, De Nobel/St. Jan
13. Fonteinstraat 4, De Groote Fontein
14. Hinthamerstraat 191=193, De Druijf
15. Walpoort 10, Mariënburg
16. Oude Dieze 3, In ‘t Cofferen
17. Kerkstraat 33, De Rooseboom
18. Hinthamerstraat 83a
19. Achter ‘Het Bont Paardje’, Molenstraat
20. Huis St. Cathalijne, Vughterstraat 81

Nawoord

Uit het voorafgaande blijkt dat van de ‘geheime bedehuizen’ meestal niets meer is terug te vinden. Gelukkig weten we de locaties van de bedehuizen wel, maar de kapellen zijn vaak tot de grond toe afgebroken of hebben deels een andere bestemming gekregen. Erfgoed ’s-Hertogenbosch weet enige relicten, meestal onder het maaiveld, aan te geven.

Het lijkt me een uiting van respect voor het wedervaren van de Bosschenaren van de 17e en 18e eeuw die onder moeilijke omstandigheden het geloof beleden, om met enige mooie stukjes bouwhistorisch erfgoed zorgvuldig om te gaan:

- Met het poortje in de Uilenburg 16.
- Met de voormalige kloosterkerk uit de 16e eeuw in de Walpoort. Architect Sluijmer heeft er gewoond. Ik ontving van hem veel gegevens en tekeningen. (Hij brak een lans voor een mooie restauratie). Mosmans heeft de kapel beschreven in 1928. Het gebouw is niet verdwenen en de driezijdige apsis is herkenbaar. Anno 2021 wordt deze voormalige kapel gebruikt door de eigenaar, Kadans Vastgoedontwikkelaar, en deels verhuurd aan enkele ICT bedrijfjes.
- Met de karige relicten van ‘De 7 Weeën van Maria’.
- Met restanten onder het maaiveld van de Nicolaaskerk van de Begijnen op de Parade.

Deze studie, u hebt het opgemerkt, is een naslagwerk geworden met een verzameling gegevens, voortkomend uit eerder verschenen literatuur en onderzoek van bronnen uit verschillende archieven. Na mijn speurtocht in de archieven van de destijds in de stad aanwezige kloosterorden en van de parochies in ‘s-Hertogenbosch en eerder gepubliceerde bronnen zou ik nieuwe feiten over de schuilkerken in de stad zeer verwelkomen. Jammer dat het Memoriael van Ackersdijck niet compleet bewaard is gebleven.
In het archief van de jezuïeten, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek van België aan de Keizerslaan in Brussel, zijn meer bijzonderheden te vinden dan in Bijlage VI worden vermeld. In het ‘Cabinet de manuscripts’ liggen alle genoemde ‘Boeken’ die door J. Kleijntjens S.J. zijn aangeduid in zijn artikel in ‘Bossche Bijdragen’ XVI uit 1938-1939 (Bijlage VI). Namelijk over de staties van de jezuïeten in het missiegebied, o.a. in Zierikzee, Amsterdam, Middelburg, Doesburg, Harderwijk, Zwolle, Beesd, Vianen, Schoonhoven, Gouda, Amersfoort, Leiden, enz. Die ‘Boeken’ zou een student toch eens moeten vertalen en publiceren!
Op p.128 hiervoor ziet u één foliopagina verkleind afgedrukt. Het Rijksarchief te Antwerpen, waar het archief ligt van de Nederduitse Provincie van de jezuïeten, waarvan Hendrik Callewier een inventaris heeft gemaakt, is ook te raadplegen. Een transcriptie (in het Latijn, uit de 19e eeuw) van de Acta Missionis, bevindt zich in het archief van de Nederlandse jezuïeten, Houtlaan 2 te Nijmegen, laat archivaris Paul Begheyn S.J. weten. Voor geïnteresseerden is het zeker boeiend om alle fragmenten betreffende ‘Sylvaducis’ hieruit te bestuderen.
Dank ben ik verschuldigd aan de heren Valentijn Paquay en Anton Schuttelaars voor hun spontane hulp. Aan de medewerkers van de archieven van de jezuïeten, predikheren, minderbroeders, kapucijnen en augustijner koorheren in ons land. Veel waardering heb ik voor het nauwkeurig omzetten van het Latijn naar het Nederlands door de heren Wim Lindemann en N. Smulders (pr.) De laatste, Norbert, heeft veel tijd opgeofferd om aan mijn verzoek te voldoen. Hij is op 5 augustus 2024 overleden.

Ton Vogel
Najaar, 2025

Bronnen

Alfen, H. van, (inleiding en toelichting bij) Kroniek eener Kloosterzuster van het voormalig Bossche klooster Mariënburg over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575, Uitgave Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant, 1931

Arnolds, F.M.A., (ps. voor frater Anastatius, H.C.N. Schoenmakers) Bossche Verhalen en Legenden, delen III en IV, 's-Hertogenbosch, 1890

Bavel, H. van, o. praem, **Kappelhof**, dr. A.C.M., **Velden**, G.M. van der, o. praem., **Verbeek,** drs. G.: De z.g. Kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch (van 1140-1699). Een tekstuitgave. 's-Hertogenbosch/ Abdij van Berne, Heeswijk, 2001

Beermann, V.A.M., Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648
Provinciaal Genootschap Noord-Brabant, Nijmegen, 1940

Begheyn, P., S.J., in: **Ackermans**, M., **Hoogbergen**, Th., (redactie): Jezuïeten in Den Bosch en Bossche Jezuïeten, p.140-152 in: Kloosters en religieus leven, 's-Hertogenbosch, 2002

Boekwijt, Ir. H.W., Van woning tot pastorie, vijf eeuwen refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, 1993

Bots, Hans, **Matthey**, I., **Meyer**, M., Noordbrabantse studenten 1550-1750, Tilburg, 1979

Cornelissen, Dr. J.D.M., 'Relationes status' van het bisdom 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zeventiende eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' IX, 1928-1929, p.129-194

Cornelissen, Dr. J.D.M., Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' XI, 1931-1932, p.18-92

Dijck, Dr. G.C.M. van, De Bossche Optimaten, geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch 1318-1973, Tilburg, 1973

Donkers, Geert, **Janssen**, Toine, **Subelack**, Bert, **Vogel**, Ton, Twee eeuwen dienstbaar en barmhartig, Congregaties en orden in de 19e en 20e eeuw in 's-Hertogenbosch, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch 2020

Donkers, Geert, **Glaudemans,** Ronald e.a. Vijf eeuwen Sint-Cathrien in 's-Hertogenbosch, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 2023

Doornmalen, S.E.M. van, Een opmerkelijk franciscaans 'Broederschappenboek' (1658-1881) in: 'Franciscana', bijdragen tot de geschiedenis van de minderbroeders in de Nederlanden, 46: 1-2, 1991, p.81-89

Dorenbosch, G.J.J.F.M., 's-Hertogenbosch in oude ansichten I, 's-Hertogenbosch, 5e druk 1978

Drunen, Ir. A.H. van, Drie huizen in de Verwersstraat te 's-Hertogenbosch, in: 'Brabants Heem' jrg. 29, 1977, p.134-149

Drunen, Dr. Ir. A. van, 's-Hertogenbosch van straet tot stroom, Zwolle, 2006

Dykmans, Marc, S.J. Obituaire du monastère de Groenendael dans la forêt de Soignes, Bruxelles, 1940

Ebeling, H., Bossche Kerkinventarissen 1811 in: 'Bossche Bijdragen IX' 1928/1929, p.302 e.v.

Gerlachus, P. Drs. van 's-Hertogenbosch O.M.Cap., De Minderbroeders-Capucijnen in 's-Hertogenbosch 1611-1935, 's-Hertogenbosch, 1935

Hezenmans, J.C.A., 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798, 's-Hertogenbosch, 1899

Hoeck, F. v., S.J., Eenige bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïeten-statie te 's-Hertogenbosch in: 'Bossche Bijdragen' VIII, 1926-1927 p.124-149

Hoeck, F. v., S.J., Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuïetencollege, in 'Bossche Bijdragen' deel XIV 1936-1937, p.165-206

Hoeck, F. v., S.J., Jansenistische woelingen te 's-Hertogenbosch na de dood van Plebaan Joannes van Kessel in: 'Bossche Bijdragen' XX, juli 1950, p.83-99

Hoeck, F. v., S.J., Besluiten van de Raad van State betrekking hebbende op Kerkelijke zaken in de Meijerij van 's-Hertogenbosch (1648-1794) in: 'Bossche Bijdragen' XXI, 1951, p.74-77

Hoekx, Mr. J.A.M, **Kuyer**, Drs. P.Th., artikelen over het capitulatieverdrag van 1629 en de godsdienstvrijheid, in: 'Bossche Bouwstenen' II, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 1979, p.45-96

Hoekx, Mr. J.A.M., **Laar**, Drs. R.H.A. van de, De aloude broederschap van het hoogheilig sacrament te 's-Hertogenbosch, 1480-1980, 's-Hertogenbosch, 1980

Keser, Marianne, Anna van Hambroeck, 's-Hertogenbosch, 2005

Kuyer, Vriendenboek Stadsarchivaris, drukkerij dienst werkvoorziening en revalidatie, 's-Hertogenbosch, 1980

Israel, Jonathan I., De Republiek 1477-1806, deel II, Uitgeverij Wijnen, Franeker 1997

Janssen, Drs. H.L., (red.) Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch, Dienst Gemeentewerken, 1983

Janssen, Toine, Sint-Pieter, een verdwenen parochiekerk uit de binnenstad van 's-Hertogenbosch, 2006, Uitg. Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch

Jespers, Frans, Bossche schuilkerkorgels in: 'Het Orgel' jrg. 81, nr. 5, 1985, p.211-214

Juten, G.C.A., Vondeliana, in: 'Taxandria' 29e jrg. 1922, p.142-146

Kappelhof, Dr. A.C.M., Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730), Tilburg, 1986

Kleijntjens, J., S.J., De Jezuïeten te 's-Hertogenbosch 1609-1636, in: 'Bossche Bijdragen' XVI, 1938-1939, p. 98-115

Laar, Rob van de, Kloosterlingen in 's-Hertogenbosch 1629-1774, in: 'Bossche Bouwstenen VI' uitg. Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 1983
Liebergen, Leon van, 'Superstitieus en met ornamenten versiert', in: 'Modeste Barok', 1994 Museum voor Religieuze Kunst te Uden
Melssen, J.Th.M., De laatste conventualen van Mariënhage bij Eindhoven. In: 'Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel III, red. W.H.A. Renders, Eindhoven 1981. p.78-81
Meijer, G.A. o.p., De Predikheeren te 's-Hertogenbosch 1296-1770, Nijmegen 1897
Meindersma, Dr. W., Stooringe van R.K. Bedehuizen, in: 'Nieuw Theologisch Tijdschrift' IV, z.j. (overdruk in het Stadsarchief, circa 1915)
Miert, L.v. S.J., Een zevental Jezuïeten behoorende tot de familiën van Susteren, Doncquers, van Hoorenbeeck, in: 'Taxandia' 30e jrg. 1923, p.43-53 en p.93-103
Mosmans, Jan en Alph. G.J., Oude Namen van huizen en straten te ´s-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, 1907
Mosmans, Alph.G.J., De Capucijn-missionaris pater Columbanus te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 18e jrg. 1911 p.229-237
Mosmans, Alph.G.J., Kerkstoringen in de 17e eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' II, 1918-1919, p.122
Mosmans, Alph.G.J., Pater Gerardus Syben, Predikheer te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' III, 1919-1920, p.256-262
Mosmans, Alph.G.J., Sluipkerken te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' IV, 1921-1922, p.287
Mosmans, Alph.G.J., De Lutherse Kerk te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 34e jrg., 1927, p.179-185
Mosmans, Alph.G.J., De bidplaats der St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' VIII, 1926-1927, p.220 e.v.
Mosmans, Alph.G.J., Verborgen koper uit Bossche kerken, in: 'Taxandria' 39e jrg. 1932, p.196
Mosmans, Alph.G.J., Pater Geenen o.p. te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 39e jrg. 1932, p.143
Mosmans, Alph.G.J., Varia betreffende de joodsche gemeente te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 47e jrg. 1940, p.41-47 en p.77-86
Mosmans, Jan, Michaël Ophovius, in: 'Bossche Bijdragen' XIV 1936-1937, p.303-307
Mosmans, Jan, Bossche dubbelkerken, in: 'Taxandria' 47e jrg. 1940, p.183-188
Oudheusden, Jan van, **Tummers,** Harry, e.a. De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, 2010
Peeters, Dr. C., De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, Staatsuitgeverij Den Haag, 1985
Peijnenburg, Dr. J. pr., Zij maakten Brabant katholiek, dln.1 en 2, Den Bosch 1987-1988
Placidius, P., O.M. Cap. Zorgen van bisschop Ophovius na de val van Den Bosch in 1629, in: 'Bossche Bijdragen' XIII, 1935-1936, p.131-197
Sabbe, Dr. M. Reis der Moretussen door Hollandsch-Brabant in 1668, in: 'Taxandria' 31e jrg. 1924, p.33-40
Sassen, Aug. en **Verreyt**, Ch.C.V., Over de genealogie van de families Donckers, Van Susteren en Van Horenbeeck, in: 'Taxandria' 6e jrg. 1899, p.196 e.v.
Sasse van Ysselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, De voorname Huizen en Gebouwen van ´s-Hertogenbosch, 3 delen, 's-Hertogenbosch, 1910
Sasse van Ysselt, A.F.O. van, Wie viel oudtijds onder de benaming 'Klopje', in: 'Taxandria', 29e jrg., 1922 p. 138-142
Sasse van Ysselt, A.van, Achterstelling van Noordbrabant's katholieken in de tweede helft der 18e eeuw, in: 'Taxandria' 32e jrg., 1925, p.167-171
Sasse van Ysselt, A.F.O. van, De uitoefening van den Katholieken godsdienst in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch in 1671, in: 'Taxandria' 45e jrg., 1938, p.105-129
Sasse van Ysselt, A.F.O. van, Kwesties tusschen Jonker Hendrik van Bergaigne en de Magistraat van Den Bosch, in: 'Taxandria' 45e jrg., 1938, p.204
Schouts-archief, inventaris Schouten, 1500-1814; toegangsnummer 745, inv. nr. 13; BHIC; correspondentie Staten-Generaal over de uitvoering van besluiten tegen de uitoefening Rooms-Katholieke godsdienst, paapse stoutigheden, enz.
Schutjes, L.H.C., Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, deel IV, St. Michielsgestel, 1873.
Sluijmer, Leo, Architectenbureau B.N.A., Vouwblad met onderzoeksgegevens: Kapel van 't Clooster op den Uylenburch 1488-2005, Walpoort 14, 's-Hertogenbosch, 2005
Steen, L. van der, Het Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars in de parochiekerk van St. Petrus Banden te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' X, 1929-1930, p.170-198
Vaart, Frans Jozef van der, Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School, Nijmegen, 1999
Vaart, Jos van der, **Meerendonk**, Dr. L. v.d., **Mostert-Schendelaar**, ds, e.a., De Bossche Monumentale Kerken, in: 'Boschboom-bladeren' nr. 21, juli 1977
Vos, Drs. A., (redactie) e.a. 's-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990, Uitg. Waanders 1997, p.123-148
Vos, Aart, Een niet gekende ruste, 400 jaar Twaalfjarig Bestand, in: 'Bossche Bladen', nr.4, 2009
Wetzer, Ton, 'Bossche encyclopedie' www.bossche-encyclopedie.nl
Willems, Hans, (red.) De onderste steen boven, 25 jaar Bouwhistorie in ´s-Hertogenbosch. Uitg. Matrijs, 2000
Zuijlen, R.A.van, Inventaris van Archieven in de stad 's-Hertogenbosch, stadsrekeningen 1399-1800, 's-Hertogenbosch 1865